

**ЦЕНТРАЛЬНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ**

**ЦЕНТРАЛЬНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ**

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

ОРЛИК Михайло Васильович

УДК 336.018:336.77

ДИСЕРТАЦІЯ

**ЕВОЛЮЦІЯ СИСТЕМИ КРЕДИТУВАННЯ В НАДДНІПРЯНСЬКІЙ
УКРАЇНІ (КІНЕЦЬ ХVІІІ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)**

Спеціальність 051 – Економіка

Галузь знань – 05 Соціальні та поведінкові науки

Подається на здобуття ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело
_____ М.В. Орлик

Науковий керівник: **Пальчевич Галина Тадеївна**, кандидат економічних наук,
професор

Кропивницький – 2021

АНОТАЦІЯ

Орлик М. В. Еволюція системи кредитування в Наддніпрянській Україні (кінець XVIII – початок XX ст.). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю **051 «Економіка»** (05 Соціальні та поведінкові науки). – Центральноукраїнський національний технічний університет Міністерства освіти і науки України, Кропивницький, 2021.

Метою дисертаційної роботи є поглиблення теоретико-методологічних засад дослідження еволюції кредитування у Наддніпрянській Україні в період кінця XVIII – початку XX ст. на основі комплексного історико-економічного аналізу та розробка науково-практичних рекомендацій щодо підвищення ефективності кредитування на ринку фінансових послуг України.

У дисертаційному дослідженні розглянуто та проаналізовано теоретичні основи економічного вчення про кредитування за трьома існуючими теоріями: натуралістична теорія кредиту (А. Сміт, В. Петті, Ф. Бастіа, Д. Рікардо, Дж. Міль та ін.), капіталотворча теорія (Дж. Ло, Г. Маклеод, Дж. Гобсон, Й. Шумпетер, Дж. Кейнс, Р. Хоутрі та Е. Хансен) та марксистська теорія (К. Маркс, Ф. Енгельс, Р. Гільфердинг та ін.), на основі яких було висвітлено теоретичну базу становлення та розвиток кредитної системи у Наддніпрянській Україні та розкрито економічну сутність кредиту.

На основі історико-економічного аналізу праць XIX – початку XX ст. з'ясовано особливості формування та трансформації наукових поглядів під впливом економічних і політичних процесів та встановлено, що при формуванні кредитної політики урядом Російської імперії широко вивчався та застосовувався на практиці досвід країн Європи. Обґрунтовано значний внесок українських економістів дорадянської доби у розвиток економічної думки, який мав позитивний вплив не лише на формування вітчизняної економічної школи, а й широко застосовувався при реформуванні кредитної системи Російської імперії у цілому, що відповідним чином позначилося на становленні й розвитку фінансово-кредитної системи Наддніпрянської України. Основними напрямками наукових

дискусій у середині XIX століття були проблеми: удосконалення окремих елементів кредитного механізму; створення Державного банку, повноваження та принципи організації його діяльності у частині здійснення ним безпосередньо комерційного кредитування суб'єктів підприємництва, реалізація ним функцій контролю та регулювання діяльності комерційних банків та інших фінансово-кредитних установ тощо; пошук ефективних форм сільськогосподарського та промислового кредитування; економічне обґрунтування необхідності розвитку закладів дрібного кредиту тощо.

У дисертації розглянуто та проаналізовано праці представників сучасної вітчизняної економічної думки щодо проблем кредитування в українських губерніях та встановлено їх основні напрями: 1) становлення та діяльність імперських державних банків; 2) розвиток аграрного кредитування в українських губерніях; 3) становлення банківської системи; 4) розвиток кредитної кооперації; 5) діяльність інших фінансово-кредитних установ. При цьому, переважна більшість дослідників розглядала зазначені питання за регіональним принципом – окремо розглядалися групи українських губерній Лівобережжя, Правобережжя, Півдня України або ж досліджувалися окремі українські губернії (Поділля, Волинь, Чернігівщина, Таврія, Київщина тощо). Аналіз сучасної вітчизняної економічної думки дозволив констатувати відсутність комплексної праці, яка б висвітлювала еволюцію кредитної системи, що функціонувала на теренах Наддніпрянської України, починаючи з другої половини XVIII й до початку XX століття.

За результатами дослідження встановлено основні етапи еволюції кредитної системи в Російській імперії та Наддніпрянській Україні, які поділено на два основні – це дореформений період (друга половина XVIII – середина XIX ст.) та період розвитку комерційного банківського кредитування після скасування кріпосного права (1861 р.) – друга половина XIX – початок XX ст.

У свою чергу, перший період автором запропоновано поділити на три підперіоди: 1729–1772 р. – зародження; 1772–1830 рр. – невизначеності й безсистемності; 1830–1860 рр. – уніфікації кредитування. Усі ці періоди об'єднує спільна риса в організації кредитування – захист інтересів дворянства, без

урахування інтересів інших соціальних груп тогочасного суспільства, що виявлялося у зниженні для нього кредитної ставки з 6 % до 4 %, уніфікованому законодавчому продовженні термінів кредитування (з 5 років до 8 років, з 8 років до 12 років, з 12 – до 15 років, з 24 – до 28 або до 33 років), та створенні сприятливих умов для безперешкодного перезакладення майна тощо. Проте дворянство у переважній більшості виявилось нездатним до ефективного господарювання та продуктивного використання кредитних ресурсів, адже недоїмки за кредитами зростали, продаж заставленого майна неминуче призводив до розорення. Що стосується комерційного кредитування, то в українських губерніях воно стало можливим з відкриттям філій Державного Комерційного банку у містах Одесі (1819 р.), Києві (1838 р.), Харкові (1843 р.) та Полтаві (1852 р.).

Доведено, що приватне банківництво на українських землях у дореформений період було слабо розвинене, проте в цей час формувались основи розвитку дрібного кредиту у формі позикових кас при поміщицьких маєтках та сільських банках, а також у великих торговельно-промислових містах (Одесі, Києві, Харкові, Бердичеві та ін.) почали засновуватися банкірські доми, що здійснювали певний спектр банківських операцій, у тому числі й позикові, а також торгові доми, що поєднували торговельну та банківську діяльність.

На основі дослідження процесу розвитку комерційного банківського кредитування післяреформеного періоду (кінець XIX – початку XX ст.) встановлено його активізацію та поширення на всю територію Наддніпрянщини протягом наступного періоду. Залежно від організаційно-правових форм фінансово-кредитних установ, що здійснювали комерційне кредитування на території Наддніпрянської України у період другої половини XIX – початку XX ст., їх поділено на чотири групи: до першої групи віднесено Державний Банк (в т. ч. його відділення і контори) – заснований на державній формі власності; до другої віднесено установи, що діяли на приватній формі власності у формі акціонерних товариств – Акціонерні комерційні банки (у т. ч. їхні відділення та комісіонерства); до третьої віднесено приватні банкірські (торгові) доми та контори – засновувалися на приватній формі власності як повні товариства та товариства на «довірі»; до

четвертої віднесено муніципальні банки, або Міські громадські банки, – засновувалися за рішеннями міської думи.

Визначено характерну особливість діяльності Державного Банку – здійснення поряд із управлінням державними фінансами, регулятивних функцій у межах існуючої банківської системи, кредитування інших банків та кредитних установ. Банк безпосередньо здійснював і комерційне кредитування через контори і відділення у великих містах Наддніпрянської України. Незважаючи на суттєву відмінність в організаційній структурі державних та приватних банківських установ, які надавали комерційні кредити, спостерігаються і спільні тенденції в кредитній структурі, що полягали у поступовому прирості частки онкольних кредитів та зменшення рівня термінових кредитів, встановленні динамічної процентної ставки за кредитами яка відрізнялася залежно від регіону та кон'юнктури ринку.

Досить відокремлено на ринку комерційного кредитування функціонували муніципальні банки. У той час, коли Державний Банк, Акціонерні комерційні банки й банкірські контори діяли, здебільшого, у сфері короткотермінових позик, міські громадські банки, поряд із короткостроковим кредитуванням, обрали для себе вільний сектор довгострокового комерційного кредитування із використанням застави у формі міської будівельної нерухомості та землі. Через відсутність конкуренції на ринку названих кредитних послуг міські громадські банки мали значні перспективи для розвитку. Натомість, через недосконалість діючого законодавства, відсутність належного контролю, наявність корупції та частих фінансових криз фінансовий стан та ділова репутація цих банків погіршувалася. Прийняття нового Положення 1912 р. та низки законодавчих змін позитивно вплинуло на діяльність муніципальних банків, що стало особливо актуальним у скрутні часи участі Російської імперії у Першій світовій війні, коли міські банки стали кредитувати міста і земства для вирішення ними нагальних фінансових проблем місцевих бюджетів.

За результатами аналізу процесу становлення і розвитку іпотечного кредитування другої половини XIX – початку XX ст. виявлено, що головною

особливістю побудови імперської системи іпотечного кредитування банківськими установами можна вважати її становий принцип щодо визначення кола позичальників. Також характерною особливістю діяльності фінансово-кредитних установ досліджуваного періоду, що здійснювали іпотечне довгострокове кредитування, був випуск ними облігацій, закладних листів, сертифікатів під відсотки та видача кредитів. У земських банках вони відповідали розмірам встановленої процентної ставки за кредитом у той час, як у державних земельних банках процентні ставки за кредитами знаходилися у тісному взаємозв'язку з процентами за цінними паперами.

У дисертації висвітлено процес формування в українських губерніях системи вітчизняної кредитної кооперації як основи дрібного кредитування. Акцентовано увагу на причинах її виникнення у другій половині XIX ст. та принципах кредитування закладів дрібного кредитування нового типу, – у формі ощадно-позичкових та кредитних товариств. У досліджуваній період такі заклади стали ефективною формою об'єднання українського селянства для кредитування з метою викупу земель та придбання сільськогосподарського інвентаря тощо. У результаті дослідження закладів дрібного кредиту доведено, що вони мали ознаки кооперативних товариств. Головною характерною особливістю ощадно-позичкових товариств було формування пайового капіталу на основі пайових внесків, що посилювало взаємну відповідальність кожного члена товариства та сприяло платіжній дисципліні, а також підвищувало зацікавленість у прибутковій діяльності товариства. Створення ж кредитних товариств базувалося на добровільному їх об'єднанні та майновій круговій взаємній відповідальності за зобов'язаннями організації. Відсоткові ставки та умови надання позик у кооперативних кредитних товариствах були ідентичними (від 6 до 12%). Проте кредитні товариства не мали пайового капіталу, тому були більш залежними від грошових коштів, що надавалися Державним банком та земствами.

На основні показників діяльності ощадно-позичкових та кредитних товариств Наддніпряни, їх засновницької динаміки та цільового використання позичальниками кредитів встановлено, що вони значною мірою виконували свої

функції кредитування сільського населення у складний період аграрної реформи, були доступними та до певної міри складали альтернативу послугам лихварів.

Утворення союзних об'єднань ощадно-позичкових та кредитних товариств на початку ХХ ст. в українських губерніях свідчить про формування на українських землях розгалуженої системи вітчизняної кредитної кооперації. Такі об'єднання давали можливість консолідувати фінансові ресурси з метою розширення кредитної активності.

З'ясовано, що особливості механізму кредитування товариствами взаємного кредиту в Наддніпрянській Україні у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. були сформовані під впливом європейського досвіду самоорганізації зацікавлених осіб щодо створення товариств взаємного кредиту на умовах взаємної поруки членів товариства, які одночасно були і власниками, і користувачами кредитних послуг товариства на визначених статутном умовах. Паралельно з товариствами взаємного кредиту в Наддніпрянській Україні функціонували міські кредитні товариства. Діяльність товариств взаємного кредиту була зорієнтована на забезпечення короткотерміновими кредитами дрібного і середнього підприємництва, яке діяло як у великих губернських, так і провінційних повітових містах і містечках, де була слабо розвинена банківська система. Можна вважати, що вони відігравали значну роль у формуванні кредитних відносин та сприяли розвитку регіональної економіки українських губерній. Міські ж кредитні товариства створювалися лише власниками міського нерухомого майна, що закладалося товариству. Така організаційно-правова форма кредитних установ була поширеною у великих містах і локально сприяла розвитку підприємництва у них. Позики в міських кредитних товариствах надавалися виключно на довготерміновий період під заставу міської нерухомості. Особливість діяльності міських кредитних товариств полягала у випуску облігацій (закладних листів) під відсотки, що відповідали розмірам встановленої ставки за кредитом.

Обґрунтовано науково-практичні рекомендації щодо використання історичного досвіду еволюції системи кредитування в сучасних умовах. Показово, що саме приватна власність на землю відкриває суттєві можливості розвитку

довгострокового іпотечного кредитування, що сприятиме інвестуванню у розвиток сільського господарства країни та інші галузі економіки. Відкриття з 1 липня 2021 р. ринку сільськогосподарської землі потребує законодавчого посилення захисту прав власності та наведення порядку у Державному земельному кадастрі, своєчасного проведення індексації грошової оцінки земель сільськогосподарського призначення, удосконалення існуючої законодавчої бази щодо здійснення оцінки землі, яка використовується як об'єкт банківської застави. Розвиваючи інші напрямки іпотечного кредитування, варто удосконалити оціночну діяльність промислової, житлової та комерційної нерухомості для потреб іпотечного кредитування тощо. Активна державна політика щодо розвитку національної іпотечної системи сприятиме розвитку такого кредитування не лише для юридичних осіб, а й для населення.

Доцільно розробити ефективний механізм надання «дешевого» державного кредиту для стимулювання підприємницької активності у складних економічних умовах, що традиційно виконує роль інструмента зменшення соціальної напруги і способу активізації національної економіки. Проте, як показує узагальнений досвід, втручання держави у ринок кредитних послуг часто передбачає не тільки позитивний соціальний аспект, а й порушує конкурентні умови на ринку кредитних послуг. Так, урядова програма «Теплі кредити», спрямована на поліпшення ефективного використання енергоресурсів, хоч і фінансується за рахунок допомоги ЄС, проте несе в собі проблему порушення конкуренції на ринку кредитних послуг, оскільки реалізується переважно через державні банки. Це має негативний вплив на конкретність кредитів, що надаються кредитними спілками. Крім того, слід врахувати узагальнений вітчизняний досвід для вироблення державної політики у сфері фінансової безпеки банківської системи в умовах інформаційного суспільства та складної воєнно-політичної ситуації.

Ключові слова: кредит, теорія кредиту, іпотечне кредитування, кооперація, кооперативний кредит, банки, акціонерні банки, іпотечні банки, Державний Банк, банкірські доми, муніципальні кредитні установи, кредитні товариства, ощадно-позичкові товариства, товариства взаємного кредиту.

ABSTRACT

M. Orlyk. The crediting evolution of the Naddnieper Ukraine (the end of the 18th- the beginning of the 20th centuries). Qualifying scientific is manuscript copyright. Doctoral dissertation in specialty **051 «Economics»** (05 Social and Behavioral Sciences). Central Ukrainian National Technical University of the Ministry of Education and Science of Ukraine, Kropyvnytskyi, 2021.

The purpose of the thesis work is to deepen insight into the theoretical and methodological principles of investigation the crediting evolution of the Naddnieper Ukraine for the period of the end of the 18th the beginning of the 20th centuries based on the comprehensive historical and theoretical analysis and to develop recommendations concerning the enhancing the effectiveness of lending at the domestic market of finance services.

In this doctoral dissertation were examined and analysed theoretical basics of History of Economic Doctrines on lending according to three existing theories: naturalistic (A. Smith, W. Petty, F. Bastiat, D. Ricardo, J. Mill and others), capital-making (J. Law, H. Macleod, J. Hobson, J. Schumpeter, J. Keynes, R. Hawtrey and A. Hansen), Marxist theory (K. Marx, F. Engels, R. Hilferding and others) under these theories was highlighted theoretical basics of formation and development of the credit system of the Naddnieper Ukraine, and the economic essence of the loan was disclosed.

Using as the basis historical and economic analysis of studies of the 19th - beginning of the 20th century, it was established the formation and transformation of scientific views which were influenced by economic and political historical processes, and it was found out that the Russian Empire considered the experience of the European countries during its credit policy formation.

It has been proven that significant contribution of the Ukrainian economists of the imperial era to the development of economic thought had a positive impact not only on the formation of the national economic school, but also was widely used in reforming the credit system of the Russian Empire as a whole, which had a corresponding reflection on the formation and development of the financial and credit system of the Dnieper Ukraine.

The main directions of the scientific discussions in the middle of 19th century were such problems: improvement of the individual elements of the credit mechanism, creation of powers and principles for the organization of the Central Bank of the Russian Federation activities due to its commercial lending to small businesses, implementation of its control and regulation functions by the actions of commercial bank and other credit and financial institutions, the search for effective forms of agricultural and industrial crediting, economic evidence for development of small-scale credit institutions and others. It has been analysed the state of the modern domestic economic thought concerning crediting problem in the Ukrainian territory during imperial era and found that they were proceeding by these main directions: 1) establishment and activities of the state empire banks; 2) the development of agricultural crediting at the Ukrainian territory; 3) bank system formation; 4) development of the credit cooperation; 5) activity of other financial and credit societies and institutions. Most scientists considered these issues using regional principles. It was separately investigated groups of Ukrainian governorates of the Left-bank Ukraine, Right-bank Ukraine, Southern Ukraine or it was studied distinct Ukrainian governorates (Podilia, Volhynia, Chernihivshina, Taurida, Kyiv and other). Analysis of modern domestic economic thought made it possible to acknowledge the absence of a comprehensive work covering the evolution of the credit system that functioned on the territory of Naddnieper Ukraine from the second half of the 18th to the beginning of the 20th century.

According to the results of the study, the main stages of the credit system evolution in the Russian Empire and Naddnieper Ukraine were established. They are divided into two main stages - the pre-reform period (second half of the 18th - mid-19th centuries) and the development of commercial bank lending after the Peasant Reform of 1861 (second half of the 19th century – early 20th century).

The first period, in turn, proposed to divide by the author into 3 periods, they are 1729–1772- the emerging period, 1772–1830 was the period of uncertainty and non-systematic existence and 1830–1860 was the unification period of crediting. All these periods are gathered by the common feature in crediting organization they were protecting the interests of nobility while sacrificing the interests of the state, that was reflected in

decreasing of loan interest rate (from 6 to 4 percent), legislative unified extending of credit terms (from 5 years to 8 years, from 8 years to 12 years, from 12 years to 15 years, from 24 to 28 or 33 years) and creating conditions for unhindered repledge of property and others. However, most of the nobility turned out to be incapable to efficient management and productive use of credit resources. It has caused the increasing of outstanding credit debt and then foreclosure sale inevitably resulted in bankrupting. Commercial lending has been possible with the establishment of branches of Commercial State Bank in Odessa (1819), Kyiv (1838), Kharkiv (1843) and Poltava (1852).

It has been proved that private banks in the Ukrainian territory in the pre-reform period was poorly developed, however the basis of development of small loan was established by loan cash desks attached to landlordly estates and rural banks. In large commercial and industrial cities (Odessa, Kyiv, Kharkiv, Berdychiv, etc.) begin to establish both banking houses, which carried out a certain range of banking operations including borrowing operations and trading houses combining trading and banking activities.

Investigating the development process of commercial bank lending in the post-reform period (late 19th - early 20th centuries) were discovered its intensification and spreading to the whole territory of Naddnieper Ukraine. Credit and financial institutions, which were providing commercial lending in the territory of Naddnieper Ukraine in 19th-early 20th centuries, depending on their organizational legal forms were divided into 4 groups. To the first group related State Bank (including its branches and bankers) founded on the state-owned legal entity. The second group categorized as privately owned institutions in the shape of joint stock societies they called Joint Stock Commercial Banks (incl. their branches and brokerage). Private bank and trade houses and bankers which were privately owned in the shape of unlimited companies or limited partnership belong to the third group. Fourth consists of municipal banks or Urban public banks, which were established by the City Duma decision.

It was founded that the characteristic feature of State Bank was the existence near public financial management, regulating functions of the existing bank system, crediting of other banks and institutions in addition, it directly performed commercial lending

throw bankers and branches in big cities of the Naddnieper Ukraine on a competitive basis with other commercial banks.

Despite the significant difference in the organizing structure of the state and private bank institutions, which provided commercial loan, it can be noticed common tendencies in the credit structures which performed by the gradual growth proportion of on call loan and decrease in the level of term loans and setting a dynamic interest rate on loans, which differed depending on the region and market conditions.

Municipal banks were operating sufficient separate at the market of commercial lending. State Bank, Joint Stock Commercial Banks and bankers were acting in short loan sphere while urban public banks together with short term loan chosen for themselves a free sector of long-term crediting with use of as collateral urban building property and land. Due to the lack of competition in the market for such credit services, urban public banks had significant development prospects. However, due to the imperfection of the current legislation, lack of proper control, corruption and frequent financial crises, the financial condition and business reputation of these banks deteriorated. Adoption of the Regulation 1912 and several legislative changes had positive impact at urban banks which became especially relevant in the difficult times of the participation of the Russian Empire in the First World War activities, when municipal city banks were crediting cities and zemstvos for solving by them urgent financial problems of the local budgets.

Analyzing the formation and development of mortgage lending in the second half of the 19th – early 20th centuries it was found that the main feature of building an imperial system of mortgage lending by banking institutions could be considered its social class principle concerning determination of the circle of borrowers.

Also, a characteristic feature of financial and credit institutions activities in the period under study, which carried out by mortgage long-term lending was the issue by them bonds, mortgage bonds, certificates at interest and credit issuing. In zemstvo banks, they were proportional to the size of set interest rate on the loan. In the same time interest rates on the loan in the state land banks were highly correlated with security papers but at different times they had certain divergences, which allowed them to receive additional income.

We have been investigated and highlighted the formation process of domestic credit cooperation as the basis of small loan. The attention was paid to the reasons of origin and crediting principles of small credit institutions of the new type in the form of savings and loan associations and credit societies, which were the effective form of uniting the Ukrainian peasantry for lending in order to buy out land and purchase agricultural equipment. As the result of small credit institutions investigation, it was proven that they had features of cooperative associations. Main characteristic peculiarity of savings and loan associations was the formation of share capital on basis of share contribution, which strengthened the mutual responsibility of each member of the society and promoted payment discipline, as well as increased interest in the profitability of the company. The creation of the credit societies was based on their voluntary association and material mutual responsibility according to the obligations of the organization. Interest rates and conditions of the loans in the cooperative credit societies were identic (from 6 to 12 per cents). But credit societies didn't have share capital, therefore they were more dependent on funds provided by the State Bank and zemstvos.

Drawing on the performance indicators of the savings and loan associations and credit societies of the Naddnieper Ukraine, their establishment dynamic and intended use of credit by the borrowers, it was determined that, that they largely performed their functions of lending to the rural population during the difficult period of the agrarian reform, they were accessible and to a certain extent opposed to usurious borrowing operations.

The formation of the allied unified savings and loan associations and credit societies in the beginning of the 20th century in the Ukrainian governorates reflects the emergence of an extensive system of domestic credit cooperation in the Ukrainian territory. This unification gave an opportunity for consolidation of the financial resources aiming at expanding of the credit activities.

It was found that specialties of lending mechanism by the mutual credit societies in the Naddnieper Ukraine in the first half of the 19th -the beginning of the 20th century was formed under the influence of the widespread at that time European experience of stakeholders' self-organization in order to create mutual credit societies on conditions of

mutual guarantee of society members, who were at the same time founders and borrowers on conditions determined under the terms of the charter. These institutions in the Naddnieper Ukraine were Mutual credit societies and Municipal credit societies. The Mutual credit societies activity was oriented at providing short term loans to the small and medium business owners located in the huge governorate and provincial towns and cities where the banking system was weak. It could be considered, they played significant role for the credit relations evolution and contributed to the development of the regional economy of the Ukrainian governorates. Municipal credit societies established executively by the owners of the urban estate property, which was pledged to the society. This institutional-legal form of credit establishments was outspread in large cities and locally promoted the development of entrepreneurship in them. The loans by Municipal credit societies provided only for long-term period on the pledge of the urban estate property. The characteristic feature of the Municipal credit societies activity was the issue of bonds (mortgage list) at interest corresponded the size of the established loan rate.

In providing grounds for using historical experience of the credit system evolution in the modern conditions, it was highlighted, that private land ownership offers significant opportunities for development of the long-term mortgage lending, will contribute to Investing in development of agriculture and other branches of the economy. The opening of the land market from 1 June. 2021 warranted the legislative strengthening of property right protection and regulation State Land Cadastre, timely implementation of the indexation the money value of lands of agricultural designation, improvement of the existing legal framework regarding economic appraisal of land used as collateral. Within developing other frameworks of the mortgage lending, it should be improved valuation activities of industrial, residential, commercial property for the needs of banking mortgage lending and others. An active state policy towards the development of the national mortgage system will contribute to the development of mortgage lending not only for legal entities, but also for the citizens.

It is useful to developed mechanism for providing «cheap» state loan for stimulating business activity in the difficult economic conditions, which traditionally is the instrument of social strain reducing and the way of national economy activation. It

should also be noted that summary of experience indicates that state intervention in the loan facilities market often bringing social aspect however violates competitive conditions in the credit services market. Governmental program «Warm loans», that is aimed at efficient use of energy resources, despite it is financed by EU carried the problem of distortion of competition at the loan facilities market while it is being realized via state banks. This has a negative impact on the concreteness of loans provided by credit unions. Besides, the generalized domestic experience should be considered for policy-making financial safety of the banking system sphere in the conditions of information society and complicated military and political situation.

Key words: loan, theory of credit, mortgage lending, cooperation, cooperative credit, bank, joint-stock bank, mortgage bank, State Bank, municipal credit societies, loan association, savings and loan associations, create mutual credit societies.

Список публікацій здобувача

Статті у фахових виданнях України, які включені до науко-метричних баз:

1. Orlyk S., Palchevich G. & Orlyk M. Mutual credit societies of Naddnieper Ukraine in the credit system of the Russian Empire (second half of 19th - early 20th century). *Фінансово – кредитна діяльність: проблеми теорії та практики*. 2021. Т. 4. №39. С. 415–428. <https://doi.org/10.18371/.v4i39.241407> (*Web of Science, Index Copernicus*). URL: <https://fkd.ubs.edu.ua/index.php/fkd/article/view/3341>
2. Орлик М. В. Зародження банківської кредитної системи в Російській імперії у другій половині XVIII – на початку XIX ст. *Центральноукраїнський науковий вісник*. 2018. Вип. 1 (34). С. 75–82. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npkntu_e_2018_1_10 (*Index Copernicus, CEEOL, CrossRef*)
3. Орлик М. В. Еволюція лихварства в наддніпрянській Україні (друга половинна XVIII – початок XX ст.). *Науковий вісник Полтавського університету економіки і торгівлі. Серія: Економічні науки*. 2019. № 1. С. 6–14. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvpushk_2019_1_4 (*Index Copernicus, CEEOL, CrossRef*)
4. Орлик М. В. Розвиток банківського кредитування в Наддніпрянській Україні у другій половина XIX – на початку XX ст. *Економічний вісник університету. Переяслав-Хмельницький*, 2019. Вип. 42. С. 217–223. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ecvu_2019_42_28 (*Index Copernicus, CEEOL, CrossRef*)
5. Орлик М.В. Розвиток дрібного кредитування у Наддніпрянській Україні у другій половині XIX – на початку XX сторіч. *Центральноукраїнський науковий вісник. Економічні науки*. 2020. № 5 (38). С. 83–96. URL: [http://economics.kntu.kr.ua/pdf/5\(38\)/10.pdf](http://economics.kntu.kr.ua/pdf/5(38)/10.pdf) (*Index Copernicus, CEEOL, CrossRef*)
6. Орлик М. В. Еволюція економічної думки в контексті проблеми кредитування у другій половині XVII – середині XIX ст. *Економічний вісник університету. Переяслав-Хмельницький*, 2020. Вип. 47. С. 121–126. URL: <https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=922980> (*Index Copernicus, CEEOL, CrossRef*)

Матеріали конференцій та інші публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

7. Orlyk M. The Copper Bank in the Banking and Credit System of the Russian Empire in the Second Half of the XVIII century. *The Fourth International Congress Of Numismatics After Second World War «100 Years Since Great Unification Of Alba Iulia in 1 December 1918»*. Abstracts of the Papers, Brasov (Румунія), 10–15 octombrie 2018. P. 161–162.

8. Орлик М. В. До питання становлення банківського кредитування підприємств в Наддніпрянській Україні (друга половина XVIII ст.). *Конкурентоспроможна модель інноваційного розвитку економіки України: матеріали II міжнар. наук.-практ. конф., м. Кропивницький, 11 квітня 2019 р. м. Кропивницький, 2019. С. 61–63. URL: <http://kntu.kr.ua/doc/zbirnyki/teachers/2019/8.pdf#page=61>*

9. Орлик М. В., Левченко О.М. Теорія кредитних відносин Адама Сміта та її розвиток у теорії кредиту Миколи Бунге. *Фінансово-кредитний механізм розвитку економіки та соціальної сфери: матеріали II міжнар. наук.-практ. конф., м. Кропивницький, 24–25 жовтня 2019 р. м. Кропивницький, 2019. С. 89–90. URL: https://dspace.udpu.edu.ua/bitstream/123456789/11337/1/Zb_materiali_konf_2019%20%281%29.pdf#page=89*

10. Орлик М. В. До питання розвитку комерційного кредиту в Наддніпрянській Україні (друга половина XIX – початок XX ст.). *Історія торгівлі, податків та мита: матеріали XIII міжнар. наук. конф., м. Дніпро, 24–25 жовтня 2019 р. Київ, 2019. С. 43–44. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0014747>*

11. Орлик М. В. До питання малого кредиту в Наддніпрянській Україні в другій половині XIX ст. *Конкурентоспроможна модель інноваційного розвитку економіки України: матеріали III міжнар. наук.-практ. конф., м. Кропивницький, 14–15 травня 2020 р. м. Кропивницький, 2020. С. 215–216. URL: <http://dspace.kntu.kr.ua/jspui/bitstream/123456789/9842/1/Proceedings-3thISPC-2020-215-216.pdf>*

12. Орлик М. В. Формування комерційного кредиту в Російській імперії у другій половині XVIII ст.: історичний досвід. *Напрями економічного зростання та інноваційного розвитку підприємства*: матеріали всеукр. наук.-практ. конф., м. Кропивницький, 16 квітня 2020 р. м. Кропивницький, 2020. С. 158. URL: <http://www.kntu.kr.ua/doc/science/zahody/zdob/2020/9.pdf#page=159>

13. Орлик М. В. К вопросу ипотечного кредитования аграрного сектора в Приднепровской Украине (вторая половина XIX в. – начало XX в.). *Белорусскому рублю – 25*: материалы междунар. нумизматической конф., г. Минск, Республика Беларусь, 14-16 октября 2020 г. г. Минск, 2020. *Банкаўскі Веснік*. 2020. №2 [679]. С. 58–60. URL: <https://www.nbrb.by/bv/arch/679.pdf>

14. Орлик М. В. До питання економічної думки Ф. Бастіа щодо проблеми державного регулювання в сфері кредитування в першій половині XIX ст. *Фінансово-кредитний механізм розвитку економіки та соціальної сфери*: матеріали III міжнар. наук.-практ. інтернет-конф., м. Кропивницький, 5–6 листопада 2020 р. м. Кропивницький, 2020. С. 88–90. URL: <http://www.kntu.kr.ua/doc/science/zahody/vikl/2020/5-tez.pdf>

15. Palchevych G., Orlyk M. Bank lending in the perspective of historical development and modern realities. *Results of modern scientific research and development: IV International Scientific and Practical Conference, Madrid, Spain, 28-30 June 2021* Madrid, Barca Academy Publishing, 2021. P. 289–293. URL: <https://sci-conf.com.ua/iv-mezhdunarodnaya-nauchno-prakticheskaya-konferentsiya-results-of-modern-scientific-research-and-development-28-30-iyunya-2021-goda-madrid-ispaniya-arhiv/>

ЗМІСТ

ВСТУП.....	21
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕВОЛЮЦІЇ КРЕДИТНОЇ СИСТЕМИ	29
1.1. Теоретичні засади дослідження еволюції кредитування.....	29
1.2. Дослідження еволюції кредитування в економічній думці ХІХ – ХХ ст.	39
1.3. Сучасна економічна думка про проблеми еволюції системи кредитування у Наддніпрянській Україні (друга половина ХVІІІ – початок ХХ ст.).....	62
Висновки до розділу 1.....	83
РОЗДІЛ 2. ФОРМУВАННЯ І РОЗВИТОК КРЕДИТНО-БАНКІВСЬКОЇ СИСТЕМИ У НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ (кінець ХVІІІ ст. – початок ХХ ст.).....	86
2.1. Зародження фінансово-кредитних установ в українських губерніях наприкінці ХVІІІ – першій половині ХІХ ст.....	86
2.2. Розвиток комерційного банківського кредитування другої половини ХІХ – початку ХХ ст.....	102
2.3. Особливості іпотечного аграрного кредитування другої половини ХІХ – початку ХХ ст.	124
Висновки до розділу 2.....	154
РОЗДІЛ 3. ОСОБЛИВОСТІ КРЕДИТУВАННЯ НЕБАНКІВСЬКИМИ ФІНАНСОВИМИ УСТАНОВАМИ ТА ПРИВАТНИМИ ОСОБАМИ В НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.....	160
3.1. Лихварські позики	160
3.2. Процес формування системи вітчизняної кредитної кооперації як основи дрібного кредитування	165
3.3. Механізм кредитування товариств взаємного кредиту.....	190
3.4. Позикова діяльність ломбардів	206
Висновки до розділу 3.....	211
ВИСНОВКИ.....	216
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	224
ДОДАТКИ	271

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АЗБ – Акціонерний земельний банк

АКБ – Акціонерні комерційні банки

АТ – Акціонерне товариство

БД – Банкірський дім

ДДЗБ – Державний Дворянський земельний банк

ДДПБ - Державний Дворянський позичковий банк

ДПБ – Державний Позичковий банк

ДСПЗБ – Державний Селянський поземельний банк

ДБ РІ - Державний Банк Російської імперії

ДКБ – Державний Комерційний банк

ЗБ ХГ – Земський банк Херсонської губернії

Закон РІ – Закон Російської імперії

ЗДК – заклад дрібного кредиту

ЗК – земські каси

КТ – Кредитні товариства

МВС – Міністерство внутрішніх справ

МГБ – Міські громадські банки

МКТ – Міські кредитні товариства

ОПТ – Ощадно-позичкові товариства

ПСЗ РІ – Полное собрание законов Российской империи

ПГО – Приказ Громадської Опіки

С.-Пб. – Санкт-Петербург

СГД – Суб'єкти господарської діяльності

ТВК – Товариства взаємного кредиту

ТВПК – Товариство взаємного поземельного кредиту

ТД – Торговий дім

ЦДІАК України – Центральний державний історичний архів України, м. Київ

ЦСК – Центральний статистичний комітет

ЦСУ – Центральне статистичне управління

ВСТУП

Актуальність теми. Проблема залучення фінансових ресурсів у сферу розвитку малого та середнього підприємництва була і залишається актуальною на всіх етапах розвитку ринкової економіки, що актуалізує дослідження фінансового ринку в історичному контексті. Існуюча в Україні нормативно-правова база для діяльності подібних кредитних установ потребує подальшого вдосконалення з урахуванням як сучасного світового, так і історичного досвіду.

Банківське кредитування відіграє важливу роль у соціально-економічному розвитку більшості країн. Актуальність питань кредитування зростає з кожним роком, що пояснюється прагненням бізнесу до залучення додаткових фінансових ресурсів, а фізичних осіб – до підвищення рівня життя. Водночас активізація кредитування економічно важлива й вигідна не лише для позичальників та банківських установ, а й для стабільного розвитку економіки держави загалом.

На прикладі створення та діяльності товариств взаємного кредитування, що створювалися у Наддніпрянській Україні після низки реформ Олександра II та продовження їх наступниками, розглянуто еволюцію взаємного кредитування, яке суттєво вплинуло на розвиток малого та середнього підприємництва у другій половині XIX – на початку XX ст. Результати проведеного дослідження можуть застосовуватися як досвід, що має практичне значення для стимулювання розвитку взаємного кредиту в різних формах як у сучасній Україні, так і в країнах пострадянського простору. Також результати нашого дослідження можуть бути застосовані при викладанні курсів економічної історії, історії економічної думки та інших дисциплін, пов'язаних із теорією кредиту та історією фінансів.

Теоретичну основу вчення про кредитування заклали відомі економісти – основоположники натуралістичної теорії кредиту: А. Сміт, У. Петті, Ф. Бастіа, Д. Рікардо, Дж. С. Міль та ін., та капіталотворчої теорії: Дж. Ло, Г. Маклеод, Дж. А. Гобсон, Р. Гільфердинг, А. Ган, Й. Шумпетер, Дж. Кейнс, Р. Хоутрі, Е. Хансен та ін. Досліджено основні позиції концепції теорії кредиту розробленої К. Марксом та його послідовниками.

Проблеми історико-економічного становлення та розвитку кредитної системи в Російській імперії розглядалися сучасниками тієї епохи, науковцями, службовцями та громадськими діячами, такими як: І. Бліох, О. Бішоф, А. Бімман, М. Боголепов, Л. Варшавський, С. Вітте, О. Голубєв, А. Гольденвейзер, О. Гур'єв, Є. Епштейн, І. Кауфман, З. Каценеленбаум, Є. Ламанський, В. Ососов, Я. Печорін, Л. Рафалович, В. Судейкін, Л. Снегірьов, М. Степанов, Л.Ходський, М. Чулков, О. Шипов та ін. Важливий внесок у розвиток української школи економічної думки зробили економісти імперської доби: А. Антонович, М. Бунге, С. Бородаєвський, І. Вернадський, П. Мігулін, Д. Піхно, І. Рудченко, М. Туган-Барановський, Л. Яснопольський та інші.

Серед сучасних вітчизняних учених, які здійснили значний внесок у висвітлення історико-економічних питань розвитку кредитування у Наддніпрянській Україні, передусім: С. Борисевич, В. Венгерська, О. Герасимчук, Л. Губицький, І. Довжук, В. Зайченко, П. Корінеко, О. Краснікова, В. Кириченко, А. Криськов, Л. Мельник, І. Новікова, А. Опря, В. Попов, Д. Селіхов, В. Терещенко, А. Ткаченко, О. Ходченко, В. Швець та ін. – щодо розвитку сільськогосподарського та комерційного кредиту; В. Вісин, В. Власенко, В. Гончаренко, О. Дмитренко, О. Краснікова, Ю. Магась-Демидас, О. Легошина, В. Марочко, А. Пантелеймоненко, А. Пожар, В. Половець, М. Ткач, І. Фареній, Г. Цибуленко та ін. – щодо розвитку кредитної кооперації та інших закладів дрібного кредитування.

Враховуючи увесь комплекс багаторічних досліджень зарубіжних та українських учених, слід зауважити, що існуючі наукові доробки не містять комплексного дослідження еволюції системи кредитування у Наддніпрянській Україні імперського періоду другої половини XVIII – початку XX ст. У зв'язку з цим виникає необхідність проведення подальшого комплексного дослідження еволюції системи кредитування у Наддніпрянській Україні другої половини XVIII–початку XX ст., що обумовлює актуальність даного дослідження для сучасної вітчизняної банківської практики.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дане дисертаційне дослідження виконано згідно з науково-дослідною темою кафедри фінансів та планування Центральноукраїнського технічного університету «Фінансово-кредитне регулювання інвестиційно-інноваційної діяльності», яка включена у план виконання науково-дослідних робіт Міністерства освіти і науки України за державним реєстраційним №0107YU000004 і в межах якої проведено історико-економічний аналіз еволюції системи кредитування у Наддніпрянській Україні імперського періоду другої половини XVIII – початку XX ст.

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційної роботи – поглиблення теоретико-методологічних засад дослідження еволюції кредитування у Наддніпрянській Україні в період другої половини XVIII – початку XX ст. на основі комплексного історико-теоретичного аналізу та розробка науково-практичних рекомендацій щодо підвищення ефективності кредитування на вітчизняному ринку фінансових послуг.

Відповідно до визначеної мети в роботі поставлено та вирішено такі **завдання:**

1) висвітлити теоретичну базу становлення та розвитку кредитної системи у Наддніпрянській Україні та розкрити економічну сутність кредитування;

2) здійснити історико-економічний аналіз економічної думки XIX – XX ст. щодо становлення та розвитку кредитування в Наддніпрянській Україні у другій половині XVIII – початку XX ст.;

3) здійснити аналіз сучасної вітчизняної економічної думки з досліджуваної проблеми;

4) встановити основні етапи еволюції кредитної системи в Російській імперії та Наддніпрянській Україні в дореформений період (друга половина XVIII – середина XIX ст.);

5) охарактеризувати та здійснити оцінку розвитку комерційного банківського кредитування другої половини XIX – початку XX ст.;

6) розкрити особливості іпотечного аграрного кредитування другої половини XIX – початку XX ст.;

7) дослідити процес формування на українських землях системи вітчизняної кредитної кооперації як основи дрібного кредитування у досліджуваний період;

8) з'ясувати особливості механізму кредитування товариствами взаємного кредиту в Наддніпрянській Україні другої половини ХІХ – на початку ХХ ст.;

9) обґрунтувати пропозиції науково-практичного характеру та рекомендації щодо використання історичного досвіду еволюції системи кредитування в сучасних умовах функціонування вітчизняного ринку фінансових послуг.

Об'єктом дослідження – процес еволюції фінансово-кредитної системи в Російській імперії наприкінці ХVІІІ – на початку ХХ ст.

Предметом дослідження – теоретичні засади та практичні аспекти еволюції кредитування на теренах Наддніпрянської України наприкінці ХVІІІ – початку ХХ ст.

Методи дослідження. Теоретико-методологічною основою нашого дослідження стало використання фундаментальних положень економічної теорії, зокрема теорії кредиту, політекономії, праць з економічної історії та історії економічної думки, а також комплексу загальноприйнятих в економічній науці методів. Для комплексного дослідження праць з історії кредитування а також використання історико-економічного аналізу еволюції кредитування в Наддніпрянській Україні наприкінці ХVІІІ – на початку ХХ століття було використано загальнонаукові методи, зокрема індукції, дедукції та системного аналізу, діалектичний метод пізнання та історизму (п. 2.1; 2.2; 2.3; 3.1; 3.2; 3.3; 3.4).

Для вирішення проблем, визначених метою та дослідницькими завданнями, у дисертації широко застосовувалися спеціальні економічні методи із використанням статистичних даних досліджуваної епохи. Враховуючи значний обсяг проаналізованих та узагальнених нами статистичних даних з використанням економіко-статистичного методу, в роботі широко використано графічні методи зображення статистичних даних (Розділи 2–3). Ми цілком поділяємо думку Е. Чекотовського про те, що графічні методи, «є не лише засобом лаконічного, компактного та наочного подання статистичних даних, але і (що набагато

важливіше й цінніше) могутнім знаряддям їх узагальнення й аналізу, а в деяких випадках – єдиним і незамінним інструментом їх дослідження» [494, с. 93].

Інформаційну базу дослідження складає законодавство досліджуваного періоду (Повне зібрання законів Російської імперії, Кредитний статут тощо) та сучасне законодавство, матеріали Центрального статистичного комітету МВС, збірники статистико-економічних відомостей по сільському господарству Міністерства землеробства, зведені звіти загальної канцелярії по кредитній частині Міністерства фінансів, збірники ЦСУ, матеріали архівних фондів, праці учених – сучасників досліджуваного періоду, наукові доробки радянських та сучасних (вітчизняних та зарубіжних) учених з питань банківського та небанківського кредитування, що забезпечило репрезентативність джерел дослідження та посприяло досягненню достовірності висновків, практичних рекомендацій та позицій.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у розкритті теоретико-методологічних засад та практичних аспектів еволюції кредитування Наддніпрянської України другої половини XVIII – початку XX ст., виробленні практичних рекомендацій щодо використання історичного досвіду при вдосконаленні кредитування в сучасній Україні.

Найбільш вагомими теоретичними й практичними науковими результатами, які характеризують новизну дослідження, одержані автором особисто та полягають у тому, що:

удосконалено:

1) теоретичні підходи щодо дослідження історичного генезису поняття «кредит» як економічної категорії з метою виокремлення сутнісних ознак та критеріїв функціонування кредиту на різних історичних етапах формування ринкової економіки;

2) теоретичні положення щодо механізму кредитування, який застосовувався банківськими та небанківськими громадськими, приватними та державними установами в період становлення ринкового господарства у другій половині XVIII – початку XX ст.;

3) періодизацію розвитку системи кредитування на теренах Наддніпрянської України у другій половині XVIII – початку XX ст. як елемента моделі ринкових відносин;

4) класифікацію видів та форм кредитування, які застосовувалися на українських землях у другій половині XVIII – початку XX ст.;

5) методологію дослідження банківської системи України в історико-хронологічному та проблемно-концептуальному аспектах з урахуванням сучасного стану розвитку економічної науки з метою виявлення тенденцій та закономірностей, які впливають на розвиток кредитних відносин у сучасних умовах трансформації вітчизняної економіки;

набули подальшого розвитку:

6) наукова оцінка теоретичного доробку праць вітчизняних учених щодо становлення та розвитку кредитної системи на теренах Наддніпрянської України у другій половині XVIII – початку XX ст.;

7) теоретико-методологічні підходи до вивчення теорії кредиту з метою визначення його суті та ролі у процесі відтворення;

8) розкриття особливостей процесу формування та розвитку на українських землях системи кредитної кооперації, як основи дрібного короткострокового кредитування та розвиток іпотечного аграрного кредитування, як основи довгострокового кредитування;

9) дослідження становлення та розвитку банківництва на українських землях у другій половині XVIII – на початку XX ст. з метою врахування вітчизняного історичного досвіду для вирішення проблем сучасної банківської системи України.

Практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що через призму проведеного ретроспективного аналізу еволюції системи кредитування на теренах Наддніпрянської України у другій половині XVIII – початку XX ст. розроблено та науково обґрунтовано теоретичні положення та практичні рекомендації щодо застосування вітчизняного досвіду та вирішення актуальних проблем функціонування та розвитку кредитної системи в сучасній Україні.

Рекомендації та пропозиції, що викладені в дисертації пропозиції будуть враховані: Національним банком України під час вироблення державної політики в галузі кредиту та нагляду за діяльністю комерційних банків у фінансово-кредитній сфері в межах компетенції, визначеної законодавством (довідка № 14-0004/112752 від 26.11.2021 р.) та Центральним макрорегіональним управлінням АТ КБ «ПРИВАТБАНК» у практичній діяльності при розробці регіональної політики розвитку кредитних відносин (довідка № 831 від 16.11.2021 р.).

Основні положення та результати дисертаційної роботи впроваджено у навчальний процес Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького (довідка №305/04-а від 20.10.2021 р.) та Центральноукраїнського національного технічного університету (довідка №45-15/49-18-1656 від 16.11.2021 р.) під час формування навчально-методичного забезпечення при викладанні навчальних курсів: «Історія економіки та економічної думки», «Економічна теорія», «Гроші і кредит», «Грошово-кредитні системи», «Фінансовий менеджмент у банку», «Ринок фінансових послуг», «Економічна теорія», «Фінансова економіка», «Міжнародні фінанси» тощо.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційна робота є самостійним завершеним науковим дослідженням. Представлені в дисертації наукові результати отримані автором особисто. З наукових праць, опублікованих у співавторстві, у дисертації використано лише ті ідеї та положення, які становлять результат особистої дослідницької роботи здобувача.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та результати дисертації обговорено та схвалено на 9 міжнародних, всеукраїнських і науково-практичних конференціях, а саме: The Fourth International Congress Of Numismatics After Second World War «100 Years Since Great Unification Of Alba Iulia in 1 December 1918» (м. Брашов, Румунія, 2018 р.); II міжнар. наук.-практ. конф. «Конкурентоспроможна модель інноваційного розвитку економіки України» (м. Кропивницький, 2019 р.); II міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. «Фінансово-кредитний механізм розвитку економіки та соціальної сфери» (м. Кропивницький, 2019); XIII міжнар. наук. конф. «Історія торгівлі, податків та мита» (м. Дніпро,

2019); III міжнар. наук.-практ. конф. «Конкурентоспроможна модель інноваційного розвитку економіки України» (м. Кропивницький, 2020); всеукр. наук.-практ. конф. «Напрями економічного зростання та інноваційного розвитку підприємств» (м. Кропивницький, 2020); III міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. «Фінансово-кредитний механізм розвитку економіки та соціальної сфери» (м. Кропивницький, 2020 р.); міжнар. нумізматична конф. «Белорусському рублю – 25» (м. Мінськ, Білорусь, 2020); IV International Scientific and Practical Conference «Results of modern scientific research and development» (Madrid, Spain, 2021).

Публікації. Результати дисертаційного дослідження опубліковано у 15 наукових працях загальним обсягом 3,6 друк. арк. (особисто автору належить 3,4 друк. арк.), з них 1 стаття опублікована у науковому журналі, що включений до наукометричної бази Web of Science, 5 статей у фахових виданнях України категорії «Б», 9 – в інших виданнях.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та додатків. Загальний обсяг роботи становить 320 сторінок, містить 20 таблиць, 44 рисунки та 36 додатків. Список використаних джерел та літератури налічує 532 найменування.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕВОЛЮЦІЇ КРЕДИТНОЇ СИСТЕМИ

1.1. Теоретичні засади дослідження еволюції кредитування

Однією із вагомих складових методології будь-якого наукового дослідження є чітке визначення понятійно-категорійного апарату. Проблема кредитування, та еволюційні процеси, що за стоять за кредитом як поняттям, турбували економістів та філософів кожної епохи. Так, грецький філософ Демосфен стверджував що, «Якби ви не знали, що Кредит є найбільшим капіталом для придбання багатства, ви були б абсолютно невігласами» [519, с. 68]. І навіть сьогодні важко не погодитися із наведеною тезою Демосфена. Кредитування (з певними особливостями певного історичного періоду), хоч і супроводжувало людство на всіх етапах його розвитку, проте буде хибним припущення, що поняття «кредит», у доісторичні, античні, середньовічні та нові часи не зазнавав еволюційних змін. Зокрема від інструмента примноження капіталу кредит переріс у надважливий ресурс. Свого часу американський сенатор Даніель Вебстер зазначив: «Кредит є життєво важливим елементом системи сучасної комерції. Він зробив в тисячі разів більше для збагачення націй, ніж усі шахти всього світу» [519, с. 68]. І сьогодні кредит залишається вірним безальтернативним супутником нашого суспільства. Чимало учених нині намагаються зрозуміти та дати визначення кредиту (див. Додаток Б), але не менш важливим, для розуміння місця та ролі кредиту в сьогоденнішніх умовах, є розуміння еволюційного розвитку системи кредитування. Оскільки лише шляхом дослідження ретроспективи того чи іншого явища, ми можемо не лише визначити позитивні та хибні негативні практики, а й спробувати поглянути у майбутнє.

Не можливо уявити кредити, без безпосередніх суб'єктів, що їх надавали. Так, якщо на ранніх етапах формування кредитної системи Російської імперії досить легко зрозуміти приблизну структуру банківської «системи», то починаючи

із XIX ст., особливо після банківської реформи Олександра II це зробити дещо складніше. У зазначений період почали виразно виокремлюватися дві окремі гілки кредитних установ, а саме заклади довготермінового кредиту (переважно надавали послуги іпотеки, лізингу) та короткотермінового кредиту (комерційні кредити, облік векселів, онкольні кредити.) (див. додаток В). Багато в чому такий поділ значно спрощує вивчення історико-економічного досвіду застосування різних форм кредитування. Проте, в дійсності, на етапі формування такої кредитної системи навряд чи керувалися саме зручністю виконання майбутніх досліджень. Натомість, чи не останню роль мало значне поширення та популярність капіталотворчої кредитної теорії, а формування різних кредитних установ відбувалося під значним впливом держави, котра намагалася стимулювати різні види підприємницької діяльності шляхом створення окремих кредитних установ або формування сприятливих законодавчих умов для їх створення саме у вигідному вигляді.

Теоретичну основу вчення про кредитування заклали відомі економісти – основоположники натуралістичної теорії кредиту: А. Сміт [400], В. Петті [528], Ф.Бастіа [511], Д. Рікардо [530], Дж. Міль [521] та ін.; визначну роль у становленні поняття «кредит» відіграли представники капіталотворчої теорії: Дж. Ло [518], Г. Маклеод [519], Дж. Гобсон [515], Й. Шумпетер [531], Дж. Кейнс [517], Р. Хоутрі [513] та Е.Хансен [512]. Дещо осторонь у питанні розуміння поняття кредиту займали представники марксистської економічної школи: К. Маркс [184; 185], Р. Гільфердинг [514] та ін.

Неможливо уявити класичну економічну теорію без її фундатора – Вільяма Петті. Головними напрямками його досліджень стали проблеми перерозподілу ресурсів шляхом оподаткування, що знайшло своє відображення у праці «*Quantulumcunque or a tract concerning Money*» [529] та інших його наукових студіях. Досліджуючи питання добробуту Ірландії та Англії, В. Петті торкався і питання кредитування. Зокрема, розглядаючи цінність грошей в умовах їх дефіциту в економіці та їх мінімальну кількість, необхідну для забезпечення торгівельної діяльності, учений вбачав важливою роль кредитування для забезпечення

оборотності грошей [528, с. 265], обравши за аргумент успішність у цьому питанні Данії. Досить цікаве і ставлення вченого до формування процентних ставок за позиками. Зокрема, В. Петті зауважив, що втручання держави у процес формування відсоткових ставок за кредитами є цілком виправданим, оскільки значну частку у формуванні процентної ставки становить страхування ризиків, пов'язаних із заставним майном чи довірою до позичальника. Актуальні роздуми ученого: «Яка торгівля банкірів? Відповідь: купівля і продаж долі капіталу та розмін, що є чесним тільки під загрозою втрати вигідної торгівлі, заснованої на хорошій думці про світ, який називається кредитом... Що ви думаєте про наші закони для обмеження вигоди? Так само як і обмеження експорту грошей. І тут же мають бути закони для обмеження розміну також, тому що прибуток завжди передбачає страхову премію, яка є дуже непостійна, за винятком відтермінування. Наприклад, в Ірландії у певному історичному періоді, коли земля (найвищий пріоритет) продавалася за 2 роки торгів. У такому випадку було дуже природньо брати 20, 30 або 40 відсотків вигоди, що було дозволено законом. Але з того часу землі, купівлю яких підняли до 12 років придбання, не продавалися відповідальними людьми» (переклад автора – М.О.) [528, с. 447]. З цього можна зробити висновок, що ризики за кредитами, якими виправдовуються відсоткові ставки, часто мають суб'єктивний характер та нерідко завищуються у меркантильних цілях.

Важко переоцінити внесок Адама Сміта у розвиток світової економічної думки. У своїй праці «Добробут нації. Дослідження про природу та причини добробуту націй» [400] учений звернув значну увагу на передумови зародження кредитування. Однією з основних причин зародження кредитування автор вважає накопичення значного грошового капіталу в осіб, котрі привносять велику частку в національний продукт [400, с. 209]. Тому, керуючись власним досвідом, А. Сміт віддає перевагу кредитуванню осіб, які інвестують отриманий додатковий капітал у розвиток свого підприємства та подальше примноження цього капіталу. Учений розглядав гроші, надані в ренту, як особливий капітал, котрий, з одного боку, дає прибуток кредитору, а з іншого, – дає необхідні фінансові ресурси позичальнику для розвитку або стабілізації роботи його підприємства. Споживчі кредити А. Сміт

виділяє в окрему групу та визначає їх як прояв марнотратства. Цю позицію відомий економіст обґрунтовує тим, що гроші, витрачені на задоволення споживчих потреб, не принесуть дивідендів, тому дані зобов'язання або зменшуватимуть доходи в майбутньому, або спонукатимуть до зменшення кількості нерухомого майна у позичальника [295]. Також в окрему категорію учений відносить землевласників та зазначає, що «єдина категорія людей, котрим, зазвичай, позичають гроші, не очікуючи, що вони дадуть їм якесь прибуткове використання, – це землевласники, що позичають під заставу своїх маєтків» [400, с. 215]. Основною причиною такого явища було те, що землевласники, як правило, робили позики для сплати зобов'язань за попередніми боргами перед лихварями.

Проте, можливо, під впливом популярної в роки життя А. Сміта фізіократичної школи в особливу групу позичальників він виділяв великих землевласників, які позичали кошти для погашення чи розрахунків за раніше накопичені борги, бо вони, апріорі, мали потенціал їх сплати за рахунок самих земель [400, с. 215]. Водночас А. Сміт визначив головну роль кредиту в суспільно-економічних відносинах як форми механізму впливу на оборотність коштів в економіці та сприяння збільшенню валового продукту в державі. Учений наводив умовний приклад: «А позичає W 1 тис. ф., на які W одразу ж купує у В товари вартістю 1 тис. ф. В, якому гроші зараз не потрібні, віддає в позичку ті самі монети X, а X одразу ж купує на них у С інші товари вартістю 1 тис. ф. С так само і з тієї самої причини позичає їх Y, який у свою чергу купує на них товари у В. Таким чином, ті самі грошові знаки, паперові або металеві, можуть упродовж кількох днів служити засобом для здійснення трьох різних позик і трьох різних купівель, причому в кожному окремому випадку правочин за вартістю дорівнює всій сумі цих грошових знаків. Те, що три грошові капіталісти А, В й С, передають трьом позичальникам: W, X та Y, зводиться до передачі можливості здійснити ці купівлі» [400, с. 216].

Досить цікавий є і той факт, що А. Сміт звертає увагу на те, що в багатьох країнах кредитний ринок був дуже зарегульованим, а подекуди навіть діяли заборони на отримання грошових відсотків. Такий підхід учений вважав

деструктивним для економіки, сприятливим для криміналізації ринку кредитних послуг. При цьому А. Сміт не виключав можливості впливу держави на кредитні взаємини шляхом надання урядового кредитування безпосередньо кредитним установам [400, с. 219].

Значний внесок у розвиток теорії кредитування XIX ст. зробив Девід Рікардо, який у своїй праці «On the Principles of Political Economy and Taxation» [530] помітно надихається працями А. Сміта. Кредитування Д. Рікардо розглядав переважно через призму інвестування, а процентну ставку за кредитом бачить у вигляді винагороди за вдалі інвестиції. Відтак, формування відсоткової ставки за позикою розглядає як норму прибутку, при цьому не бере до уваги та не надає жодного значення споживчому кредитуванню [530, с. 215]. Значною мірою Д. Рікардо торкається і кредитних взаємин між державою та підприємцями. Такі інвестиційні кредити він розглядав як спосіб збільшення національного багатства та додаткового наповнення державного бюджету без збільшення кредитного навантаження на її населення [530, с. 321].

Звертаючи увагу на науковий доробок представників класичної економічної школи середини XIX ст., складно не помітити праці Фредеріка Бастіа, котрий за життя відстоював ідеї вільного ринку та гарантій приватної власності. Ф. Бастіа розглядав кредит через призму концепції цінності, як послугу з надання капіталу у ренту або в обмін на іншу послугу [511, с. 141], та зазначав: «Завдяки цьому у нас є одне з найбільш палких бажань для людей: отримати фіксовану винагороду за послуги у вигляді заробітної плати за працю і відсотків на капітал. Завдяки йому у нас є кредити, довгострокове фінансування, проекти з розділеними ризиками і т. п. Дивно, що економісти так сильно знехтували далекоглядністю цим благородним атрибутом людини» (переклад автора – М.О.) [511, с. 151]. У праці «Economie Harmonies» Ф. Бастіа критично оцінював ідеї соціалізму та комунізму, що в результаті французької революції 1848 р. набирали значної популярності у французькому суспільстві. У цій праці він не оминув і питання кредитування, оскільки саме популістські кроки тодішнього уряду у сфері кредитування, за словами вченого, призвели до тяжких економічних наслідків: «Тому ми повинні

вивчити зловживання, скоєні протягом останніх років в ім'я «асоціації», «організації праці», «безвідсоткового кредиту» і т. д. Нам доведеться піддати їх серйозній перевірці: чи узгоджуються вони з принципами свободи або пригнічення? Іншими словами: чи відповідають вони великим економічним законам або становлять порушення їх роботи?» (переклад автора – М.О.) [511, с. 323]. У розумінні автора «interest-free credit» – безвідсотковий кредит, що надавався за державною програмою національним майстерням після революції 1848 р., не сприяв і не міг сприяти розвитку підприємництва у Франції. Головним чином, на думку ученого, це пояснюється тим, що безкоштовність таких кредитів компенсувалася непомірним податковим навантаженням. При цьому автор звертає увагу, що вирішення проблеми доступності кредитування та страхування можна знайти в англійській практиці, де наприкінці XVIII – на початку XIX ст. почали виникати товариства взаємодопомоги та взаємного кредиту: «Звідси різні товариства взаємодопомоги, що викликають захоплення, інститути, які виникли в суспільстві задовго до того, як з'явилась навіть назва соціалізму. Важко сказати, що є поштовхом до виникнення подібних установ. По правді кажучи, я вірю, що вони виникли з самого факту наявності, потреби, з прагнення людини до стабільності, з того постійно неспокійного, завжди активного інстинкту, який спонукає нас долати прогалини, з якими стикається цивілізація на шляху до безпеки для всіх верств суспільства» (переклад автора – М.О.) [511, с. 378]. Учений вважав, що поява подібних об'єднань була не тільки прикладом зрілості суспільства, а й закономірністю ліберальної економічної політики в Англії XIX ст., без участі чи сприяння представників соціалістичного чи комуністичного крила економічної науки [290]. На користь справедливості суджень Бастіа можна стверджувати, що подібні організації існують сьогодні у США, хоч і зазнали трансформації із ощадних організацій у банки, такі як: Eastern Bank (засновано 1818 р.) [524]; Liberty Bank [532] (засновано 1825 р.); Middlesex Savings Bank (засновано 1835 р.) [524] та ін.

У XVIII ст. були сформовані основні положення капіталотворчої теорії кредиту, фундатор якої – Джон Ло. У своїй праці «Money and trade considered: with

a proposal for supplying the nation with money» [518] вчений звідзначив необхідність ототожнення поняття грошей та кредиту для розвитку економіки. Відсутність обороту кредитних грошей на ринку, на думку вченого, стримувало економіку, навіть за умови впровадження ідеального законодавства [518, с. 21]. Збільшення кількості грошової маси в економіці за рахунок використання кредиту, на думку Дж. Ло, могло стати суттєвим ресурсом для розвитку національної економіки, при цьому гарантом та посередником у даному процесі мав виступати саме банк [518, с.25, 67]. Дослідник вважав, що для розширення кредитування можливо здійснювати емісію кредитних грошей, які, надійшовши у сферу виробництва, розширять межі обігу та утворять новий капітал. Але, як відомо, експеримент з емісійним банком провалився, а ідеальна схема капіталотворчої теорії втратила своїх прихильників.

Противник класичної школи політичної економії Генрі Маклеод у своїй праці «The Theory and Practice of Banking»[520] розглянув кредит саме як основу комерції, а відтак і капіталістичної моделі економіки в цілому. Досить репрезентативними і фігуральними можна вважати порівняння автора щодо значення кредиту для комерції, наведені в цій праці: «Тепер ми наблизилися до розгляду важливої теми кредиту – великого дива сучасної комерції. Те, чим є паровий двигун для промислового виробництва та диференційне числення для математики, те саме – кредит для комерції. Він наскільки важливий для торгівлі, як двигун для промислового виробництва та диференційне числення для математики...» [520, с. 100] (переклад автора – М.О.). При цьому вчений звертав увагу на те, що кредитування існувало з давніх часів, супроводжувало людство та еволюціонувало разом із суспільством. Тому кредит капіталістичного суспільства хоч і міг мати спільні риси, все ж не є тотожним з поняттям кредиту більш ранніх суспільно-економічних моделей соціуму. З розвитком капіталізму кредит трансформувався із простого інструменту збільшення капіталу, зберігаючи попередні властивості, та зміг стати інструментом обміну, замінюючи на цьому поприщі гроші [520, с.100]. Також кредит формуючи новий ринок боргових зобов'язань та ін. цінних паперів, став його головним товаром. На користь цієї

концепції Г. Маклеод акцентує увагу на виняткову прибутковість кредитного ринку. Розглядаючи кредит як «світ цілком уявний» [520, с.70], він відзначає його необмежену ресурсну базу, де фактичну диктатуру здійснюють банки та їх власники. Обґрунтовуючи позицію про те, що капіталістичне суспільство не може функціонувати без кредиту, вчений, фактично, порівнює банки із мега інституціями, що здійснюють вплив як на торгівлю, так і на стан держави в цілому. Він запропонував сам термін «кредит» розділяти на два окремих поняття: «комерційний кредит» та «банківський кредит»: «Система кредитування має два великих розділи. Перший – комерційний кредит, у якому торговці всіх типів купують предмети як біржовий товар, створюючи боргові зобов'язання, що підлягають оплаті у визначені терміни, на який беруться позики. Другий – це банківський кредит, при якому банкіри купують гроші та борги формуючи кредити, що підлягають оплаті на вимогу...» [520, с. 88] (переклад автора – М.О.), головною відмінністю між якими був суб'єкт кредиту.

Схожі тенденції у підходах до розуміння сутті теорії кредиту були і у вітчизняних учених, наукові доробки яких можна віднести до підтримки капіталотворчої теорії кредиту. Зокрема, Микола Бунге зазначав, що кредит є інструментом обміну з очікуванням повернення боргу у формі грошей, послуг чи товарів. У праці «Теорія кредиту» вчений значну увагу приділяє тому, що кредит у комерційних операціях, фактично, може замінювати звичні гроші, а розрахунки між постачальником та реалізатором товарів часто можуть здійснюватися за рахунок зобов'язань чи векселів, при активній посередницькій допомозі банків, що беруть на себе, окрім доходу від цієї операції, частину ризиків [43]. За таких умов банки будучи посередниками в таких операціях, створюють нові гроші, котрі базуються на вірі в кредити, що були надані у результаті обміну зобов'язаннями. Таку форму кредиту вчений відносить так само, як і Г. Маклеод, до комерційного кредиту. Водночас М. Бунге визначав поняття кредиту не тільки за ознакою джерела кредитування, а й за його формою. Акцентуючи увагу на цілях кредиту та його формах, він поділив кредит на: комерційний, державний та аграрний. У першому випадку він поєднує поняття «комерційного» та «банківського» кредиту

за Г. Маклеодом, а в другому розглядає те ж кредитування, але на макро- та мега-рівнях, де задіяна держава. При цьому, у структурі кредиту зберігається і досить класичний вид кредитування – аграрний. Таке виокремлення аграрного кредиту як окремого виду кредитування, було пов'язано із тим, що надання таких кредитів мало значно нижчі ризики для банків, оскільки в ролі застави були не абстрактні зобов'язання (векселі), а реальні земельні наділи, від вартості яких і рахувався кредит [43, с. 343].

Паралельно із капіталотворчою теорією кредиту у другій половині ХІХ ст. як наслідок зростання лівих політичних поглядів почала розвиватися марксистська теорія. Головним ідеологом цієї школи був К. Маркс, котрий у своїй праці «Капітал»[184] заклав основні фундаментальні засади цієї теорії. Головним чином марксистська теорія поєднувала в собі певні критерії капіталотворчої та натуралістичної теорії та розглядала кредит, як засіб формування нового капіталу задля централізації та накопичення капіталу [184, с. 632]. Проте, все ж головним чином марксистська теорія все ж вбачала у кредиті певну загрозу, оскільки через механізм примноження капіталу кредит міг формувати, на думку К. Маркса, нову соціально-економічну силу: «Крім того, разом з капіталістичним виробництвом розвивається абсолютно нова сила – кредит; спочатку він таємно прокрадається як скромний пособник накопичення, за допомогою невидимих ниток стягує в руки індивідуальних або асоційованих капіталістів грошові кошти, більшими чи меншими масами розсіяні по поверхні суспільства; але незабаром він стає новим і страшним знаряддям в конкурентній боротьбі і, врешті-решт, перетворюється в колосальний соціальний механізм для централізації капіталів»[184, с. 632]. В словах К. Маркса хоч і містився певний сенс, проте через маніпуляцію тверджень він не обґрунтовував механізм такої централізації капіталу та не вказував мотиви такої централізації капіталу. З іншого боку – учений не конкретизує, хто саме виступає у ролі кредитора, натомість у праці спостерігається явне узагальнення та формування терміну кредит як певного абстрактного поняття, із присвоєнням йому емоційних забарвлень: «Борги ростуть, кредит вичерпується, одяг, найнеобхідніші меблі відправляються в ломбард, і все закінчується тим, що сімейство звертається

з проханням внести його до списку бідних»[184, с. 678]. Проте, вже у третьому томі К. Марс звертає увагу на капіталотворчу функцію кредиту і розділяє кредит на два поняття, з одного боку, – як капітал для позичальника, з іншого боку – як товар для кредитора [185, с. 366].

Проведене дослідження еволюції поглядів представників класичної економічної школи щодо питання кредитування дозволяє зробити висновок про те, що кредит як суспільно-економічне явище викликало суттєвий інтерес у дослідників у другій половині XVII – середині XIX ст. Аналіз їхніх праць дозволив нам визначити еволюцію розуміння терміну «кредит» (див. таблиця 1.1).

Таблиця 1.1

Визначення терміну «кредит» ученими другої половини XVII – середини XIX ст.

Роки життя	Ім'я вченого	Розуміння терміну «Кредит»
Натуралістична (Класична) теорія кредиту		
1623–1623 рр.	Вільям Петті	Розумів як позику, надану під відсотки, а їхній розмір вважав мірою довіри, в першу чергу, між кредитором і позичальником [528].
1723–1790 рр.	Адам Сміт	Розглядав термін «кредитування» як послугу з надання грошового капіталу в ренту[400].
1772–1823 рр.	Девід Рікардо	
1801–1850 рр.	Фредерік Бастіа	Визначав як складного роду послугу, надану за винагороду (відсотки), або в обмін на іншу послугу[511].
Капіталотворча теорія кредиту		
1671–1729 рр.	Джон Ло	Уперше ототожнив кредит із грошима та визначив важливу роль банку як посередника та гаранта комерційної операції [518].
1821–1902 рр.	Генрі Маклеод	Розглядав як основу ринкових взаємин та поділяв кредит на комерційний і банківський. Наділяв кредит функцією грошей.
1823–1895 рр.	Микола Бунге	Вбачав особливу форму обміну грошового капіталу на послугу з примноження цього капіталу за умови довіри до позичальника [519].
Марксистська теорія		
1818–1883 рр.	Карл Маркс	Розглядав як засіб накопичення капіталу та перерозподіл його від менш багатих до більш багатих. Розглядав кредит як грошовий товар для кредитора та позичений капітал для позичальника [184; 185].

Установлено, що серед головних питань, які ставили перед собою вчені, були засади формування винагороди за кредит та його роль у розвитку економіки країни. Чимало дослідників приділяли увагу питанню місця держави у кредитних взаєминах між позичальником та кредитором. Досліджуючи процес трансформації

економічної думки відносно теорії кредиту, можна дійти висновку, що роль держави як жорсткого регулятора у кредитних взаєминах поступово змінювалась на роль гаранта кредитних зобов'язань.

Таким чином, в економічній науковій думці у процесі розвитку теорії кредиту сформувалося дві основоположні концепції: натуралістична (А. Сміт, У. Петті, Ф. Бастіа, Д. Рікардо, Дж. С. Міль та ін.) та капіталотворча теорії (Дж. Ло, Г.Маклеод, А. Ган, Дж. А. Гобсон, Дж. Кейнс, Й. Шумпетер, Р. Хоутрі, Е. Хансен та ін.). Дещо відокремлено, але з використанням позиції натуралістичної та капіталотворчої концепцій формувалася концепція теорії кредиту, розроблена К.Марксом та його послідовниками.

З'ясовано, що серед головних питань, які ставили перед собою вчені, були дослідження самого поняття кредиту та визначення його суті, співвідношення позичкового капіталу і реального капіталу та його нагромадження, засади формування винагороди за кредит та його роль у розвитку економіки країни. Чимало дослідників приділяли увагу питанню місця банків та держави у кредитних взаєминах між позичальником та кредитором. Досліджуючи процес трансформації економічної думки відносно теорії кредиту, можна дійти висновку, що роль держави як жорсткого регулятора у кредитних взаєминах поступово змінювалася на роль гаранта кредитних зобов'язань.

1.2. Дослідження еволюції кредитування в економічній думці XIX – XX ст.

Вивчення та осмислення наукової спадщини фінансистів-практиків та науковців XIX – XX ст. дає можливість прослідкувати формування та трансформацію наукових поглядів від впливом економічних і політичних історичних процесів. Водночас наукова економічна думка також мала суттєвий вплив на розвиток економіки і політики держави. У цьому контексті варто згадати праці відомих учених-практиків – М. Бунге [44-46] (міністр фінансів 1882 – 1886 рр., голова комітету міністрів і член Державної ради) та С. Вітте [67] (міністр фінансів 1892–1903 рр.), які здійснили ряд фінансових реформ, котрі оцінюються

сучасними дослідниками по-різному. Вони вносили значний вклад у теоретичне дослідження фінансів і кредиту часто запроваджуючи власні ідеї в життя.

Важко переоцінити внесок проф. Київського університету Св. Володимира М. Х. Бунге в розвиток української економічної науки XIX ст. Значне місце серед його робіт займають дослідження теорії кредиту та кредитних відносин. У своїй праці «Теорія кредиту» [44, с.312] він зазначав, що розвиток кредитних відносин найперше був вигідний державі, оскільки саме вони пожвавлювали економіку. Учений був прихильником ідей класичної школи та відстоював не характерну для імперської політики помірковану та досить ліберальну економічну позицію. Однією із суттєвих сторін кредиту як економічної категорії М. Бунге визначав особливу форму обміну грошового капіталу на послугу з примноження цього капіталу за умови довіри до позичальника: «Кредит, як вид міни, відрізняється від інших видових форм тим, що передача цінності і праці заснована на довірі до майбутньої винагороди» [43, с. 287]. У праці «Теорія кредиту» М. Бунге розглянув комерційний кредит як цілком нормальну та неминучу частину грошових відносин. Він звертав увагу на постійний тиск з боку держави на лихварів та на неможливість легально займатися кредитною справою приватним особам у першій половині XIX ст., що було одним із основних факторів ризику, який сприяв подорожчання кредитів [43, с. 292]. У зазначений період хоча й існували державні банки, проте вони були, фактично, паралізовані низькою кількістю вчасно повернених позик та різного роду зловживаннями як з боку позичальників, так і з боку банківських чиновників [291]. Водночас кредитні відносини, на переконання вченого, не могли бути без винагороди кредитором. Також М. Бунге розділив вартість процентної ставки за кредитом на три складові: 1) витрати на реалізацію кредиту; 2) сплата за страхування можливих ризиків, пов'язаних із виданим кредитом; 3) винагорода за користування грошовим капіталом [43, с. 292]. Виходячи з наведеного, закономірне твердження про те, що вартість кредитних ресурсів в умовах несприятливого середовища буде зростати. Також цілком обґрунтовано стає висока вартість споживчих кредитів порівняно з довгостроковими кредитами, спрямованими на інвестування в капітал. Подібний розподіл на складові вартості

кредиту має місце і у праці А. Сміта [400, с. 219] і залишається актуальним і сьогодні.

Щодо становлення та розвитку кредитної системи у Російській імперії С. Вітте у своїх опублікованих лекціях «Про народне та державне господарство» [67] активно аналізував історичний досвід створення та функціонування банківської системи Російської імперії, дискутував з приводу структури, завдань та функцій імперського Державного банку, визначав теоретичні основи кредиту: поняття та походження кредиту, його економічне значення, порядок здійснення товарних та грошових кредитних операцій, закономірності встановлення відсотків по кредиту; класифікував кредитні операції на довгострокові та короткотермінові, а також на особисті (засновані на довірі і благонадійній репутації позичальника) та заставні (засновані на майновому забезпеченні); залежно від операцій, які здійснюють банки, поділяв їх на дві групи: банки короткотермінового кредиту (комерційні) та банки довгострокового кредиту (земельні, іпотечні); залежно від способу утворення капіталу банки поділяв на: державні, акціонерні, громадські та корпоративні і товариства взаємного кредиту; детально описував порядок документального оформлення банківських операцій, пов'язаних із кредитуванням тощо. С. Вітте звернув увагу на необхідність законодавчого обмеження будь-якого прояву лихварських дій у банківському секторі – «всі культурні держави... мають приймати закони, направлені на притиснення лихварства, при чому відмінність цих законів від раніше діючих полягає в тому, що такі угоди вважаються лихварськими не лише через непомірний розмір росту (відсотку – М.О.), а більше через особливі умови угоди», «за такі дії винний притягується до кримінальної відповідальності, а сама угода визнається нікчемною» [67].

Важливий доробок у питанні розвитку економічної теорії XIX – початку XX ст. належить А. Ісаєву, який звернув увагу на те, що основна роль банківської політики полягає у наданні надійних посередницьких послуг між кредиторами (особами, що розміщують депозитні вклади) та позичальниками. Учений зазначав, що банк цілком може надавати кредити, навіть за рахунок поточних вкладів,

оскільки у разі необхідності депозит може бути повернений за рахунок інших вкладників [133, с.534]. Подібний підхід до використання поточних вкладів широко використовується великими банками і сьогодні, проте до таких короткострокових активів банки включають і залишки за картковими рахунками фізичних осіб. Проте О. Ісаєв зазначав, що капітал, отриманий від короткострокових депозитів, слід направляти лише на короткострокове кредитування, стосовно ж довгострокових вкладів, то подібних обмежень не має бути.

Учений імперської доби В. Ососов [305], розглядаючи у своїй праці теорії кредиту, дискутував із такими відомими вченими, як А. Тюрго, Ж. Б. Сей, Дж. Ст. Міль, Дж. Мак-Куллох, які, на його думку, не визнавали здатність кредиту створювати багатство і позбавляли його продуктивної здатності «через страх зловживання ним». Водночас погоджувався з думкою Г. Маклеода, яка була викладена у праці «Теорія і практика банківської справи» [519], про те, що «кредит, відроджує до життя дещо бездіяльне, як би його не називали, створює капітал, багатство, тобто саме те, яке задовільнить наші потреби» [305, с. 28].

Важливий внесок у розвиток **української школи економічної думки, в частині розвитку теорії кредитування** зробили українські економісти імперської доби: А. Антонович [10], С. Бородаєвський [38], М.Бунге [44-46], І. Вернадський [58], П. Мігулін [191-195], Д. Піхно [321-322], І. Рудченко [368], М. Туган-Барановський [427-428] та Л. Яснопольський [508-509]

Доктор політекономії і статистики А. Антонович (1893–1894 рр. – товариш (заступник) міністра фінансів РІ) у своїй праці «Курс політичної економії»[10] в окремому розділі «Кредитне господарство» звертав увагу на те, що кредит, хоч і означає довіру, проте не може бути без відповідного забезпечення, яке, по суті, виступає основою довіри. Водночас таким забезпеченням може бути не лише матеріальне майно, результати минулої праці, а й праця в реальному часі та в майбутньому. При цьому автор відмітив, що «моральні якості людей в поєднанні з економічною підприємливістю можуть давати не меншу гарантію повернення капіталу, ніж нажите майно» [10, с. 72]. Враховуючи те, що кредит за своєю суттю завжди тяжіє до особистої продуктивності, то він виконує об'єднавчу функцію для

елементів продуктивності та сприяє отриманню прибутків. Образно висловлюючись, А. Антонович називає кредит «містком, перекинутим через ту прірву, яка відділяє багатство і бідність»[10, с. 73]. Автор вітав створення товариств взаємного кредиту на умовах кругової поруки, оскільки саме така організаційна форма, на його думку, найкраще виконує свою суспільну функцію.

У контексті проблем післяреформеного селянства І. Вернадський відстоював праві економічні погляди на проблему майбутнього для українського села. Перш за все він виділяв право власності на землю як один із рушійних стимулів розвитку тогочасного фермерського господарства. Учений також не погоджувався із твердженням про те, що общинний спосіб землеробства може мати позитивний характер у довгостроковій перспективі, оскільки це накладало обмеження на право власності [58, с. 344–345]. Вільний ринок землі та гарантії права власності в довгостроковій перспективі, на думку дослідника, не лише робили селянство менш депресивною верствою населення, а й відкривали можливість селянству отримувати більш дешеві кредити шляхом мінімізації ризиків з боку кредиторів чи лихварів при укладанні договорів.

Значний внесок у розвиток економічної думки щодо становлення та розвитку як державного, так і комерційного кредитування вніс П. Мігулін – доктор фінансового права, ординарний професор Харківського університету (з 1901 р.), член ради Міністерства фінансів з 1914 р. Він активно підтримував урядову і наукову дискусію щодо необхідності реформування банківської системи Російської імперії у цілому та головного банку імперії зокрема, особливо у переломні часи – відміни кріпосного права. Учений дотримувався тієї думки, що у 60-х роках XIX ст. «казенні банки ні в якому разі не потрібно було ліквідувати, але водночас необхідно було їх реорганізувати. Говорити про те, що вони принесли шкоду для економічного життя країни, означає закривати очі на очевидні явища цього життя» [191, с. 100]. Розглядаючи діяльність Селянського поземельного банку, П. Мігулін констатував, що при наданні кредитів надавався пріоритет більш заможним селянам або селянським товариствам, які здатні частину кредитних коштів виплачувати за рахунок певних заощаджень, чим порушувався

основний принцип створення даного банку – підтримка малозабезпечених і малоземельних селян. Крім того, виникала проблема непомірного завищення оцінки землі, тому селяни, зазвичай, переплачували значні суми. Учений вважав, що запобіжником проти непомірного підвищення цін на землю може бути те, «щоб банки самі були покупцями земель, тоді землі придбавалися б за належною ціною, а потім перепродавалися сусіднім селянам або селянам, переселеним із малоземельних місцевостей на банківські землі»; звертав увагу на «дорожнечу кредиту» – високі кредитні ставки для селян, і наводив приклад Пруссії, де «держава надавала колоністам кредит дешевого проценту і сама скупляла для них землі» [191, с. 133, 137–139].

У своїй праці «Російський сільськогосподарський банк» [195] П. Мігулін «мав сміливість запропонувати заснування нового великого сільськогосподарського банку, на половину урядового, напів приватного, з великим основним капіталом, який підтримуватиметься державним банком, користуючись вкладками приватних осіб і установ (тобто банку депозитного)» із основним капіталом у 100 млн. руб., який пропонувалося утворити шляхом випуску акцій [195, с. 14]. На думку ученого, створення такого банку дало б можливість регулювати ціни, в тому числі і через пільгове кредитування сільськогосподарських виробників (а саме «спрямувати свою діяльність на організацію установ дрібного сільськогосподарського кредиту». Для такого банку «головне завдання полягає в постачанні закладів дрібного кредиту грошима», адже «саме ці установи могли б стати свого роду відділеннями центрального сільськогосподарського банку, бути його агентами» [195, с. 25–26]),

У цілому П. Мігулін був прибічником створення єдиного Центрального сільськогосподарського банку, який об'єднав би дрібний та меліоративний кредит. Він виступав за створення Центрального промислового банку, який кредитував би промисловість довгостроковими позиками; підтримував розвиток комерційних приватних та громадських банків (у т. ч. іпотечних) на акціонерних основах, але під наглядом уряду (йдеться про підзвітні державному контролю Міністерства фінансів) [191; 195].

Розглядаючи особливості та проблеми землеволодіння у Правобережних українських губерніях (Київській, Подільській і Волинській), де залишалися значні польські маєтності, український дослідник І. Рудченко [368] приділив значну увагу створенню та діяльності фінансово-кредитних установ у цьому регіоні. У період відсутності у цих губерніях кредитних установ підкреслено значення спеціально створеного у 1865 р. «Товариства покупців маєтностей в Західних губерніях», яке першим після проголошеної у 1861 р. Селянської реформи взяло на себе кредитування заможного поміщицького землевласника, адже існувала урядова заборона на здійснення кредитування польської шляхти та заборона продажу землі єврейському населенню. Автором описано способи, які застосовувалися польськими шляхтичами та єврейськими підприємцями для отримання кредитів у промислових, комерційних та акціонерних іпотечних земельних банках, інших кредитних товариствах для купівлі землі та іншого майна. Окремо приділена увага діяльності ДСПБ і ДДЗБ, організаціям сільського дрібного кредиту [368, с. 95–180].

У своїй праці «Комерційні операції Державного банку» Д. Піхно (ординарний професор Київського університету Св. Володимира кафедри політичної економії та статистики, працював у Міністерстві фінансів при міністрові М. Бунге) [321; 322] розглянув стан кредитних установ перед банківською реформою 1860 р. та обґрунтував причини, які призвели до необхідності проведення цієї реформи. Він провів аналіз 15-тирічної діяльності Державного банку (1860–1875 рр.) за основними фінансовими та операційними показниками, відмітивши цей період як перехідний, оскільки ліквідація старих кредитних установ (особливо тих банків, які здійснювали комерційні кредити – Сохранні Казни, Прикази, Позичковий та Комерційний) та передача їхніх боргів (не лише по боргах позичальників по виданих кредитах, а й по вкладах, яких нічим було повертати вкладникам) зумовила багато проблем у налагодженні роботи новоствореного Державного банку. Автор звернув увагу на те, що Селянська реформа «і пов'язані з нею викупні платежі спонукали уряд перевести борги поміщиків на селян і розстрочити їх на 57 років». Такий стан, на думку вченого лише погіршив ситуацію, оскільки селян він розглядав як ненадійних боржників.

Спробу виділити і проаналізувати кредитні установи України окремо від імперської кредитної системи здійснив український економіст Л. Яснопольський у своїй статті «Кредитні установи України»[510]. Автор обґрунтував значний кредитний потенціал 9 українських губерній у довоєнний період (перед Першою світовою війною), який формувався у банківських та не банківських фінансово-кредитних установах. Торкаючись теоретичних основ кредитування, він зазначив, що потребу у кредиті необхідно обраховувати, виходячи з «сукупності реальних, об'єктивних, першочергових потреб економічного обороту, обмеженої реальною кредитною здатністю позичальників, тобто тим забезпеченням, яке є «першокласним», тобто повністю ліквідним, яким вони можуть забезпечити позики в кредитних установах з гарантією оплати їх повністю у визначений термін»[510, с.3-4].

Слід зауважити, що в імперський період тогочасні дослідники теоретичних питань функціонування банків і кредиту розглядали їх через призму історичного досвіду, і саме розглядаючи ретроспективу, знаходили закономірності та обґрунтування своїм ідеям та теоріям. Зокрема, у працях: О. Бішофа «Короткий огляд історії і теорії банків»[24], А. Біммана «Історія банків. Історичний розвиток банків у Росії і за кордоном з найдавніших часів до наших днів»[23], А. Гольденвейзера «Зародження банківської справи»[88].

Становлення та розвиток кредитних установ (банківської системи) та кредиту в Російській імперії розглядалися сучасниками тієї епохи, вченими, банкірами, службовцями та громадськими діячами: І. Бліохом [25], М. Боголеповим [30–31], Л. Варшавським [49], О. Голубєвим [87], О.Гур'євим [108–111], З. Канценеленбаумом [136–137], І. Кауфманом [140-143], Є. Ламанський [170, 172], Я. Печьоріним [319], Л.Рафаловичем [360], Л.Снегірьовим [401], М. Степановим [413], В. Судейкіним [414–417], Л.Ходським [475], М. Чулковим [496-497], О. Шиповим [504], Є.Епштейном [507] та ін.

Зокрема, вчений-економіст І. Бліох у своїй багатотомній праці «Фінанси Росії XIX століття» приділив увагу проектам реформування кредитних установ Російської імперії, назвавши їх «найбільш важливими фінансовими реформами

1860 року» маючи на увазі важливість перетворення Державного комерційного банку у Державний банк з новими функціями і завданнями та припинення діяльності Позичкового банку, Ощадної Казни та Приказів громадської опіки. Такі перетворення він підтримував і вважав, що старі кредитні установи себе повністю віджили, і відповідно, виникла потреба заміни всієї банківської системи. Важливу роль у новій банківській системі І. Бліох відводив міським громадським і земельним банкам, які під заставу нерухомості (у т.ч. земельної) могли надавати кредити, що, по суті, було «найкращим і найбільш бажаним рішенням проблеми поземельного кредиту в імперії» [25, с. 64].

Значний обсяг статистичного матеріалу станом на 1 січня 1895 р. проаналізовано у праці О. Голубєва «Російські банки» [87], де найбільша увага була приділена основним показникам діяльності державних, приватних, громадських та станових кредитних установ (окрім товариств дрібного кредиту) [87, с. 33-34].

Олександр Гур'єв, маючи юридичну освіту, займав посаду вченого секретаря у Міністерстві фінансів і написав ряд книг та наукових статей, у яких приділяв значну увагу аналізу історії становлення банківської системи Російської імперії. Він критикував дії міністрів фінансів, які призначалися різними імператорами, звертав увагу на прорахунки у кредитній політиці приватних фінансів та аналізував недоліки у законодавчому регулюванні діяльності кредитних установ, просував свої ідеї та бачення кредитної діяльності як державних так і комерційних банків. Щодо діяльності Міністра фінансів Є. Канкріна (1823–1844 рр.) у період правління Миколи I, то О. Гур'єв зауважував, що «Канкрін розглядав державу лише як на ускладнене приватне господарство, – і тому він мав упереджене ставлення до комерційного кредиту взагалі і вважав надійним і нормальним лише ті промислові і торгівельні підприємства, які ведуть свої справи своїм наявним власним капіталом». Окрім того, Є. Канкрін таємно надавав розпорядження затримувати під будь-якими приводами видачу кредитів приватним особам [111, с. 25, 28]. Звичайно, такі перепони на державному рівні не сприяли розвитку кредиту в імперії. На думку О. Гур'єва «кредитна політика графа Канкріна зводилася до того, щоб по

можливості затискати розміри кредиту, зменшувати обороти банківської діяльності і припиняти будь-яку приватну у банківському секторі ініціативу, що наклало свою мертву печатку на другу половину царювання» Миколи I і призвело до «повного застою в розвитку старих кредитних установ та ліквідації їх» [111, с. 25-26]. Подальший розвиток капіталізму в Російській імперії змінював і підходи до вирішення проблем з кредитуванням, особливо напередодні (1859–1860 рр.) та після проведення селянської реформи 1861 р., коли вирішення питання земельного кредитування для викупу селянських наділів стало критичним і невідворотним. З часу створення Державного банку 1860 р. до часу написання О. Гур'євим праці «Щодо реформи Державного банку», опублікованій у 1893 році, уже відчувалася потреба проведення його реформи, в основу якої була покладена ідея «зведення широкої кредитної системи, котра має своєю ціллю підняти народний добробут і підготувати ґрунт для відновлення металевого обігу» [109]. У дискусії щодо місця і ролі Державного банку у кредитній системі держави О. Гур'єв був активним прибічником того, що цей банк не може бути переданим в управління акціонерній компанії, тобто у приватні руки. Автор наводить ряд обґрунтованих економічних та політичних причин, згідно з якими головний банк імперії мав перебувати виключно у державній власності. Серед причин зазначалося і важливість того, що через діяльність Державного банку відкривається можливість реалізації державної кредитної політики, здійснювати контроль за діяльністю усіх кредитних установ, контролювати за справедливим перерозподілом кредитних ресурсів тощо. Учений застерігав, що «передача Державного Банку у користування акціонерній компанії призведе до сумних наслідків у фінансовому, народно-економічному та соціально-політичному відношенні» [109, с.26]. Розмірковуючи про можливість й доцільність Державному банку надавати кредити під речове заставне майно у вигляді міських та сільських нерухомостей (у т.ч. маєтностей), промислової нерухомості, цінних паперів та товарів, автор дійшов до висновку, що Державний банк не повинен безпосередньо надавати кредити під вищезгадані застави, окрім товарного кредиту, який необхідно розвивати. У цілому О. Гур'єв наголошував, що Державному банку

варто випрацювати необхідні правила і норми для спільної роботи з приватними кредитними установами.

У монографії «Нариси розвитку кредитних установ у Росії» О. Гур'єв [111] проаналізував новий статут Селянського банку, який було затверджено 27 листопада 1895 р., після виходу у світ вищезгаданої праці. Дійсно, у новому статуті було враховано багато висловлених ним раніше у праці «Щодо реформи Селянського банку» думок і побажань щодо змін і поліпшень у діяльності головного банку імперії.

Стосовно розвитку кредитування промисловості в Російській імперії, яке проводилося наприкінці XIX ст. через акціонерні банки комерційного кредиту, то воно було недостатнім через відсутність в останніх достатніх власних капіталів. Про це у своїй праці «Записки про промислові банки» зазначав О. Гур'єв [108], зауважуючи, що у переважній більшості для промисловості надавалися онкольні (безстрокові) кредити, що дозволяло комерційним банкам здійснювати фіктивні розміщення цінних паперів та інші сумнівні операції і при перших же фінансових проблемах вимагати повернення кредитів від позичальників, що згубно впливало на виробничі процеси промислових підприємств. Окрім того комерційні банки були зорієнтовані на надання короткотермінових кредитів, які, по суті, не відповідали вимогам промислового виробництва більшості галузей економіки країни. У цьому напрямку, на думку О. Гур'єва, через всебічну підтримку Державного банку необхідно створити самостійні банки для промислового кредиту, які б мали засновуватися на потужних власних статутних капіталах, що забезпечувало б поряд з іншими банківськими операціями максимальне розширення довгострокового кредитування. Відповідно, для цього їм «необхідно дозволити здійснювати видачу довгострокових кредитів під заставу майна промислових підприємств за рахунок випуску банком власних облігацій» особливого типу [108, с. 23]. Як державний чиновник, О. Гур'єв не забував і про зручність державного втручання у банківську систему: «вся система промислових банків, в цілому, представляє собою прекрасну зброю для загального впливу уряду на хід промислового розвитку <...> у планомірному керівництві його розвитку,

<...>, надзвичайно важливому для урядової політики з розвитку національних виробничих сил» [108, с. 35].

Історичний огляд урядових, громадських та приватних кредитних установ за двома напрямками кредитування: 1) кредити під майнову заставу (надавалися під заставу рухомого і нерухомого майна – здебільшого короткострокові) та 2) кредити комерційні (надавалися на довірі до особистої репутації купців та їхнього торговельного обігу – короткотермінові) здійснив Я. Печорін [319]. Автор мав, скоріше, консервативні погляди та вважав, що реформа державних кредитних установ, які діяли до 1860 р. (Позичковий банк, Ощадні та Кредитні Казни, Прикази Громадського Піклування), виявилася «вкрай поспішною, невдало проведеною, яка відобразилася вкрай несприятливо і збитково на приватних особах», оскільки «дореформені кредитні установи були доволі вдало прилаштовані до особливостей російського державного устрою», їх необхідно було лише перебудувати та удосконалити [319, с. 127]. На думку автора, провал банківської реформи в Російській імперії призвів до того, що державний іпотечний кредит був взагалі відсутній майже 10 років, тоді як після проведення Селянської реформи 1861 р. та активного будівництва залізниць потреба у кредитах була величезною, натомість, «залишалося задовольнятися кредитами приватних осіб у 10%-12%, замість колишніх 6%» [319, с. 128].

Частина праць дореволюційних дослідників була спеціально присвячена діяльності Державного **Селянського поземельного банку**: А.Б.[1](криптонім авторства не встановлено – М.О.), О. Гур'єв [110], О. Зак [128], К. Олішевець [285], Л. Скорняков [398] та ін.

Аналізуючи стан наданих селянам кредитів на придбання земельних ділянок Селянським банком, О. Гур'єв у своїй праці «Щодо реформи Селянського банку» [110, с. 69] вказав на причини, які призвели до неефективності його діяльності банку та обґрунтував необхідність його реформування.

Російський економіст О. Зак (приват-доцент Петроградського університету, професор права, викладав у Франції та США) присвятив одну зі своїх робіт «Селянський поземельний банк» [128] дослідженню передумов створення та

активної діяльності Державного селянського поземельного банку у період 1883 – 1910 рр. Розглядаючи цей банк як потужну фінансово-кредитну установу, через яку уряд мав змогу реалізовувати свою економічну політику, особливо у складні періоди реформ та подолання наслідків світової економічної кризи 60-70-х рр. XIX ст., яка торкнулася і банківської сфери. Аналізуючи законодавчі акти та статuti, якими урегульовувалася діяльність ДСПБ, окремо була приділена увага еволюції механізму кредитування: порядок надання позик, умови позик, випуск державних свідоцтв ДСПБ, можливості надання пільг та розстрочок при наданні кредитів при певних форс-мажорних обставинах, порядок стягнення прострочених сум за позиками тощо.

Особливу увагу слід приділити праці Л. Скорнякова «Діяльність Селянського Поземельного банку в Київській губернії за 28 років (1883–1910 рр.)» [398, с. 103], у якій розглянуто установчу та кредитну діяльність ДСПБ в Київській губернії, проаналізовано ціни на землю, умови кредитування, стан позичальників тощо. Особлива увага була приділена визначенню ролі цього банку у реалізації задумів Столипінської аграрної реформи.

Діяльності міських громадських банків, ломбардів та інших кредитно-торгівельних закладів (у т. ч. банкірських контор, торгових домів тощо) приділяли увагу тогочасні дослідники, зокрема, О. Гур'єв [111], О. Количев [149], І. Кирилов [145], В. Ососов [305], В. Судейкін [417], та ін.

Так, О. Гур'єв у своїй праці «Нариси розвитку кредитних установ в Росії» [111, с. 199-203] критикував діяльність міських громадських банків, які допускали фінансові зловживання та надавали пріоритети заможним і впливовим у місті позичальникам, обділяючи у кредитах середніх торговців і ремісників [111, с. 199]. У цій же праці автор звертає увагу на діяльність банкірських контор, торгових домів та обмінних лавок, які подекуди, здійснюючи значні кредитні банківські операції та залучаючи значну кількість клієнтів, «підтримували інколи у публіки потяг до біржових ігор з цінними паперами усякого роду і тим самим наносили немалу шкоду фондовій біржі», що призводило до коливання без будь-яких підстав вартості цих паперів, отже, у цілому, напружувалася робота усіх

фінансових установ [111, с. 210]. Саме тому, на думку автора, посилення контролю за їхньою діяльністю з боку Мінфіну було закономірним заходом. Поява і розвиток міських ломбардів (за період з 1886 р. по 1894 р. в імперії всього було створено 30 міських ломбардів) автором оцінювалася позитивно, оскільки надання речових кредитів на необтяжливих умовах він вважав зручною формою кредиту для населення [111, с. 217].

Критиці діяльності Міських громадських банків була присвячена теоретична й аналітична праця В. Ососова «Міські громадські банки Росії. Огляд їхньої діяльності по 1-е січня 1871 року» [305]. Автор провів аналіз депозитних, вексельних і позичкових операцій 164 Міських громадських банків Російської імперії (в т. ч. 20 МГБ, які знаходилися в українських губерніях) станом на 1 січня 1871 р. та дійшов висновку про те, що певних успіхів у забезпеченні кредитами «промислового і торгового люду», яке здійснювалося здебільшого у провінційних містах, було досягнуто. Проте, на його думку, у діяльності МГБ мало місце багато зловживань під час надання кредитів, здійснювалися ризикові збиткові операції, виявлялися порушення ведення обліку та звітності [305, с. 105-108]. Головною причиною такого стану діяльності міських банків автор вважав недосконалість імперського законодавства (йдеться про законодавство до 1871 р., на час написання В. Ососовим даної праці – М.О.), яке встановлювало недолугий порядок заснування (в т.ч. проблема створення основного капіталу, формування правління банку тощо), функціонування та ліквідації Міських банків.

Розширений коментар до Положення про міські громадські банки від 13 січня 1912 р. надав секретар Майкопської Міської Думи О. Количев [149]. Розглядаючи зміни у законодавстві, автор з практичної точки зору зупинився на всіх ключових проблемних питаннях, які стосувалися: діловодства і звітності, розширення переліку банківських операцій, які здійснювалися МГБ, доповнення прав міських дум щодо їхньої участі в управлінні цими банками, встановлення механізму визначення чистого прибутку банку та його подальший розподіл (у т.ч. не менше 15% на збільшення запасного капіталу і в такому ж розмірі на збільшення основного капіталу) тощо. Автор акцентував увагу на тому, що МГБ зобов'язані

були надавати публічну звітність та являлися платниками процентного збору з прибутків підприємств, відповідно до Статуту про прямі податки. Широке використання судової та адміністративної практики по справах міських банків, роз'яснень Сенату та Міністерства фінансів під час дії далеко не досконалих попередніх Положень про міські банки 1862 р. і 1883 р. дозволило автору дійти до висновку, що зміни у законодавстві 1912 р. певним чином врахували попередні недоліки, проте не забезпечили радикальних покращень умов діяльності міських банків.

Передумови виникнення та діяльність міських ломбардів розглядав у своїй праці І. Кирилов [145], яка вийшла у світ під редакцією професора П. Гензеля. Аналізуючи основні показники діяльності міських ломбардів та механізм кредитування, автор визначив основні завдання та правові проблеми їхнього функціонування. Оскільки міські ломбарди були розраховані на клієнтів з незаможних верств населення, які потребували на короткий термін і у незначних сумах отримати кошти для вирішення своїх споживчих проблем, то саме такі кредитні установи були зручними та ефективними. Ломбарди були своєрідним «термометром бідності», вони знаходилися «у прямому відношенні з настанням ділової сфери і зворотному – з мірою бідності» [145, с. 16].

Що стосується започаткування та розвитку кредиту на принципах і основах взаємного кредитування, то ці питання розглядали дослідники імперського періоду: С. Антонов [9], О. Гур'єв [111], Є. Ламанський [171].

Після відміни кріпацтва у Російській імперії **проблема розвитку дрібного сільськогосподарського кредиту** (в т. ч. у вигляді ощадно-позичкових товариств, кредитних товариств, волосних та сільських банків), за рахунок якого селянами могли викуплятися сільськогосподарські землі та інші засоби обробітку землі, розглядалася багатьма дореволюційними дослідниками: А. Анциферовим [12-15], В. Безобразовим [22], С. Бородаєвським [38], О. Гур'євим [111], В. Кільчевським [144], П. Мігуліним [191], М. Осиповим [301-303], П. Соколовським [403-405], М. Хейсіним [474], А. Чупровим [498]; у спільних працях О. Васильчикова та О. Яковлева [57], В. Лугіна та О. Яковлева [180] та ін.

Зокрема, С. Бородаєвський [38], розглядаючи порядок та особливості створення ощадно-позичкових товариств і кредитних товариств аналізував їхні відмінності та переваги. Дослідник доступно роз'яснює діюче станом на 1904 р. імперське законодавство, відповідно, його праця по суті була покроковою інструкцією для осіб, які мали бажання створити заклад дрібного кредиту, але не могли визначитися з оптимальною формою товариства і не знали процедури затвердження відповідного статуту. Окремо було приділено увагу цілям, порядку створення та принципам діяльності Союзів закладів дрібного кредиту з наведенням за приклад Бердянський Союз, який було створено 21 квітня 1901 р. у Таврійській губернії, статут якого став зразковим для інших таких об'єднань.

Дослідник діяльності земств у сфері сільського господарства П. Соколовський, історик та економіст, будучи багато років членом і секретарем Петербурзького відділення комітету сільських ощадно-позичкових і промислових товариств, учасником з'їздів представників ощадно-позичкових товариств, маючи доступ до статистичних даних, у своїх працях аналізував діяльність закладів дрібного кредиту та їх взаємодію із земствами у розрізі губерній імперії, в т. ч. українських. Він акцентував увагу на ролі земств у популяризації серед сільського населення ідеї створення товариств дрібного кредиту, яка підкріплювалася гарантіями у наданні земствами необхідних стартових фінансових ресурсів цим товариствам. Зупиняючись на проблемах зловживань, пов'язаних із безконтрольним виділенням земствами позик ОПТ у 70-80-х роках, він зазначав, що земства були змушені приймати власні рішення, які встановлювали більш жорсткі правила та умови надання таких кредитів товариствам дрібного кредиту, отже, посилювався контроль за їхньою діяльністю, веденням документації з обліку та звітності з боку земств [403, с. 247-251].

Про те, що заклади дрібного кредиту перебували під контролем та опікою Державного банку зазначав О. Гур'єв у своїй праці «Нариси розвитку кредитних установ в Росії»[111]. Він зазначав, що під час заснування товариств дрібного кредиту Державний банк надавав певну кількість кредитів, необхідну для формування основних капіталів (із загальної суми основних капіталів – 257,9 тис.

руб., які рахувалися за кредитними товариствами; станом на 1 жовтня 1902 р., 212,8 тис. руб. були запозичені у Державному банку). Окрім того, Державний банк безперешкодно відкривав цим товариствам короткострокові кредити для обліку векселів на тих же умовах, що й для позичково-ощадних кас [111, с. 66–69, 238–241].

Водночас П. Мігулін був більш критичним щодо проблеми фінансової підтримки Державним банком (казначейством) нагальних потреб товариств малого кредиту (станом на 1902 р.). Він зазначав, що «питання про кошти (тобто, головне) взагалі не вирішувалося: асигнувань (і це лише одноразових) на 10 млн руб. було, очевидно, недостатньо, а кошти пропонувалося надавати/“вишукувати” де і як, не відомо», проте у 1904 р. Державна Рада все ж таки виділила з бюджету 2 млн руб. на потреби дрібного кредиту (окрім 2,4 млн руб., які залишилися з коштів, що виділялися на боротьбу з голодом 1891–1892 рр.) [191, с. 299, 302]. Аналізуючи у своїй праці досвід дрібного кредитування у розвинених європейських країнах (Німеччині, Австро-Угорщині, Італії), П. Мігулін негативно оцінював організацію дрібного кредиту в Російській імперії і з цього приводу зазначав: «Що стосується організації установ дрібного кредиту того чи іншого типу, то це чи не саме слабе наше місце: жодна країна не потребує так сильно цього виду кредитування, як Росія, і в жодній країні ця справа не поставлена так погано і безнадійно, як у нас» [191, с. 294, 297].

Князі О. Васильчиков та О. Яковлев у своїй книзі «Про дрібний кредит в Росії» [57] констатували, що після відміни кріпосного права селяни усіх губерній активізувалися щодо придбання та оренди земель сільськогосподарського призначення, навіть з урахуванням того, що за період 1861–1873 рр. ціни зросли на 50-100% – «не зважаючи на таку дорожнечу, селяни скрізь виступали постійними і майже виключними покупцями» [57, с. 11]. О. Васильчиков був переконаний, що селянське середовище мало певний потенціал, проте для подальшого розвитку необхідно більш ширше розвивати кредитування дрібним землевласникам, але для цього необхідно здійснювати справедливу оцінку земель, яка підлягає заставі [57, 15]. О. Яковлев переймався питанням пошуку коштів для кредитування селян у

зручний для них спосіб і яким чином організувати правильність оцінки невеликих земельних ділянок, щоб затрати на оцінку не обтяжували селян. На думку О. Яковлева, ощадно-позичкові товариства не могли виконати цих функцій через відсутність необхідних ресурсів. Великим поземельним банкам також було не вигідно займатися оцінкою маленьких роздріблених ділянок, розташованих на великих відстанях, саме тому, на думку дослідника, важливо створювати місцеві земельні банки для дрібного кредиту, які були б корисними при умові, що межі їх діяльності не виходитимуть за межі повіту, адже дрібному землевласнику не зручно їхати далеко, щоб отримати кредит на суму 50 або 100 руб. Тому, створення саме місцевих кредитних товариств, які надаватимуть кращі гарантії, могло б сприяти вирішенню проблеми дрібного кредитування, яке потребує надання не лише короткотермінових позик, а й довгострокових. З урахуванням труднощів і проблем, які склалися у суспільно-економічних відносинах землеволодіння 60–70-х роках XIX ст. у Російській імперії автор надав власний детальний план створення товариств дрібного поземельного кредиту[57, с. 37–112], які деякою мірою були враховані у Законі, прийнятому у червні 1895 р. [339].

Про безперспективність та неефективність дрібного кредитування у формі сільських банків, які засновувалися заможними поміщиками, застерігали у спільній праці В. Лугін і А. Яковлев: «Такий банк буде лише куркульським банком, підтримкою для сильних і гнітом для слабких» [180, с. 19].

Видатним українським економістом М. Туган-Барановським досліджувалися проблеми кредитної кооперації, а деякі його праці були опубліковані вже після смерті ученого. У праці «Соціальні основи кооперації»[428], яка лягла в основу подальших досліджень (в т. ч. сучасних) цієї тематики, учений, розглядаючи соціальні основи кооперації доводив, що кооперація є зручною організаційною формою для досягнення господарських цілей об'єднанням зацікавлених осіб, зокрема кредитне товариство діє в інтересах осіб, які мають потребу в отриманні кредиту. Вид кооперативу у вигляді кредитної спілки, на його думку, найбільш простий в організаційному плані, оскільки має одну конкретну ціль – «розподіл поміж членами грошей, отриманих ним шляхом кредиту зі сторони, під

відповідальність усіх членів кооперативу» [428, с. 118, 241]. Здійснюючи класифікацію кооперативів, М. Туган-Барановський доводив, що кооперативні кредитні спілки за своєю суттю і внутрішньою природою відрізнялися від товариств взаємного кредиту, які «обслуговують більш або менш заможні капіталістичні або напівкапіталістичні класи, а інші слугують інтересам некапіталістичного класу дрібних виробників. Саме тому товариства взаємного кредиту і не можуть бути зараховані до кооперативів» [428, с. 98]. Стосовно кредитних товариств дрібного кредиту, що створювалися в Російській імперії з 1895 р., то в ході їхнього розвитку вони проявляли характеристики «істинного кооперативу» [428, с. 301]. Розглядаючи основи створення та принципи діяльності сільських кредитних товариств, заснованих німецьким громадським діячем, бургомістром міста Фламмерсфельда Фрідріхом Райффайzenом, вчений проводив паралелі з кредитними товариствами, які створювалися в Російській імперії, порівнюючи їх з ощадно-позичковими товариствами дрібного кредиту, обґрунтовував їх кооперативні витоки. На його думку, німецька практика «шульцевських кредитних товариств» поширилася і в Російській імперії у вигляді ощадно-позичкових товариств з певними особливостями.

Що стосується досліджень **радянського періоду** то вони значною мірою проводилися під впливом та дотриманням доктрини марксистсько-ленінської політекономії, як базувалася на марксистській теорії кредиту, котру розвинув його російський апологет В. Ульянов (Ленін) [177–179]. У статті В. Леніна «Імперіалізм як вища стадія капіталізму» [178] окремий підрозділ присвячено банкам та їх діяльності в умовах розвинутого капіталізму. На прикладі німецької банківської системи окреслено механізм її трансформації зі старого капіталізму у нові умови, коли відбувся процес концентрації банків та створення монополії крупних банків, які здійснювали, по суті, банківський «тероризм» стосовно тих суб'єктів господарювання, які потребували кредитів: «з ростом концентрації банків звужується коло установ, до яких взагалі можливо звернутися за кредитом, в силу чого збільшується залежність промисловості від небагатьох банківських груп. При тісному зв'язку промисловості зі світом фінансів свобода руху промислових

товариств, які потребують банківського капіталу, стає обмеженою» [178, с. 338], банки починають утворювати трести зі своїм управлінням і тим самим диктують свою волю та обмежують конкуренцію. Відбувається проникнення банківського капіталу у промисловість і торгівлю через вступ його представників у наглядові ради промислових підприємств, купівлю ними контрольних пакетів акцій тощо. Дивним чином В. Ленін розглядаючи розвиток капіталізму в усіх галузях економіки Російської імперії у статті «Розвиток капіталізму в Росії» [179], не згадав про становлення та роль банківської системи у цьому процесі. У цілому економічні праці В. Ульянова мали політичне забарвлення, були спрямовані на формування комуністичної ідеології й створювали основні методологічні та концептуальні основи економічної історії, яких мали дотримуватися радянські вчені у своїх працях.

У радянський період утворилася група вчених, які спеціально досліджували історико-економічні еволюційні аспекти банківництва та кредиту в імперську добу: А. Анфімов [11], В. Бовикін [27-29], С. Боровой [35-37], В. Вдовін [59], І. Гіндін [81-83], З. Канценеленбаум [137-137], А. Корелін [151-152], І. Левін [174], Ю. Райський [355-356], С. Памфілов [309], О. Погребінський [323-325], Л. Шепелєв [503] та ін., а також група вчених, які досліджували грошово-кредитну систему СРСР, але при цьому здійснювали історичні ретроспективи розвитку банківської і кредитної системи в імперський період з метою утвердження правильності саме радянської, повністю державної банківської системи порівняно з капіталістичною, де існували банки «не прийнятної для радянської економіки» приватної форми власності з несправедливою, «лихварською» кредитною політикою: В. Алхимов [4], О. Блюм [26], Н. Валенцева [48], О. Лаврушин [167-168], А. Молчанов, Г. Белоглазова, І. Ключніков [200-201], М. Ровінський [363], Я. Рубінштейн [366-367] та ін.

Опираючись на праці «класиків марксизму-ленінізму», радянські вчені керувалися основними теоретичними положеннями, в яких визначалася роль кредиту і банків у процесі розкладення феодально-кріпосного ладу і розвитку капіталізму з подальшим його «загниванням». Зокрема, С. Боровой, розглядаючи

процес зародження кредиту і банків дореформеного періоду (середина XVII ст. – 1861 р.), поділив його на три етапи:

- середина XVII ст. – 50-60-х рр. XVIII ст. – характеризувався «концентрацією невеликих місцевих ринків в один всеросійський ринок, розвитком «буржуазних зв'язків» та появою передумов для створення банків;

- 50 – 60 рр. XVIII ст. – утворення банківської мережі, що заклала основи банківської системи, яка проіснувала до ліквідації кріпосного права;

- 90-ті роки XVIII ст. – діяльність російських банків в умовах кризи феодалної системи під тиском розвитку капіталістичних відносин [35, с. 5–6].

Водночас, торкаючись теоретичних основ кредиту, С. Боровой все ж таки дотримувалася думки, що «кредит – неодмінний супутник товарно-грошових відносин; він, як і товарне виробництво, може обслуговувати економіку різних соціально-економічних формацій. <...> Щоб кредит став фактором, який сприяє розвитку капіталізму, необхідно певні історичні умови і перш за все перетворення робочої сили на товар» [35, с. 3].

Щодо ставлення радянських дослідників до Столипінської аграрної реформи, то більшість з них її критикували й обґрунтовували грабіжницьке й малоефективне значення Селянського земельного банку під час її проведення: О. Введенський [58], С. Дубровський [121–122], Н. Карпов [138], О. Погребінський [325] та ін.

У цілому радянськими науковцями («червоною професурою») у діяльності Селянського банку вбачався один зміст – це пильнування інтересів поміщиків у земельних питаннях, яке полягало у «не допущенні згубного для поміщиків здешевлення їх земельної власності», а купуючи землю у банку, на умовах довгострокового кредиту (на 55 ½ років), селянин «на увесь цей час ставав нібито спадковим орендатором банківської землі», «закабався на все своє життя» [122, с. 200, 211–212] на жорстких умовах і за високу ціну. Подібної «генеральної лінії» дотримувалися і радянські дослідники, які предметом дослідження визначали безпосередньо діяльність ДСПБ у рамках проголошення імперським урядом

аграрних (селянських) реформ другої половини XIX – початку XX ст.: Д. Батуринський [20], З. Гіаргідзе [84] та ін.

У кінці радянського періоду у світ вийшла фундаментальна робота «Банкірські доми в Росії 1860–1914 рр.» Б. Ананьїча [5], яка присвячена історії створення та діяльності особливого виду приватних банкірських закладів – банкірських домів і банкірських контор. Характеризуючи основні операції окремих банкірських домів, автор лише побіжно згадує про здійснення ними кредитних операцій.

Щодо розгляду проблем **кредитної кооперації**, то даними питаннями займалися такі радянські дослідники: І. Витанович [66], А. Корелін [151–152], І. Просянова [352], В. Ратушняк [359], Л. Яснопольський [510], О. Чаянов [492–493] та ін.

Економічну сутність та технічну організацію кооперативного кредиту визначив О. Чаянов [492–493]. Наводячи ряд прикладів, він доводив, що кооперативний кредит – це, по суті, виробничий кредит, а «ті основи кредитної здатності селянського господарства, які лежать в основі дрібного виробничого кредиту, побудовані згідно з принципами Райффайзена» [492, с. 26]. Учений акцентував на тому, що визначальним при наданні кредиту є кредитне забезпечення позики, яке може бути 3-х видів: «1) під особисту довіру до члена, який бере позику; 2) під поручительство за нього якого-небудь іншого члена; 3) під заставу продуктів або худоби» [492, с. 26]. При цьому оптимальними визначено короткотермінові позики – до 6 міс, а довгострокові позики були доцільними лише за наявності у кредитного кооперативного товариства особливих капіталів. Якщо позика надається під заставу, то розмір має відповідати $3/4$ або $2/3$ цінності заставного майна. Узагальнено та чітко висвітлено порядок встановлення оптимального відсотка за надані кредити чи отримані вклади, а також деталізовано порядок використання заставного майна, механізм відстрочок та заходи, які вживаються до порушників умов повернення позичкових коштів тощо. А щодо прибутків кооперативного кредитного товариства, то вони мали отримуватися не за рахунок збільшення відсотків за кредитами, а завдяки збільшенню кредитного

обігу. Водночас з урахуванням того, що кооперативні кредитні товариства не мали пайовиків, то отримані прибутки мали направлятися на поповнення основного та іншого капіталу, згідно з порядком, установленим статутом.

У праці О. Чаянова «Нариси з економіки сільського господарства» [493] в окремому розділі обґрунтовано розмір відсотків за кредитами та вкладками, а також за висотою «напруги відсотка» (різниця між позичковим та вкладним відсотком, який використовується на адміністративні витрати товариства). Автор наголошував, що під час обрахунку цих відсотків необхідно дотримуватися рівноваги між відсотковою ставкою за наданими кредитами із відсотками за вкладками та відсотками по отриманих кредитах із будь-яких джерел, з урахуванням усіх факторів впливу на ці показники, у т.ч. попит і пропозицію на капітал та стан фінансового ринку у цілому. Дослідник довів, що густота населення та масштаби району діяльності КТ також впливають на фінансовий результат його діяльності: «занадто малий район поганий надзвичайно високими накладними витратами, а занадто великий район також недобрий через збитки від не платежів», «чим густіше населення території діяльності товариства, чим більше розвинений в місцевих господарствах грошовий і кредитний обіг, – тим скоріше знижуються накладні витрати у міру збільшення району діяльності товариства і тим, відповідно, меншим стає оптимальний радіус» [493, с. 115–116].

Отже, дослідження економічної думки XIX – XX ст. дало змогу дослідити, як під впливом трансформації суспільних відносин у період XIX – XX ст. та розвитком економічної думки у світі розвивалась економічна школа в Російській імперії. Характерним напрямком наукових пошуків тогочасних учених були проблеми становлення банківської системи в умовах розвитку капіталістичних відносин та визначення ролі держави і Державного банку в банківській системі, перспективи створення та існування інших організаційно-правових форм фінансово-кредитних установ.

Акцентовано увагу, що у зазначений період відбулося зародження та розквіт української школи економічної думки, зокрема в частині теорії кредитування. У її розвиток значний внесок зробили українські економісти імперської доби:

А. Антонович, М. Бунге, С. Бородаєвський, І. Вернадський, П. Мігулін, І. Рудченко, Д. Піхно, М. Туган-Барановський та Л. Яснопольський. Саме праці вітчизняних вчених дають можливість провести аналіз ефективності впровадження ринкових реформ в Російській імперії у цілому та Наддніпрянській Україні зокрема у досліджуваному періоді.

1.3. Сучасна економічна думка про проблеми еволюції системи кредитування у Наддніпрянській Україні (друга половина XVIII – початок XX ст.).

Увесь комплекс сучасної наукової спадщини досліджуваного періоду з даної проблеми пропонуємо розглянути за двома напрямками:

- дослідження, в яких розглядалися питання банківського кредитування;
- дослідження, в яких розглядалися питання кредитування іншими фінансово-кредитними установами (не банківське кредитування).

Історико-економічний досвід **банківського кредитування періоду економічних зрушень** у Російській імперії другої половини XIX – початку XX ст. дедалі частіше стає предметом дослідження сучасних науковців. Увесь комплекс цих досліджень умовно можна поділити за трьома тематичними напрямками досліджень: 1) кредитування Державним банком Російської імперії; 2) банківське кредитування у сільському господарстві (в т. ч. кредитування державними Селянським та Дворянським банками, Акціонерними земельними банками, товариствами взаємного поземельного кредиту тощо); 3) комерційне кредитування (в т. ч. комерційними банками, міськими громадськими банками).

Слід зазначити, що кредитну діяльність ДБРІ дослідники часто розглядали у контексті досліджень аграрного (особливо земельного) кредитування, яке здійснювалося на теренах Наддніпрянської України. Зокрема, Д. Селіхов у монографії «Сільськогосподарський кредит на українських землях Російської імперії у 1861–1917 рр.: історико-правове дослідження» зазначав, що перші десятиліття діяльності ДБРІ контори і відділення здебільшого займалися

питаннями, «пов'язаними з викупними платежами, кредитуючи, таким чином, за рахунок колишніх кріпосних селян поміщицькі господарства» [391, с. 83]. Акцентовано увагу на розширенні кредитних операцій ДБРІ у сільському господарстві таких як: під заставу хліба врожаю 1893–1894 рр. на умовах 3,5% річних яку активно використовували не лише приватні особи, а й земства; під заставу сільськогосподарської техніки та знарядь праці; під заставу цінних паперів; відкриття кредитів за спеціальними поточними рахунками приватним кредитним установам за погодженням з Міністром фінансів тощо.

У статті О. Ходченко «З історії формування кредитної системи Російської імперії (друга половина XIX – початок XX ст.)» [476] усю кредитну політику уряду імперії у XIX ст. поділено на чотири етапи, в яких визначено певні особливості. Водночас діяльність Державного банку Російської імперії оцінено негативно: «головним банком країни, який, з одного боку, регулював би та контролював діяльність різноманітних кредитних інститутів, а, з іншого боку, сприяв би пожвавленню та розвитку вітчизняного товаровиробництва, Державний банк так і не став. Так, Державний банк далеко недостатньою мірою сприяв через свої операції розвитку вітчизняної економіки (промисловості, сільського господарства, торгівлі) [476, с. 198]. Саме в період діяльності Міністерства фінансів під керівництвом М. Х. Рейтерна відбувалося становлення діяльності ДБРІ. Передумови та особливості ліберальних реформ кредитної системи в Російській імперії та на українських землях у другій половині XIX ст., впливи ідей західної економічної думки на ці процеси досліджував у своїй статті О. Ходченко [477]. Автор звернув увагу на ліберальні погляди міністра фінансів М. Рейтерна, який розпочав певні реформи у банківській сфері, котрі не очікувано проявили «пагубні наслідки засновницької гарячки та спекулятивної діяльності». Лише при міністерстві під керівництвом М. Бунге «почалися істотні поліпшення у кредитній системі», який продовжив ліберальні реформи у цій сфері з орієнтацією «на західні цінності, що полягали в гарантіях свободи особистості, права приватної власності і приватної ініціативи. Разом з тим він намагався врахувати вітчизняні

особливості та вже набутий державою досвід ліберального реформування» [477, с. 88].

У монографії А. Ткаченка й І. Ткаченко «Створення і діяльність банківських установ на території України: економіко-правовий аспект (XVIII століття – початок 30-х років XX століття)» [422] імперську урядову кредитну політику запропоновано поділити на чотири етапи, в основу яких покладено правові аспекти засновницької (дозвільної) політики з приділенням особливої уваги створенню та діяльності ДБ РІ та його мережі на території українських губерній. Автори звернули увагу на персональну законодавчу ініціативу українського вченого А.Я. Антоновича, який на той час був заступником міністра фінансів С. Ю. Вітте, у процесі створення нового статуту ДБРІ 1894 р., де завдяки йому передбачалася певна структурна децентралізація банку та прописано пункти, які значно розширяли кредиту діяльність банку – можливість надання кредитів безпосередньо дрібним і середнім товаровиробникам (у т. ч. кустарям і селянам), а також надання кредитів через посередництво установ дрібного кредиту та земств.

Зарубіжні вчені, здебільшого російські, у своїх працях з історії сучасного Центрального банку РФ завжди відлік його створення розпочинають з 1860 р. – року створення ДБ РІ і подальших його трансформацій, різною мірою торкаючись питань кредитування у сфері приватних фінансів, подекуди розглядаючи регіональні аспекти діяльності відділень на теренах російських губерній: Б. Аганьч [6], О. Бугров [42], В. Мещерякова [190], В. Панова [310], Н. Смірнова [399], М. Топорнін [426], С. Філін [467], О. Френкель [471] та ін. Японський дослідник Ю. Накагава [203] розглянув кредитну діяльність ДБ РІ з точки зору створення системи державних елеваторів. У напрямках досліджень банківського кредитування у сільському господарстві та комерційному кредитуванні слід відмітити такі праці вітчизняних дослідників: С. Борисевича [34], В. Венгерської [60–62], О. Герасимчука [78–79], Ю. Демешка [112], І. Довжука [115], В. Зайченка і В. Попова [127], В. Кириченко [146–147], О. Краснікової [155–163], А. Криськова [164], Л. Мельник [188], А. Опрі [286], В. Савича [372], Д. Селіхова [389–395] та ін.

Детальний аналіз імперського законодавства періоду реакційних контрреформ Олександра III (80-ті – початок 90-х років XIX ст.) стосовно регулювання іпотеки провів у своїй статті д.і.н. С. Борисевич [34]. Учений звернув увагу та порівняв законодавчі зміни умов надання кредитів та стягнення недоїмок за несплаченими боргами Товариством взаємного поземельного кредиту, Селянського та Дворянського банків та дійшов висновку про те, що політика царизму мала антидемократичну і відверто продворянську спрямованість, яка могла лише тимчасово призупинити фінансову кризу в Російській імперії [34, с.123], закладаючи на майбутнє вибухові соціально-економічні проблеми.

«Достатньо м'якими» умовами кредитування визначав у своєму дослідженні І. Довжук позики Державного Селянського банку селянам при купівлі землі. При цьому автор звертав увагу на те, що позичальники мали вносити першочерговий внесок у розмірі 1/5 купівельної суми, відповідно, це були не зовсім бідняки, оскільки мали мати певні заощадження або засоби виробництва (в т.ч. тяглову худобу) [115, с. 35]. Про те, що Селянський банк надавав перевагу заможним селянам, стверджувала і В. Венгерська: «це призвело до того, що з 1909 року покупцями банківської землі стали виключно заможні селяни» [60, с. 97]. Авторка також відмітила прогресивні зміни умов кредитування, які були встановлені у статуті ДСПБ 1895 року, що дозволило збалансувати попит і пропозицію на кредитні ресурси, а відтак відрегулювати попит і пропозицію на землю, що сприяло росту цін за 1 дес. землі. Подальші зміни, пов'язані зі Столипінською реформою на думку дослідниці, активізували кредитну діяльність банку: «Він збільшив кредит для селян, значно здешевив його. Банк платив більший відсоток за своїми зобов'язаннями, ніж платили йому селяни, різниця ж покривалася субсидіями з бюджету, які в 1906 – 1917 рр. склали 145,5 млн руб. <...> У 1906 – 1913 рр. за сприяння банку селяни придбали 8 460,4 тис. десятин землі, тобто більше, ніж за попередні 23 роки його існування (8 275,9 тис. десятин). Банк активно впливав і на форми землеволодіння: для селян, які купували землю в одноосібну власність, плата була нижчою» [60, с. 97].

У монографії «Сільськогосподарський кредит на українських землях Російської імперії у 1861–1917 рр.: історико-правове дослідження» [394] Д. Селіхов розглянув законодавчі трансформації у регулюванні кредитної діяльності Селянського та Дворянського банків. Аналізуючи склад покупців земельних ділянок, автор включився у дискусію дослідників щодо пріоритетності, яку надавав банк при кредитуванні, – малоземельним і безземельним селянам чи забезпеченим і заможним селянам. Проводячи аналіз архівних документів, вчений дійшов висновку, що основними позичальниками були саме малоземельні й безземельні селяни, які подекуди лише відносно були такими, оскільки мали родинні зв'язки (першого ступеня споріднення) із заможними селянами і започатковували самостійні господарства. Окрім того, відмічено важливі законодавчі змінами у діяльності ДСПБ, які вплинули на розширення кредитних операцій.

Про сприятливі умови кредитування (низькі ставки по виданих кредитах, широкий діапазон термінів кредитування: від 11 до 66,6 років, пільгові довгострокові і короткострокові кредити, відтермінування платежів, подекуди списання частини боргів тощо) Дворянським земельним банком наголошувала у своїй монографії «Фінанси і кредит у сільському господарстві Лівобережної України (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.): історико-економічне дослідження» О. Краснікова [163]. Окремий параграф монографії було присвячено кредитним операціям Селянського поземельного банку. У ньому авторкою було проаналізовано умови кредитування в динаміці змін імперського законодавства та досліджено безпосередню практичну його діяльність на Лівобережній Україні, що дозволило дійти висновку про те, що за 34 роки діяльності банку відбулося «випробування різних принципів організації іпотечного кредиту», «при цьому єдиним правилом залишалось традиційне дотримання ринкових законів, що дало змогу цій кредитній установі не лише вистояти у жорсткій конкурентній боротьбі за клієнта, але й суттєво зміцніти, з року у рік нарощуючи свій капітал» [163, с. 75].

О. Герасимчук, досліджуючи діяльність Селянського банку на Чернігівщині акцентував увагу на тому, що в рамках Столипінської реформи (у 1906 р.) урядом

було прийнято багато законів і указів, які урегульовували порядок надання позик Дворянським і Селянським банками. Зокрема, з 1906 р. позики вже надавалися «не готівкою, а цінними паперами (так званими «5%-ми свідоцтвами» і «6%-ми зобов'язаннями») за їх номінальною вартістю», відбулося «зниження платежів позичальникам Селянського банку», «дозволено надавати позики селянам під заставу надільних земель, у тому числі і з метою переходу від общинного володіння до подвірного і розділу товариства на окремі поселення і хутори» [79, с. 131].

До проблеми довгострокового іпотечного кредитування комплексно підійшов В. Кириченко [146], який, не торкаючись механізму кредитування здійснив загальний історико-правовий аналіз створеної у другій половині XIX ст. – на початку XX ст. в Російській імперії системи іпотечного кредитування. Досліджуючи у хронологічному порядку створення іпотечних банків різних форм засновництва (державних, акціонерних, товариств взаємного кредиту), починаючи з 1864 р. – створення Земського банку Херсонської губернії [293, с. 220] і закінчуючи створенням у 1882 р. ДСПЗБ та у 1885 р. ДДЗБ, автор дійшов висновку про те, що «сама дуальність російської урядової політики в аграрному питанні, спроба в умовах розвитку капіталістичних відносин здійснити консервацію феодальних устоїв у сільському господарстві, обумовили присутність двох складових: приватної і державної – в системі земельних банків імперії Романових» [146, с. 128–129]. На думку автора, подальше об'єднання двох державних Селянського і Дворянського банків – це була б закономірна і доцільна акція, направлена на формування безстанового приватного землеволодіння.

На особливостях іпотечного кредитування в губерніях Правобережної України в контексті загальних земельних питань, які виникали у другій половині XIX ст. – на початку XX ст., зупинився у своїй монографії «Землеволодіння і землекористування в губерніях Правобережної України XVIII – початку XX ст.» А. Криськов [164]. Про те, що саме на Правобережжі було створено перше, після реформи 1861 р., Товариство покупців маєтків у Західних губерніях, яке згодом трансформувалося у 1866 р. у славнозвісне ТВПК і виконувало неабияку роль у політиці деполонізації та підтримці «російського землеволодіння» цього регіону

фінансовими засобами [164, с. 209]. Акцентувалася увага і на тому, що Дворянський банк, представництво (відділення) якого на Правобережжі знаходилося лише у м. Києві, не надавало кредити дворянам польської національності, змушувало їх звертатися до акціонерних земельних банків (Київського АЗБ або Бессарабсько-Таврійського АЗБ).

Становлення та розвиток банківської системи в українських губерніях в умовах формування ринкового господарства у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. розглянула І. Новікова у своїй дисертації та статтях [205–206]. Авторкою окреслено передумови виникнення, зародження та розвиток банківської системи в Російській імперії заявленого періоду; запропоновано 3 рівневу модель банківської системи, яка функціонувала на українських теренах станом на 1917 р.; поділено на 4 етапи розвитку банківської системи України пореформеного періоду на основі таких критеріїв: економічні показники, кредитна політика уряду та регулятивна політика Держбанку; встановлено принципи та тенденції формування ієрархічної будови банківської системи.

У спільній статті П. Корінека і В. Терещенка «Проблеми державного кредитного забезпечення поміщицьких та селянських господарств в роки Столипінської аграрної реформи» [153] звернуто увагу на неузгодженість у діяльності двох державних іпотечних банків – Селянського та Дворянського; акцентовано увагу на меліоративному кредиті Селянського банку та діяльності Дворянських кас взаємодопомоги, які отримували значні кошти від казни для подальшого надання позик дворянам-землевласникам; побіжно висвітлено питання кредитної діяльності Держбанку (у т. ч. пільгове кредитування під купівлю сільськогосподарської техніки), сільських банків, волосних і земських кас. Подібним дослідженням цих питань можна вважати дисертацію одного з авторів цієї статті В. Терещенка [419], яка захищалася у 2006 році та була присвячена ролі іпотечних банків у проведенні Столипінської аграрної реформи в Україні (1906 – 1916 рр.). Слід відзначити, що традиційно і закономірно більшість вітчизняних вчених, які досліджували соціально-політичні питання впливу Столипінської реформи на землеволодіння і землекористування у Наддніпрянській Україні,

різною мірою акцентували увагу на діяльності Селянського поземельного банку: В. Бочаров [39], В. Вергунов [63], О. Герасимчук [79], Л. Ігнатова [134], В. Майстренко [183], О. Мельник [189], О. Овдін [283], В. Приймак [343], П. Панченко й В. Марчук [314], О. Рєєнт [362] та ін.

У рамках загальних історико-економічних досліджень банківництва так чи інакше розглядалися питання кредитування у працях: Л. Губицького [105], І. Дружкової [119-120], І. Новікової [205], І. Шандри [499], В. Швець [500-501] В. Шевченко [502] та спільних працях: Т. Дерев'янкіна та О. Сайкевич [113], П. Коріненко і В. Терещенко [153]; І. Скоморович, С. Реверчук, Я. Малик, В. Швець [135]; В. Стельмах, І. Д'яконова, І. Сало та ін. [470]; А. Ткаченко й І. Ткаченко [422], та ін. Окремо слід виділити дослідників, які розглянули питання створення міських громадських банків (далі МГБ) у цілому в Російській імперії та Наддніпрянській Україні зокрема: С. Єсюнін [125–126], В. Коломійцева [148], Д. Крохмалюк [165], В. Міщенко і Г. Корогод [198], С. Тихенко [365], А. Ткаченко [421–425], О. Ходченко [476] та ін.

У дисертації та монографії Л. Губицького звернуто увагу на особливості кредитування торгівлі та промисловості Київської губернії у період 1793–1861 рр. та відзначено, що у цьому регіоні «кредити надавали російські державні банки, а також банкірські доми та польські банківські установи. З 1834 р. у Бердичеві почала діяти Контора Польського банку», яка надавала кредити «за 8 і більше відсотків, під заставу різних товарів, землі і промисловості, а також брала в оренду деякі статті дрібних торгів» [105, с. 337, 343]. Водночас, розглядалося питання про доцільність відкриття у м. Києві контори Державного Комерційного банку (фактично відкрито у 1839 р.) на протипагу розвинутій активній діяльності, яка була розгорнута у Київській губернії Бердичівською конторою Польського банку і яку згодом було закрито (1838–1839 рр.). Дослідник розглянув особливості кредитних відносин у дореформеному періоді та зазначав, що банківська система була не розвинена, а, відповідно, спостерігався «повсюдний занепад кредиту», тому підприємці були змушені звертатися до послуг лихварів, які надавали позики під непомірно великі відсотки (15, 20, 50%) [105, с. 361, 364–365].

Розвиток кредитно-банківських установ Півдня України у ХІХ – на початку ХХ ст. простежила І. Дружкова [119–120], розглянувши основні форми банкірського підприємництва, вказала на значення і роль кредитів для розвитку економіки цього регіону. Питання зародження приватної банкірської справи в Одесі у дореформений період та подальший розвиток банкірських домів і контор міста вже у 60-х рр. ХІХ – на початку ХХ ст. розглянула у монографії В. Шевченко [502].

У книзі В. Коломійцевої [148] окремий розділ присвячено історії створення та функціонування МГБ Таврійської губернії, де станом на 1 січня 1917 р. налічувалося 10 таких закладів. Авторка акцентувала на складнощах створення таких фінансових установ у цьому регіоні, оскільки міська нерухомість, яка була головним об'єктом застави під час кредитування, значно постраждала після Кримської війни. Дослідниця акцентувала на тому, що саме у м. Севастополі було створено перший МГБ у Таврійській губернії (лютий 1863 р.). Авторка розкрила суть зловживань Керч-Єникальського МГБ у 70-х роках ХІХ ст., які полягали у наданні лише великих кредитів (40-60 тис. руб. на одного позичальника) найбільш впливовим і заможним городянам, що обмежувало доступ до позичкових фінансових ресурсів іншим дрібним торговцям, землеробам і ремісникам. За такі проступки Міністерство фінансів спочатку попередило банк, а згодом були внесені певні зміни до російського законодавства, зокрема у квітні 1883 р. було прийнято нову редакцію «Положення про міські громадські банки» [148, с. 120].

У монографії «Розвиток банківської справи на Сумщині (середина ХІХ – початок ХХ ст.)» (2013 р.) [365] за редакцією С. Тихенка висвітлено роль МГБ у кредитуванні міщан, селян та купців Сумщини (сучасна Сумська обл. знаходиться на території, яка частково входила до Харківської, Чернігівської, Полтавської та Курської губерній – М.О.). Автори зазначають, що «точної дати відкриття Глухівського міського громадського банку поки-що не встановлено, архівні дані відсутні», проте у нашому дослідженні ми встановили, що згідно зі статистичними даними він розпочав свою діяльність з 12 вересня 1863 р. і став третім МГБ, який було відкрито на території українських губерній (див. Додаток Х). У зазначеному

дослідженні значну увагу приділено організаційно-правовим та структурним питанням створення МГБ, відзначено персоналії директорів (з подробицями їх родоводів) та службовців банків та заможних жителів міст, які вносили пожертви в основний капітал банку під час його заснування, розглянуто благодійні акції банку під час Першої світової війни тощо. Деяко раніше (1999 р.) подібні історико-економічні дослідження розвитку кредитно-фінансової системи Сумщини (XIX – початок XX ст.) здійснили В. Міщенко і Г. Корогод [198].

У контексті дослідження міст Подільської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. С. Єсюнін [125–126] у своїй дисертації та монографії зупинився на особливостях та проблемах відкриття МГБ на Поділлі.

Досліджуючи історію розвитку міських громадських банків у Російській імперії та Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. до важливих висновків дійшов О. Ходченко. Міські банки, за визначенням ученого, функціонували як повноцінні комерційні банки. Саме міські банки сприяли розвитку дрібного і середнього підприємництва у містах, а для міської влади створювали додаткові джерела доходу, проте значне втручання держави у їхню діяльність шляхом встановлення значних обмежень призводило їх до занепаду [476, с. 141, 143].

Значний науковий інтерес до становлення та розвитку банківської системи в Російській імперії виявляють **російські та білоруські науковці**: С. Андрюшин [7], С. Акманов [3], В. Бовикін та Ю. Петров [28], Є. Ганжов [77], Ю. Грузицький [96 – 104], А. Кухаренко [166], Л. Муравйова [202], Н. Проскуракова [348–351], Д. Пашенцев [315], Ю. Петров [317], Ю. Райський [355], О. Рашидов [361], С. Саломатіна [374–376], В. Тульєв [429], С. Фролов [472] та ін.

З-поміж інших слід звернути увагу на комплексну працю російської вченої С. Саломатіної [374], яка присвячена діяльності АКБ дореволюційної Росії. У монографії дослідницею надана типологія російських АКБ, які формувалися на західноєвропейських моделях XIX – початку XX ст.: ділова, депозитна та універсальна. Також досліджено динаміку головних операцій (в т. ч. вексельного кредитування та заставного кредитування) комерційних банків, звернуто увагу на теоретичні та практичні сторони утворення бізнес-мереж у банківській сфері у

XIX– на початку XX ст. У результаті проведеного аналізу кредитної діяльності АКБ встановлено, що «основною формою кредитування була купівля до термінів боргових зобов'язань окремих підприємців (тобто, облік векселів). Модель операцій цих банків розвивалася з системи особистого кредитування, коли кредит надається банком виходячи з довіри до платоспроможності і ділової репутації клієнта» [374, с.195].

Що стосується сучасних досліджень білоруських науковців, проблем створення МГБ у Російській імперії, то всі вони здебільшого концентрували свою увагу на розгляді змін в імперському законодавстві яке урегульовувало питання діяльності МГБ (1857–1912 рр.), аналізували загальноімперський стан їхньої діяльності: дослідження Ю. Грузицького [97], спільна праця Є. Ганжова, А. Мошкіна і В. Касаткіна [76]. Аналогічні розвідки про імперське законодавство здійснювали і російські дослідники, доповнюючи їх детальним розглядом окремо взятих регіональних міських громадських банків російських губерній: Я. Васильєв, М. Гібадуллін, К. Горбик, В. Єрмаков, Г. Кочисов, [51; 80; 92; 124; 154] та ін.

Сучасні вітчизняні історико-економічні дослідження **функціонування фінансово-кредитних небанківських установ** пропонуємо поділити за напрямками досліджень їх кредитної діяльності: 1) заклади дрібного кредиту (в т.ч. дослідження розвитку кредитної кооперації ОПТ та КТ та дослідження сільських громадських установ різних типів); 2) інші небанківські фінансово-кредитні товариства та установи (в т.ч. товариства взаємного кредиту; міські кредитні товариства (МКТ) та ломбарди тощо).

Зокрема, питанню дослідження діяльності закладів дрібного кредиту у Наддніпрянській Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. присвячено ряд праць українських учених, – економістів, істориків та юристів, які можна поділити за напрямками: 1) дослідження розвитку кредитної кооперації (ОПТ та КТ): В. Вісин [68–69], В. Власенко [70–73], В. Гончаренко [89–91], О. Краснікова [156; 159; 161; 163], Ю. Магась-Демидас [181–182], О. Легошина [175–176], В. Марочко [186–187], А. Пантелеймоненко [311–313], А. Пожар [327], В. Половець [328–329], Д. Селіхов [391–392;395], І. Фареній [464–465],

Г. Цибуленко [488–491] та ін.; 2) дослідження особливостей функціонування волосних кас та сільських банків, земських кас: В. Власенко [72], С. Горохов [93], О. Дмитренко [114], О. Краснікова [163], Д. Селіхов [391; 393], М. Ткач [420] та ін.

Враховуючи те, що ощадно-позичкові товариства та кредитні товариства належать до кооперативів, то більшість вітчизняних дослідників, які досліджували кооперативний рух у Наддніпрянській Україні у ХІХ – на початку ХХ століть та приділяли належну увагу їхній соціально-економічній діяльності.

Одними з перших серед учених незалежної України, які здійснили історико-економічні дослідження розвитку вітчизняної кооперації і сільськогосподарського кредиту, стали: В. Марочко [186–187], (1995р.) В. Половець [329] (1997 р.), Г. Цибуленко [489–490] (1995–1997 рр.) та О. Краснікова [157–160] (1996–1999рр.), які заклали теоретико-методологічні основи цього напрямку досліджень.

Зокрема, в рамках дослідження кооперації Лівобережної України (1861–1917 рр.) питання розвитку кредитної кооперації висвітлив у своїй монографії та дисертації В. Половець [328–329]. Дотримуючись антропологічного підходу в історичних дослідженнях, він розглянув засновницьку ініціативу поміщика і державного діяча Г. Галагана, на прикладі окремо взятих ОПТ дослідив їхню господарську діяльність. Автор підтвердив тезу про штучне гальмування владою процесу створення кредитних союзів в українських губерніях, навівши приклад Харківського кредитного союзу, який подавав на затвердження статут у 1910 р., а затверджено його було лише у вересні 1915 р. Акцентуючи увагу на кредитних масштабах Харківського союзу, дослідник наголосив, що це було одне з найбільших кооперативних об'єднань на Лівобережній Україні, яке динамічно розвивалося: «відрахування коштів власного капіталу в 40 разів перевищувало відрахування в основний капітал, а витрати на ревізійно-інструкторську справу давали можливість утримувати не менше 10 інструкторів»; вклади станом на 1 січня 1917 р. становили 1 474 491 руб., тоді як на 1 січня 1918 р. вони зросли до 6 861 542 руб., а сума запозичень в інших кредитних установах склала 8 500 000 руб. (у т. ч. у Московському народному банку – 5 900 000 руб.)»[329, с. 247–248]. Отже, автор дійшов висновку про те, що розвиток низової та союзної

кредитної кооперації на Лівобережжі України сприяв укріпленню товарно-грошових відносин та розвитку економіки регіону в цілому.

Суттєвий внесок у дослідження сільськогосподарського кредиту здійснила вчена-економіст О. Краснікова [156; 159; 161], яка у своїх статтях розглянула роль закладів дрібного кредитування у забезпеченні грошовими коштами селянських господарств у період відміни кріпосного права та становлення нових соціально-економічних відносин у сільському господарстві. У своїй монографії [163] (2018 р.) вчена детально дослідила діяльність ОПТ та КТ на Лівобережній Україні та дійшла до висновку, що саме позики Державного банку «мали вирішальне значення при утворенні кредитних товариств у губерніях Лівобережної України», а самі кредитні кооперативні товариства мали значний потенціал «на стадії становлення повноцінної ринкової економіки» [163, с.123, 129].

Тему розвитку кредитної кооперації на Лівобережній Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. продовжив В. Власенко [73], обравши предметом дослідження ОПТ, КТ та їх союзи на вказаній території. Залежно від інтенсивності розвитку кредитної кооперації автор запропонував виділити чотири етапи розвитку кредитної кооперації у цьому регіоні. У цілому дослідник відмітив, що кредитна кооперація позитивно впливала на укріплення селянських господарств шляхом надання фінансової підтримки усім її членам.

Г. Цибуленко [490] у дисертації (1997 р.) зупинився на дослідженні кредитної кооперації на Півдні України в кінці XIX – на початку XX століття та зробив висновок, що кредитна кооперація у цьому регіоні мала значний економічний потенціал, який сприяв витісненню посередницько-лихварського капіталу і зумовив формування самостійної кооперативної системи, не зважаючи на значну фінансово-організаційну залежність від імперської держави. Продовжуючи працювати над цією темою, автор у 2001–2008 рр. опублікував ряд статей і монографію [488-489; 491], де більш детально зупинився на діяльності КТ і ОПТ у південних українських губерніях, розглянувши їх з точки зору соціально-економічної історії.

Регіональне дослідження становлення і розвитку кооперації на українських землях продовжив В. Вісин [68–69], який розглянув у своїй дисертації і монографії кооперативний рух у другій половині XIX – першій третині XX ст. на Волині. Автор відмітив позитивні зрушення у правовій базі 1895 р. та 1904 р., які вплинули на активізацію заснування установ дрібного кредиту у Волинській губернії, підкреслив роль земств у цьому процесі. Наводячи дані середньої кількості членів ОПТ і КТ Волинської губернії у 1907–1912 рр. та територіальне охоплення автор вказав на проблему в організації та діяльності кредитних кооперативів – це «багатолюдність та обширну територію діяльності», а тому «для повноцінного фінансування обслуговування регіону кількість кооперативів потрібно було збільшити в три рази» [69, с. 232, 236]. Створення на початку XX ст. на українських землях кредитних кооперативних союзів, на думку дослідника, лягло в основу будівництва системи вітчизняної кредитної кооперації.

Розглядаючи розвиток кооперативних об'єднань у Правобережній Україні на початку XX ст., Ю. Магась-Демидас [182] у своїй статті акцентувала увагу на діяльності Київського союзу кредитних кооперативів, проте не згадала про те, що на Правобережній Україні у 1916 р. було створено і Подільський союз кредитних товариств.

Значний внесок у розробку теоретичних та методологічних засад становлення світової системи кредитної кооперації здійснив у своїй дисертації та монографії вчений-економіст В. Гончаренко [89-90]. Опираючись на дослідження історичного розвитку української кредитної кооперації він визначив обґрунтований зв'язок цього досвіду із сучасністю. Автор висвітлив дискусію І. Витановича з негативними тезами М. Туган-Барановського щодо участі у заснуванні перших ОПТ представників заможних класів (панів), котрі жертвували певні кошти для формування позичкового основного фонду, допомагали з оформленням документів тощо. Звернув увагу на причини затухання (в 70-х роках XIX ст.) та зростання (наприкінці 90-х роках XIX ст.) засновницької ініціативи кредитних кооперативних товариств, визначив роль кредитних союзів.

Розглядаючи проблеми становлення і розвитку кооперації у країнах Європи другої половини XIX – початку XXI ст., дослідниця О. Легошина у своїй дисертації розглянула діяльність ощадно-позичкових товариств на території Наддніпрянської України. Вона наголосила на тому, що саме необхідність здійснення селянами пайового внеску при вступі у членство ОПТ стало причиною припинення їхньої діяльності у період з 1871 по 1885 р. [176, с. 84–85], що є дещо однобоким категоричним судженням, адже на цей процес впливало багато різних факторів. Більш комплексно дане питання було висвітлено в окремій статті О. Легошиної [175], де звернуто увагу на законодавче забезпечення діяльності ОПТ і КТ, на фінансову допомогу їм земств, проведено порівняння ОПТ з «народними банками» Г. Шульце-Деліча.

Особливе місце серед праць вітчизняних дослідників аграрної кооперації в Україні кінця XIX – початку XX ст. у цілому та кооперативного кредитування сільськогосподарського населення, зокрема, займають дослідження вченого-економіста А. Пантелеймоненка [311–312]. У своїх монографіях він розглядав зародження та діяльність кооперативних кредитних та ощадно-позичкових товариств в українських губерніях, порівнював їх з товариствами райффайзенівського та шульцеделічевського типів. Особливу увагу було приділено діяльності ОПТ і КТ як формами кредитування сільського населення. Автором зазначено, що «провідне місце в роботі названих кооперативів займало кредитування їхніх членів», особлива увага приділялася формуванню основного, резервного і спеціального капіталів та організації надання позик. При розгляді структури формування основного капіталу цих товариств було відмічено, що більш залежними від кредитів Державного банку та земств були саме КТ, оскільки вони не створювали пайового фонду. Зупиняючись на утворенні кредитних спілок-союзів у Наддніпрянській Україні, науковець дійшов висновку, що вони відігравали значну роль у вирішенні проблем окремих первинних ОПТ і КТ, які самотужки не могли бути подолані, а «в українських землях, ..., цілком об'єктивно формувалася кредитно-кооперативна система» [312, с. 212].

У дисертації А. Пожар [327] історичний досвід діяльності кооперативних кредитних спілок на українських землях ХІХ – початку ХХ ст. не розглядався, проте автором проведено порівняльний аналіз двох класичних управлінських моделей кредитних кооперативів: Ф. Райффайзена («сільської каси») та Г. Шульце-Деліча («народного банку»), із сучасною моделлю управління кредитними спілками, які діють в Україні, що дало можливість автору обґрунтувати деякі пропозиції по удосконаленню окремих механізмів сучасного менеджменту кредитними спілками.

Окремо слід відзначити історико-правові дослідження Д. Селіхова [391–392, 395], який у своїх працях комплексно розглянув правове регулювання сільськогосподарського кредиту в Наддніпрянській Україні другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Зокрема, у його монографії досліджено законодавчу базу державного, кооперативного (ОТП і КТ), земського кредитування та організаційно-правове забезпечення діяльності комерційних акціонерних земельних банків. Аналізуючи діюче імперське законодавство, яке урегульовувало діяльність закладів дрібного кредиту кооперативного типу (ОТП і КТ), та їхні зразкові статuti, автор дійшов висновку про те, що після їх змін і доповнень «станом на 1911 р. різниця між двома типами кооперативних організацій залишилась мінімальною, чого власне, і прагнув тогочасний уряд» [394, с. 216–217]. Автор звертав увагу на посилення, у роки столипінської аграрної реформи, фінансового контролю за діяльністю закладів дрібного кредиту з боку держави в особі Комітету у справах дрібного кредиту Міністерства фінансів та про вимушені кроки уряду у визнанні на державному рівні кредитних союзів суб'єктами правових відносин. Суттєвим доповненням до монографії стала стаття Д. Селіхова, у якій проаналізовано імперське законодавство та циркуляри Головного управління землеробства і землевпорядкування та Комітету у справах дрібного кредиту в рамках столипінських аграрних реформ, які сприяли урегулюванню порядку кредитування ОТП і КТ з метою купівлі ними сільськогосподарської техніки для подальшого надання її у прокат селянським господарствам, а також встановлення порядку стягнення боргів, які утворювалися у позичальників. На думку автора,

«проведені в 1906–1916 роках реформи виявились недостатніми для забезпечення стабільності і, відповідно, поступального розвитку країни на шляху прогресу» [395, с. 64].

Досліджуючи питання поширення кооперативних форм економічної діяльності у сільському господарстві Наддніпрянської України наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., український вчений І. Фареній приділив належну увагу ролі кооперативних кредитних товариств ОПТ і КТ у забезпеченні селянських господарств грошовими коштами, що сприяло значному зменшенню кількості «користувачів лихварськими позиками, однак не змогло суттєво вплинути на позиції лихварського капіталу» через недостатність фінансових ресурсів [464, с. 168]. І. Фареній акцентував увагу на тому, що кредитна кооперація за своїм становим складом була селянською і була доступною для членства навіть для найбіднішого прошарку селянства, адже до 1914 р. на українських землях у кредитній кооперації брало участь від 47% до 57% домогосподарств [464, с. 164 – 165].

Проводячи аналіз історико-економічних праць щодо діяльності закладів дрібного кредиту, встановлено, що **діяльність сільських банків, волосних та земських кас** як особливої форми закладів дрібного кредиту, котрі мали певне поширення у Наддніпрянській Україні у досліджуваному нами періоді, залишилася поза увагою вітчизняних дослідників.

Чи не єдиною працею, у якій розглядалися проблеми діяльності сільських банків, стала стаття Д. Селіхова «Сільські банки Російської імперії як специфічна форма дрібного кредиту на українських землях 1861–1917 рр.: організаційно-правовий аспект» [393, с. 30–38], яка присвячена організаційно-правовому аспекту їхньої діяльності. Аналізуючи імперське законодавство, яке урегульовувало діяльність сільських банків та їх статuti, дані про ініціаторів заснування (якими здебільшого були місцеві поміщики), фінансові показники (витрати та прибутки) деяких сільських банків Полтавської губернії, відсотки за кредитами та іншими організаційно-господарськими показниками роботи інших сільських банків Наддніпрянської України, автор дійшов до висновку, що «з точки зору

організаційно-правових принципів їх функціонування, маємо всі підстави говорити про вкрай низьку ефективність їх роботи, хоча й загальна чисельність таких банків була досить значною» [393, с. 35]. У своїй іншій статті «Сільськогосподарський кредит у системі земського самоврядування (на прикладі Полтавської губернії кінця XIX – початку XX ст.)» Д. Селіхов [391] на прикладі Полтавської губернії розглянув діяльність земств з надання кредитів окремим сільським господарствам (у товарній та грошовій формі) та повітовим земствам безвідсоткових позик (у т. ч. для меліоративних потреб: сушіння боліт, боротьба з пісками і ярами тощо), організації прокатних пунктів (автор розглядав прокатні пункти як своєрідну форму кредиту) сільськогосподарських машин та обладнання тощо. На думку дослідника, така багатогранна кредитна діяльність земств хоч і відіграла значну економічну роль у вирішенні проблем, пов'язаних зі скасуванням кріпосного права у 1861 р., проте не повною мірою відповідає вимогам часу.

Певних аспектів створення та функціонування сільських банків та волосних допоміжних кас на Лівобережній Україні торкнулася у своїй монографії О. Краснікова [163]. Наводячи приклади ініціативи місцевих поміщиків (Є. Костенка, О. Браницької та І. Харитоненка) у відкритті цих закладів дрібного кредиту, дослідниця вказала на бюрократичні перепони у їх створенні та складнощах примноження власного капіталу через неплатоспроможність позичальників. Звертаючи увагу на діяльність волосних допоміжних кас, які створювалися для надання державним селянам дрібних позик (від 1 руб. до 60 руб.), авторка зазначила, що до 1909 р. вони стали занепадати не лише через конкуренцію з кооперативними кредитними установами, а й через зачне накопичення безнадійних боргів за взяті селянами позики. Здійснюючи аналіз нормативно-правових актів, якими урегулювалася діяльність земських кас, М. Ткач дійшов до висновку, що за організаційно-правовою формою та видами діяльності «вони, по суті, були банками» [420, с. 93–96].

Питання фінансової підтримки земствами Чернігівської губернії кооперативних кредитних товариств досліджували В. Власенко [72], С. Горохов [93], О. Дмитренко [114], які дійшли до єдиного висновку, що

створення земських кас відкривало можливість селянським господарствам отримати необхідні кошти (позики) для придбання засобів та матеріалів сільськогосподарського призначення.

Російські і білоруські дослідники також активно вивчають діяльність закладів дрібного кредиту у рамках загальних історико-економічних досліджень кооперації в Російській імперії: С. Андрюшин [8], Є. Болотова [32-33], В. Латушкина [173], А. Михайлов [197], О. Пенькевич [316], Ю. Тарасов і І. Мальцева [418] та ін. Особливо детально досліджується історичний розвиток кредитної кооперації в окремих російських губерніях та областях Російської імперії: С. Айларова [2] (у Терській області), Р. Гуляєв [106] (у Пензенській губернії), І. Коновалов [150] (в губерніях Північного, Приуральського та Поволзького районів), О. Моїсеєва [199] (на Кубані, Дону і в Ставрополі), Т. Сидоренко [396] (на Кубані), Ю. Буткіна [47] і Г. Огризкова [284] (у Рязанській губернії), Ю. Петрова [318] (у Володимирівській губернії) та ін.

Проблему зародження та функціонування **товариств взаємного кредиту** на теренах українських губерній Російської імперії в період другої половини XIX – початку XX ст. як ефективною та зручною форми організації кредитування розглядало кілька сучасних вітчизняних науковців. Зокрема, у монографії «Розвиток банківської справи на Сумщині (середина XIX – початок XX ст.)» [365] за редакцією С. Тихенка висвітлено роль ТВК у кредитуванні дрібного та середнього прошарку міщан, купців та селян на Сумщині (Харківська губернія), а також акцентовано увагу на їх благодійній діяльності; у монографії В. Коломійцевої [148] приділено увагу ТВК Таврійської губернії, які, на думку дослідниці, мали статус «банківських установ приватного характеру».

Окремі історичні розвідки про діяльність товариств взаємного кредиту в Російській імперії здійснювалися білоруським ученим Ю. Гузицьким [103–104], котрий, аналізуючи характер операцій, які здійснювали ТВК, запропонував віднести їх до міських громадських банків; окремо дослідив діяльність Мінського ТВК та дійшов висновку, що «значні розміри власного капіталу і залученого капіталу дозволили йому оперативно реагувати на ринкову кон'юнктуру,

забезпечуючи фінансовими ресурсами широкі верстви дрібної та середньої буржуазії»[103, с. 48–51].

Російські дослідники активно вивчали діяльність ТВК, проте, на думку А. Зотової, котра здійснила історіографічний аналіз праць та джерел щодо утворення та діяльності товариств взаємного кредиту в Російській імперії і зауважила, що «історія товариств взаємного кредиту в дореволюційній історії майже не вивчена» [131]. Саме А. Зотова [132] дослідила діяльність першого Санкт-Петербурзького ТВК. Є. Васильєва [56] акцентувала увагу на тому, що у діяльність цих кредитних установ відбувалося постійне втручання та контроль з боку урядових інституцій.

У спільній статті Т. Катциної, І. Мариненко, Н. Пашиніної та Е. Вакуліної [516] розглянуто російські ТВК в роки відновлення економіки (1909 – 1913 рр.) та зазначено, що саме в цей період товариства досягли найбільш динамічного розвитку в загальній структурі кредитної системи Російської імперії.

Сучасними російськими дослідниками здійснено ряд описових досліджень, що присвячувалися історії діяльності ТВК (друга половина XIX – початок XX ст.) по окремих російських губерніях Російської імперії: Я. Васильєвим[54] – по Новгородській губернії; Є. Ганжовим [77] – по Курській губернії; Т. Катциною та Л. Мариненко [139] – по Сибіру; С.Чіркиним [495] – по Вятській губернії; Т. Федіною [466] – по Кубанській області. Російський дослідник Я. Васильєв [51–52] досліджував регіональні особливості діяльності міських громадських ломбардів Новгородської губернії.

Всі вищезгадані праці сучасних дослідників, здебільшого, мають описовий характер щодо загального порядку створення ТВК, управління, членства, окреслення статутних завдань і цілей тощо, без визначення їх ролі в загальній кредитній системі Російської імперії.

Слід зазначити, що з-поміж сучасних дослідників діяльності ТВК, таких як Є. Васильєва, Ю. Гузицький, В. Коломійцева, О. Ходченко [104; 148; 477], намітилася дискусія щодо віднесення ТВК до «банківських установ приватного характеру» або ж до «міських громадських банків» чи «банків у формі товариств

взаємного кредиту». Тоді як імперське законодавство виділяло ТВК як окрему організаційно-правову форму приватних кредитних установ поряд з акціонерними комерційними банками; міськими кредитними товариствами з круговою відповідальністю позичальників; акціонерними поземельними банками та поземельними банками, заснованими на круговій поруці; товариств застави рухомого майна (ломбарди) [280]. Водночас С. Вітте у своїх опублікованих лекціях, наводячи класифікацію банків за способом формування капіталу, відніс їх до банків. Він уточнював, що ТВК відрізняються від комерційних банків способом заснування, а не операціями. Тобто, саме принцип взаємної поруки, можливість отримання кредиту лише членам товариства, механізм пропорційного розподілу отриманих прибутків чи збитків становлять головні відмінності, які відрізняють ТВК від комерційних банків [67].

Деякі аспекти створення банківської системи та еволюції кредитування в Російській імперії розглянули у своїх працях й інші зарубіжні дослідники: Т. Оувен [525], Ю. Накагава [203], Ж. Палот [527], С. Хок [479], спільній праці Е. Дж. Долан, К. Д. Кемпбелл, Р. Дж. Кемпбелл [116], Е. Роде [364] та ін.

У підсумку зазначимо, аналіз сучасної економічної думки свідчить про те, що напрямок дослідження проблем становлення та розвитку кредитування на українських землях залишається актуальним та потребує в межах наукових інтересів вітчизняних учених. Проте наукові пошуки сучасних учених стосуються переважно, періоду післяреформених ринкових трансформацій економіки які відбувалися у Російській імперії у період другої половини XIX ст. – початку XX ст.. Питання кредитування розглядається лише в окремих регіонах Наддніпрянської України, особлива увага приділяється висвітленню проблем аграрного та кооперативного кредитування. Отож, окреслений стан дослідження обраної нами теми дисертаційної роботи свідчить про те, що комплексного дослідження еволюції кредитної системи на території сучасної України у другій половині XVIII – на початку XX ст. не проводилося.

Висновок до розділу 1

У розділі 1 розглянуто науково-методологічні засади дослідження проблеми еволюції кредитування та зроблено такі висновки:

1. У результаті опрацювання широкого кола літературних джерел за темою дисертації нами з'ясовано, що теоретичну основу вчення про кредитування заклали, передусім, відомі економісти: основоположники натуралістичної теорії кредиту: А. Сміт, У. Петті, Ф. Бастіа, Д. Рікардо, Дж. С. Міль; капіталотворчої теорії: Дж. Ло, Г. Маклеод, Дж. А. Гобсон, Р. Гільфердинг, А. Ган, Й. Шумпетер, Дж. Кейнс, Р. Хоутрі, Е. Хансен та ін. Також досліджено основні позиції марксистської концепції теорії кредиту, заснованої К. Марксом та його послідовниками, зокрема, Р. Гільфердингом.

2. Праці історико-економічного характеру, які формують бачення щодо проблем еволюції кредитування, поділено на чотири основні групи: 1) праці класиків економічної теорії; 2) наукова спадщина дослідників дорадянського періоду; 3) література радянської доби; 4) праці сучасних вітчизняних та зарубіжних дослідників.

3. Виявлено характерну особливість економічної думки Російської імперії періоду ХІХ – початку ХХ ст. щодо розвитку кредитування. Вона полягає в тому, що її представники аналізували кредитування в історично-ретроспективних трансформаціях. Це дозволяло встановити природу, виявити його недоліки та закономірності. Так, у середині ХІХ століття активну участь у названих дослідженнях брали науковці Харківської (П. Мігулін) та Київської (А. Антонович) школи. В результаті чого виникла полярна дискусія щодо створення головного Державного банку та його повноважень у сфері як державного кредиту, так і комерційного, – для розвитку великого й малого підприємництва. Особлива увага приділялася пошуку форм сільськогосподарського кредитування після селянської реформи.

4. З'ясовано процес трансформації наукових поглядів вітчизняних економістів ХІХ – початку ХХ ст., що відбувався від впливом тогочасних

економічних і політичних змін. А саме встановлено, що характерною рисою економічної думки цього періоду полягала в тому, що вона завжди мала суттєвий вплив на прийняття державних рішень у фінансовій сфері. Зокрема, її представники здійснювали економічне обґрунтування необхідності розвитку закладів дрібного кредиту з огляду на досвід розвинених європейських країн. Також виявлено, що вони мали різні позиції відносно реалізації державного контролю щодо діяльності цих закладів (товариств), з практичної точки зору аналізували окремі елементи кредитного механізму, які застосовувалися у закладах дрібного кредиту.

5. У результаті аналізу наукових праць радянської доби доведено, що вони певною мірою проводилися під впливом та дотриманням доктрини марксистсько-ленінської політекономії, яка базувалася на марксистській теорії кредиту і яку розвинув її радянський ідеолог В. Ульянов (Ленін).

6. Комплекс сучасного наукового доробку, в якому досліджувалися проблеми становлення та функціонування системи кредитування у Наддніпрянській Україні у період XVIII – на початку XX ст. було розглянуто за двома напрямками: 1) дослідження, в яких розглядалися питання банківського кредитування; 2) дослідження з питань кредитування іншими фінансово-кредитними установами (небанківське кредитування). Особливістю досліджень вітчизняних науковців проблеми кредитування за вищевказаними напрямками є регіональний підхід – за регіонами Наддніпрянської України (Лівобережжя, Правобережжя, Південь України), або ж досліджувалися окремі українські губернії. Це дало можливість зробити висновок про важливість для сучасної української практики праць вітчизняних дослідників щодо періоду другої половини XIX – початку XX століття, коли мали місце значні перетворення в економіці та політиці колишньої Російської імперії. Саме після скасування кріпосного права розпочалася ринкова трансформація економіки, що зумовила модернізацію банківської системи на нових основах.

7. Установлено, більшість сучасних дослідників стверджують, що позитивний історичний досвід розвитку кооперативного кредитування, який мав місце на території України в період другої половини XIX – на початку XX ст., може

бути використаний в сучасній Україні за умови наявності досконалої законодавчої бази та позитивних змін у сфері аграрних відносин.

Основні положення першого розділу дисертаційного дослідження опубліковано нами у таких працях [290, 291, 293, 295–297, 523].

РОЗДІЛ 2

ФОРМУВАННЯ І РОЗВИТОК КРЕДИТНО-БАНКІВСЬКОЇ СИСТЕМИ У НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ (кінець XVIII ст. – початок XX ст.)

2.1. Зародження фінансово-кредитних установ в українських губерніях у XVIII – першій половині XIX ст.

Друга половина XVIII ст. для економіки колишньої Російської імперії стала відправною точкою у розвитку не лише банківництва, а й зародження кредитної системи. Безумовно, не можна стверджувати, що в країні не було кредитування до виникнення перших банків. Але для уряду тогочасної Російської імперії банки були справжньою інновацією, яка хоч із запізненням майже на 4 століття, але все ж дісталась цієї держави. За своїм змістом процес зародження банківської кредитної системи в Російській імперії відрізнявся від західноєвропейського. На відміну від країн Західної Європи, де банки створювалися на основі приватного капіталу, імперські банки спочатку були державними. Це зумовлювало відсутність гнучкості в їхній діяльності.

Першою фінансовою установою в Російській імперії, що надавала позики була Монетна Контора, заснована для карбування грошей у 1729 році. З 8 січня 1733 р. ця установа була уповноважена надавати кредити на термін до 1 року під заставу золота й срібла (в т. ч. у вигляді злитків, посуду, прикрас тощо) на суму, що не перевищувала 75 % вартості заставного майна, та під 8 % річних із правом продовження терміну кредитування до 2-х і 3-х років зі сплатою відсотків наперед [243, с.6–7]. Надалі, якщо позичальник не повертав позичену суму, заставлене золото і срібло переплавлялося на монети. Проте, були випадки, коли придворній знаті надавалися позики без застави і згодом ці борги зараховувалася у державні витрати [468, с. 58–59], що було характерно для того часу.

Першим банком у Російській імперії, який відповідно до імперського законодавства був спеціально створений для надання кредитів, можна вважати заснований у травні 1754 р. Державний Позичковий банк [275, с. 87], що структурно складався з двох банків, створених за становою ознакою клієнтів: для

дворян – Державний Дворянський позичковий банк і для купецтва – Державний Комерційний (купецький) банк. У середині XVIII ст. єдиною альтернативою для отримання кредитних коштів були лихварі, які надавали позики під високі відсотки 12–20 % а подекуди й більші (на особливостях діяльності лихварів ми зупинилися у Розділі 3 п. 3.1), а тому створення цих банків мало дещо змінити цю негативну ситуацію. Зокрема, ДДПБ надавав короткострокові кредити на суми від 500 до 10000 руб. строком до 1 року під 6% річних під заставу заселеної маєтності, нерухомого майна, золота, срібла, діамантів та перлів, а в окремих випадках і під оформлені належним чином поруки знатних і заможних осіб [275, с. 87]. Відділення цього банку було відкрито в Санкт-Петербурзі та Москві. При цьому, якщо позичальник займав кошти у відділенні банку в Санкт-Петербурзі, то повертати борг мав виключно у відділення за місцем отримання позики. Слід зауважити, що під заставу приймалися маєтки, землі та села виключно із селянами та дворовими людьми у співвідношенні 500 руб. за кожні 50 осіб чоловічої статі. Проте в перших редакціях указів містились дуже лояльні статті відносно перекредитування позичальників, а саме: «а почне просити на такий же термін, як у першому зобов'язанні написано, але не більше року, тоді взяти з нього з усієї позиченої суми, рахуючи на рік наперед під ті ж відсотки з рубля» на тих же умовах того ж самого нерухомого майна але з додачею підписаних зобов'язань надійних поручителів [275, с. 89]. На практиці ж позичальник, сплативши в кінці року 6% за перший рік користування кредитом та 6% за наступний рік, міг відтермінувати час погашення ще на рік. Такою послугою без штрафних санкцій та без відчуження майна позичальник міг скористатися двічі за одним договором, а це означало, що фактично короткостроковий річний кредит перетворювався на довгостроковий: «а більше трьох років терміни не продовжувати» [275, с. 88]. Закон визначав, якщо по закінченню третього терміну позичальник не повертав кошти, то закладене майно продавалося через аукціон. У випадку, якщо продаж майна через аукціон надавав більше коштів ніж позичальник був винен, то надлишок повертався йому, а якщо в результаті аукціону коштів було недостатньо для погашення боргу, то продавалося й інше майно позичальника, яке знаходилося в його власності. У цілому така

ситуація з перекредитуванням, механізм якого було закладено в самому законодавстві, призвела до знекровлювання банку та його ліквідації у 1786 р.

Що стосується діяльності Державного Комерційного банку, який було засновано у тому ж 1754 р. із основним капіталом 500 тис. руб. [509, с. 270], «для сприяння при Санкт-Петербурзькому порті комерції і купецтву» [275, с. 92]. Отож, клієнтами цього банку було купецтво, а тому й сам банк часто називали Купецьким банком. Кредити ДКБ надавалися на короткі терміни – від 1 міс. до 6 міс. за кредитною ставкою у 6 % річних під заставу товарів, яких мало бути більше на чверть ніж сума позики, а також мали бути документи щодо засвідчення огляду достовірної наявності товарів Комерц-Колегією та підписами інших купців, які підтверджували б приналежність цих товарів позичальнику.

Названі банки хоч і започаткували практику банківського кредитування, але мали значні недоліки. По-перше, кредит не був доступним для всіх заможних верств населення, котрі його потребували. По-друге, поширювалися зловживання з отриманням кредитів дворянами, які передавали зазначені кошти лихварям для подальшого надання цих грошей у борг під значно вищі проценти. Ситуацію намагався виправити генерал П. Шувалов, котрий запропонував створити «Мідний банк», фінансовим капіталом якого мали стати карбовані монети із застарілих або трофейних гармат [522, с. 162]. Такий банк був заснований у липні 1758 р. [272, с. 244–246]. Він мав два відділення – в Москві та Санкт-Петербурзі. Одним із завдань Мідного банку було не лише залучення нових позичальників та вкладників, а й більш ширше залучення до грошового обігу мідних монет. Початковий капітал для кредитної діяльності цього банку складав 2 млн. руб. в мідною монетою. Цей банк мав право кредитувати як дворян, так і купецтво та промисловців на тих самих умовах, що діяли у Дворянському позичковому банкові. З часу заснування Мідного банку застосовувалася відсоткова ставка за кредитами 6% річних, а з 1762 р. – 4%. Термін кредитування становив 18 років, з 1762 р. – 10 років [229, с. 886–889]. Вклади приймалися на рівних правах для обох зазначених категорій населення. У разі, якщо позичальник не бажав отримувати кредитні кошти мідною монетою, то законодавець дозволяв надавати йому так званий «похідний і витратний лист»,

який передавався до головного Державного банку, де він міг отримати кошти в потрібному номіналі. Проте, на практиці, Мідний банк продовжував здійснювати кредитування переважно в мідній монеті, а позичальник був зобов'язаний повернути борг у пропорції не менше 75% срібною монетою [272, с. 244–246].

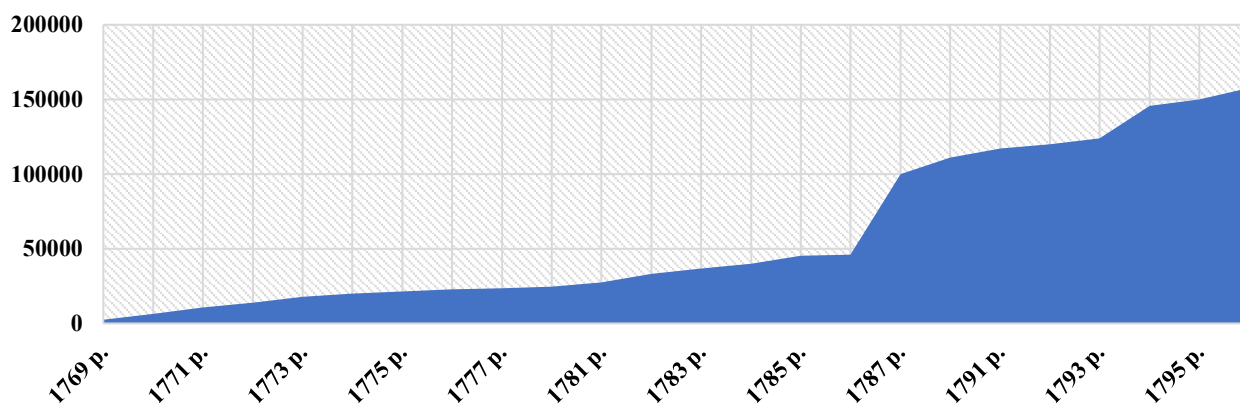
Паралельно з Мідним банком у березні 1760 р. за ініціативою того ж П. І. Шувалова було створено Артилерійський банк, який також здійснював операції з мідними монетами. Цьому банку також було надано право карбування коштів із застарілих гармат, які надалі спрямовувалися на кредитування промисловців та дворян [277, с. 437], а також надавалися позики на умовах, що застосовувалися вищезгаданим Мідним банком. Оскільки емісія мідних грошей не регулювалася і не контролювалася законодавчо, то за період діяльності цих банків було викарбувано приблизно 8,5 млн рублів, що ледь не призвело до чергової фінансової кризи в імперії [287]. У результаті чого, відповідно до Указу Петра III, Артилерійський банк у 1762 р. припинив емісію нових грошей, а в 1763 р. був ліквідований разом із Мідним банком [429, с. 88].

У 1768 р. було створено Асигнаційний банк з відділеннями у Москві та Санкт-Петербурзі, котрим було надано виняткове право на емісію асигнацій в обмеженій кількості – до 5 млн руб. [273, с. 787–792] та обміну їх на металевий рубль. У кожному з відділень цього банку було сформовано розмінні фонди у розмірах по 500 тис. руб. мідними монетами та 1 млн асигнаціями [237, с. 792 – 793]. Для підвищення довіри до нових асигнацій у державну казну приймалися податки саме асигнаціями, котрих мало бути не менше 5% від загальної суми сплачених податей [191, с. 2]. На початку свого існування цей банк приносив значні прибутки: в 1771 р. прибуток від банку склав 10,7 млн руб., що становило майже 11% від загального доходу держави [40, с. 92–98]. У 1774 р. через Асигнаційний банк було випущено в обіг 20 млн руб. асигнаціями. Згодом у 1781 р. були відкриті відділення цього банку і на українських територіях імперії*, а саме в містах Києві, Ніжині, Харкові, пізніше у м. Херсоні [271, с. 302]. За 1781–1786 рр. загальна сума

---

* У 80-х роках XVIII ст. це були Лівобережжя та Південь України, а після другого (1793 р.) й третього (1795 р.) поділів Польщі – території Правобережжя Дніпра.

випущених асигнацій склала 46 219 250 руб. Проте, як зазначав відомий економіст П. Мігулін, ситуація із курсом ще залишалася стабільною, незважаючи на стрімку емісію [191, с. 5]. Фактично, цей банк держава використовувала для латання бюджетних «дірок» і поступово нарощувала емісію. Вже в 1787 р. було випущено асигнацій на суму 50 млн руб. із подальшим зростанням асигнаційної маси до 100 млн руб. (рис. 2.1) [291].

Рис 2.1. Динаміка емісії асигнацій за 1769–1796 рр., тис. руб.

Джерело: побудовано автором з використанням [254, с. 49].

Незважаючи на стрімку інфляцію, викликану постійними війнами та намаганням Російської імперії вирішити свої економічні проблеми емісією все нових асигнацій, банк продовжував своє існування аж до реформи Олександра II. Саме питання широкого випуску в обіг асигнацій сприяло заснуванню, шляхом реорганізації вищезгаданого Дворянського банку 28 червня 1786 р. у новий Державний Позиковий банк (розпочав діяльність 11 січня 1787 р.), котрий мав тісну співпрацю з Асигнаційним банком. Для кредитування дворянства Державному Позиковому банку було надано 22 млн руб. та 11 млн руб. для кредитування міст. Основними умовами кредитування були такі: для дворянства кредитна ставка становила 5% річних та 3% в погашення тіла кредиту строком до 20 років, а для міст – 4% і ті ж 3% на погашення тіла кредиту строком до 22 років [274, с. 616]. Кредити надавалися не меншими 1 тис. руб. Під заставу бралися населене нерухоме майно (тобто ревізські душі, які населяли села та хутори) із розрахунку 40 руб. за ревізку душу – це для всіх губерній, окрім Таврійської губ., яка окремо отримала 3 млн руб. у розпорядження Генерал-губернатора Князя

Потьомкіна. Мінімальна кількість душ під заставу складала 25 – це 1 тис. руб., а далі позика розраховувалася відповідно до застави, кратній 1 тис. руб. (25 душ): 2 тис. руб. (50 душ); 3 тис. руб. (75 душ); 4 тис. руб. (100 душ) і т. д. [274, с. 617-618]. В окремих випадках під заставу приймалися застраховані у цьому ж банку кам'яні будівлі, які знаходилися в усіх містах імперії, за 3/4 їхньої оціночної вартості. За несвоєчасну сплату кредитних платежів після 10 днів пільгового періоду нараховувалася пеня: 1% за перший місяць і по 1% за другий і третій місяці від несплаченої суми, після чого майно передавалося під управління опікунам призначеним Дворянською опікою до сплину 20 річного кредитного терміну для забезпечення сплати банківського боргу [274, с. 612; 212, с. 129–130]. З 1812 р. до 1825 р. позики з банку не видавалися (лише за особливими «Височайшими повеленнями»), капітали його було переведено для підкріплення Державного казначейства, оскільки у банку відбулося значне перевищення вкладних операцій, і такі «вільні» кошти уряд використовував на різні потреби – обслуговування за зобов'язаннями внутрішнього боргу, вкладення в облігації внутрішніх позик тощо, для чого й була створена державна Комісія погашення боргів [172, с. 55-56]. Повноцінне повернення Позичкового банку до кредитних операцій відбулося у 1825 р. відповідно до нового Положення [338]. Ресурси обігового капіталу банку поступово відновлювалися спільними зусиллями казначейства й інших державних банків та фінансових установ (у т. ч. ДКБ, Приказів Громадської опіки, Езельського селянського банку), які розмістили значні внески у позицію «казенні вклади» (за особливими розпорядженнями Міністерства Фінансів), а також і динамічним збільшенням приватних і казенних вкладів у Позичковий банк. Якщо станом на 1 січня 1817 р. всього вкладів було 31,5 млн руб., то на 1827 р. – 52,9 млн руб., на 1830 р. – 78,8 млн руб., 1840 р. – 160,7 млн руб., а на 1851 р. – 307,7 млн руб. [172, с. 57–58] (Додаток Г). Надалі, для запобігання і полегшення кризових ситуацій, за розпорядженням Міністра фінансів Є. Канкріна, Позичковий банк з отриманих прибутків створив резервний (запасний) капітал, який до 1845 р. досягнув 3 млн руб., а до 1852 р. – 7,7 млн руб., а 1853 р. разом з основним капіталом – 12,5 млн руб. [172, с. 59].

Послаблення кредитного навантаження на дворян і заможних землевласників, позичальників ДПБ – відбулося із прийняттям у 1824 р. нового статуту, яким було затверджено терміни кредитування – 8, 12 і 24 роки під відсотки за кредитом 6% та відповідними відсотками за погашення позичкового капіталу [338, с. 365] (табл. 2.1).

Таблиця 2.1

**Річні обов’язкові платежі за довгостроковими іпотечними кредитами
Державного Позичкового банку, 1824–1830 рр., (%)**

Термін кредитування	% за кредитом	% погашення позичкового капіталу	Загальний кредитний платіж, % (2+3)	Одноразова премія, %
8 років	6,0	12,5	6,0	-
12 років	6,0	6,0	12,0	-
24 роки	6,0	2,0	8,0	1,0

Джерело: узагальнено автором з використанням [338, с. 365]

Такі умови кредитування запроваджувалися і у так званих Зберігальних казнах («Сохранных Казнах»), що позитивно відобразилося на активізації нових позичальників та перекредитуванні. Суми позик Державного Позичкового банку мали динаміку до зростання [294, с. 158], особливо після змін у законодавстві 1824 р. та 1830 р., за якими збільшувалися терміни кредитування: у 1825 р. річна сума позик становила 15,2 млн руб., у 1832 р. сума позик досягла 32,0 млн руб. сріблом, а у 1849 р. – 34,4 млн руб. сріблом (Додаток Д). Але не слід забувати, що ці суми були збільшені за рахунок перетермінування раніше виданих кредитів за термінами, які збільшилися за законами, а не через збільшення кількості нових укладених кредитних угод. Свідчення цього – є дані структури заставного майна ДПБ за десятиліття 1843–1852 рр. (наведені в Додатку Е), де не спостерігається суттєвого кількісного показника заставного майна. Станом на 1852 р. у заставі Позичкового банку знаходилося 634 651 ревізьких душ, 968 будинків, 79 фабрик і заводів, тоді як у 1843 р. у заставі рахувалося ревізьких душ 590 639 осіб, 1003 будинків та 84 виробничих об’єктів (Додаток Е).

Слід зазначити, що уряд часто йшов назустріч дворянам і поміщикам – позичальникам як ДПБ, так й інших кредитних установ, особливо у скрутні та руйнівні часи Французько-російської війни 1812 р. та в роки неврожаїв 1823–1824 рр., шляхом прийняття відповідних законів, за якими надавалися пільги у

вигляді відстрочок на сплату відсотків та розстрочок за термінами платежів [235, с. 515–516]. Окрім цього, дворянам і поміщикам законодавець надавав можливість перезакладення майна у ДПБ, з утриманням боргів, які належали іншим кредитним установам. Для цієї програми було виділено 5 млн руб. (зокрема, на одного позичальника, який переводив борг із Зберігальних казен, виділялося не більше 30 тис. руб.) [231, с. 12].

У 1806 р. було створено Облікові Контори Асигнаційного банку, які були відкриті, окрім Санкт-Петербурга (Перша Облікова Контора), Москви (друга) й Архангельська (третя), і в українських містах: Одесі (четверта), Таганрозі (п'ята) та Феодосії (шоста) [456, с. 112–121]. Зазначені контори не лише провадили облік векселів, а й здійснювали кредитування виключно під товари російського товаровиробника за встановленою номенклатурою визначеною §46-49 «Статуту Облікових контор, упроваджених під віданням правління Державного Асигнаційного банку» [456, с. 117]. Вартість кредиту розраховувалася таким чином: на строки від 3-х до 9 міс. – 60 коп. за 1 руб., або на 9 місяців – 70 або 80 коп. за 1 руб. біржової чи торгової ціни, яка визначалася преїскурантами Комерц-Колегії, Конторськими маклерами, Міськими думами, митницями тощо, залежно від виду товарів. Відповідно до §56 вищезгаданого статуту відсоток за кредит становив 0,5% за місяць (або 6% річних), який сплачувався при отриманні позики. Позичальник, для отримання позики, мав разом з відповідним оголошенням (заявою) надати свідоцтво про кількість і якість товару, засвідчене портовим «браковщиком» і двома біржовими маклерами, а у містах, де не було портів, то уповноваженими купецтвом міськими маклерами. Самі ж товари мали знаходитися при біржах чи на гостинних дворах і буянах (острова в дельтах річки, які слугували складами для товарів) саме тих міст, де знаходилися Облікові контори (в українських губ. – це Одеса, Таганрог і Феодосія). Строки позики дозволялося продовжувати і переписувати на нові строки з перерахунком кредитного платежу. У разі прострочення строків повернення кредиту після 10 днів пільгового періоду нараховувалася пеня в 3%, а закладений товар брався у секвестр і підлягав подальшому продажу з публічних торгів [456, с. 117].

Дещо раніше, у 1772 р. в м. Москві й Санкт-Петербурзі було створено кредитні установи нового типу – Позичкові та вже згадані Зберігальні казни[74]. Так, зокрема, Позичкова Казна (мм. Москва й Санкт-Петербург), по суті, була ломбардом, яка надавала короткотермінові позики (на 3, 6, 9 і 12 міс.) під заставу різного рухомого майна. До 1800 року мінімальна сума позики становила 10 руб., а максимальна 1 тис. руб., а з 1800 р. мінімальна стала 5 руб., а максимальна 3 тис. руб. [242, с. 113]. Відповідно змінювався і % за кредит: спочатку 6% річних (0,5% у місяць), а потім було запроваджено 8%, з 1800 року знову повернулися 6% річних. Що стосується розрахунку розмірів позики, то якщо у заставу здавалися злитки золота, срібла або речей із золота і срібла, вона не мала перевищувати 3/4 їх пробірної ціни. При заставі алмазами, годинниками та іншими галантерейними дорогоцінними речами оцінка здійснювалася на розгляд оцінщика Зберігальної казни, але розмір позики не мав перевищувати 1/4, 1/3 чи 1/2 оціночної вартості застави. У разі несвоєчасного повернення позики, через 3 тижня, заклад готувався до продажу заставного майна з публічних торгів, з яких і сплачувалася сума позики, нараховані відсотки за кредитом та аукціонні витрати [74, с. 649–650].

Що стосується Зберігальної казни, то до неї могли звертатися вкладники і позичальники з інших міст. Іногородні вкладники присилали свої капітали поштою й отримували відповідний «білет» Зберігальної казни з гербовим штемпелем на суму вкладу. Відсотки за вкладами становили 4% річних за умови, що вони спрямовувалися на приріст суми вкладу, а якщо вкладник бажав отримувати відсотки щорічно, то нараховувалися 3,5% річних. Кредити спочатку надавалися на строки до 5 років, а з 1800 року – на 8 років [242, с. 113], з 1819 р. – на 12 років, а з 1824 р. – на 24 роки [236, с. 344–347]. Кредити надавалися під заставу нерухомого майна (будинки, фабрики, торгівельні приміщення тощо), маєтностей, у вигляді сіл і поселень з ревізькими душами, яке ділилося на два класи залежно від місця знаходження їх у певній губернії. Щодо українських губерній, то до I класу відносилися маєтності Київської і Подільської губерній, при заставі яких за кожну ревізьку душу видавалося кредиту по 200 руб. держ. асигнаціями; до II класу відносилися маєтки Волинської, Катеринославської, Харківської, Таврійської,

Полтавської, Херсонської та Чернігівської губерній, при заставі яких за кожну ревізьку душу надавалося кредиту в сумі до 150 руб. держ. асигнаціями, інше нерухоме майно оцінювалося у встановленому порядку [455, с. 140–147]. У зв'язку зі зміною термінів кредитів позичальникам дозволялося здійснювати перезаклад на більш довші терміни.

У 1775 р. було створено Приказ Громадської Опіки, який відкривався у кожній губернії (в т. ч. українських). При заснуванні цієї установи усім губерніям було виділено з державної казни 15 тис. руб. і дозволено «віддавати ці кошти в узаконені відсотки під заставу, на умовах Дворянського банку, але з тією різницею, щоб закладене майно дійсно знаходилося у тій губернії, і щоб гроші не більше ніж на рік надавалися. В одні руки не давати більше 1.000 рублів і не менше 500 руб.» [463, с. 271]. ПГО збільшували позичковий капітал на суми сплачених відсотків а також за рахунок добровільних благодійних внесків. За період 1841–1852 рр. сума наданих позик була збільшена майже удвічі: з 6,7 млн руб. до 11,8 млн руб. Зважаючи на суспільний характер ПГО, власний капітал за цей період збільшився не суттєво, – з 12,5 млн до 13,0 млн руб., діяльність ПГО була стабільно прибуткова, але з динамікою до зменшення (Додаток Ж).

З метою поліпшення ситуації у сфері кредитування урядом Катерини II вживалося ряд заходів. Зокрема, були прийняті зміни, які ускладнювали певні зловживання: заборонялося надавати відстрочки за кредитами та надавати кредити під поручительські грамоти магістратів, відповідно до яких у разі несплати кредиту борг стягувався не з позичальника, а з власності міста [268, с. 163]. У тогочасних наукових колах тривала дискусія стосовно стримування росту інфляції. Так, український учений, засновник Харківського університету В. Каразін запропонував зняти мораторій на продаж землі, що, на його думку, могло б вирішити проблеми інфляції асигнацій. За його словами, це дозволило б уряду розрахуватися із зовнішніми кредиторами та забезпечити асигнації валютними резервами [397, с. 19].

Вже у період правління Павла I в Російській імперії був створений Допоміжний банк для дворян (1797 р.), в якому продовжилася практика

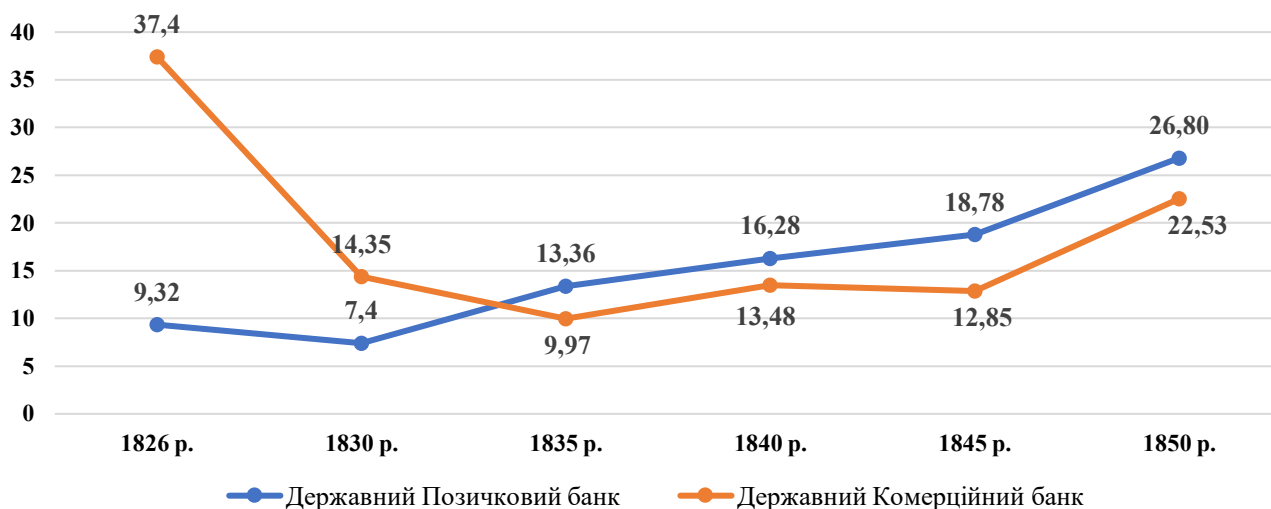
кредитування спеціальними кредитними білетами, що мали назву «особливі білети», номіналом в 500 руб. Кредити цим банком надавалися терміном на 25 років під заставу нерухомого майна (в т. ч. ревізьких душ). П. Мігулін цілком слушно зазначав, що основною метою новоствореного банку була допомога дворянству позбутися боргів перед лихварями, котрі на кабальних умовах надавали їм позики [191, с.12]. Проте банк проіснував менш ніж півтора роки і був ліквідований у травні 1799 р. За такий короткий час банком було видано довгострокових позик на загальну суму біля 60 млн руб., значна частина яких на час припинення діяльності банку не були сплачена. Для погашення зобов'язань за цими кредитами в 1802 р. була сформована особлива двадцятирічна комісія.

Значний крок у формуванні банківської системи дореформеної Російської імперії було зроблено зі створенням нового Державного Комерційного банку статут якого було затверджено 7 травня 1817 р. (розпочав діяльність із 1 січня 1818 р.) [437, с. [263-274]. Основний капітал цього банку складав 30 млн. руб. асигнаціями. ДКБ здійснював широкий спектр банківських операцій: вкладні операції, зокрема, на збереження, для трансферту і депозитні (5% річних на вклади строком більше 3-х міс., з 1830 р. – 4% в рік); облік векселів; кредитування. Позики надавалися під облік векселів і під вітчизняні товари у порядку, встановленому для Облікових контор Асигнаційного банку, діяльність яких було припинено, а їхні кредитні зобов'язання було передано до обліку в ДКБ, зокрема, станом на 1 січня 1818 р. на суму 1 985 914 руб. сріблом термінових зобов'язань (разом із заставними товарами) і 42 623 прострочених зобов'язань під заставу товарів [172, с. 96–97] (Додаток 3).

Усього ДКБ було відкрито 12 контор, кожна з яких мала свій номер, із них в українських губерніях: 3-я – в м. Одесі, 6-та – в м. Києві, 7-а – в м. Харкові (під час ярмарок відкривала тимчасову контору в м. Полтаві(1852 р.)) [172, с. 69]. Кредитна діяльність ДКБ за період 1818–1854 рр. свідчить про деяке зменшення кредитних операцій під заставу товарів, особливо у 1842 р. (596,3 тис. руб.), тоді як найвищий показник кредитної діяльності було зафіксовано у 1822–1823 рр. (відповідно 2,3 млн руб. і 1,9 млн руб.) (Додаток 3). Враховуючи, що ДКБ активно надавав

кредити під заставу цінних паперів (векселів) за загальними показниками наданих позик він успішно конкурував з раніше створеним ДПБ, який спеціалізувався на довгострокових кредитах, за питомою вагою кредитних операцій випереджаючи ПГО, поступаючись Зберігальній казни (рис. 2.2, 2.3).

Рис. 2.2. Динаміка кредитної діяльності ДПБ та ДКБ протягом 1826–1850 рр. Джерело: складено автором за даними [111, с. 34–367].

Додаток II вказує на те, що з 1772 р. до 1830 р. на фоні практики перекредитування короткотермінових позик (до 3-х років), почало утверджуватися довгострокове кредитування дворянства і купецтва, і починаючи з 5-ти років терміни кредитування поступово збільшувалися і досягли 25 років. Власне, саме Зберігальні казни поклали початок довгостроковому іпотечному кредитуванню у Російській імперії, у практиці яких прослідковується зародження та еволюція дострокового кредитування з широким використанням під заставу населених маєтностей та нерухомого майна. Проте, існуючі державні кредитні установи, які здійснювали свою діяльність станом на січень 1830 р., такі як Комерційний і Позичковий банки, Зберігальні казни й ПГО, на думу імперського уряду, платили завищені відсотки за вкладами (5% річних) і сприяли «накопиченню вкладів без усякого їх використання», а завищені відсотки за позиками (6 % річних) «виявилися великим тягарем для боржників» [213, с. 3]. У зв'язку з цим у 1830 р. було видано Маніфест «Про вклади і позики в банківських установах», згідно з яким відсоток за довгостроковими вкладами було знижено до 4 % річних, а позики мали надаватися

під 5 % річних [213, с. 3–7] (окрім Позикової казни (ломбарди), яка певний час зловживала річними відсотками за короткотермінові позики і для якої, було встановлено розмір кредиту на рівні 6% річних [211, с. 7–8] та ПГО, у яких позики від 1 року до 8 залишалися на рівні 6 %). Що стосується термінів довгострокових кредитів, то вони збільшилися, зокрема:

- позики, які надавалися раніше на 8 років або 12 років під заставу будівель, переводилися на 15 років без погодження із позичальниками;
- позики, які надавалися на 8 років або 12 років під заставу заселеної нерухомості, тобто ревізьких душ, переводилися на 15 років без погодження із позичальниками, а з плином одного року за заявою позичальника могли бути оформлені на 26 або 37 років;
- позики, які оформлялися на 24 роки, переводилися на 26 років без погодження із позичальниками, а за заявою клієнта на 37 років.

З 1830 року до другого півріччя 1857 року обов'язкові річні платежі за довгостроковими іпотечними кредитами були уніфіковані для всіх державних банків (Комерційний і Позичковий банки та «Сохранні Казни») (табл. 2.2).

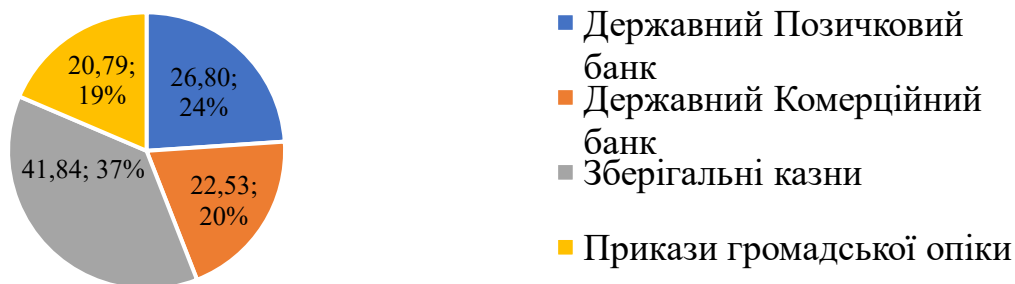
Таблиця 2.2

Річні обов'язкові платежі за довгостроковими іпотечними кредитами державних кредитних установ Російської імперії, 1830 – липень 1857, (%)

Термін кредитування	% за кредитом	% погашення позичкового капіталу	Загальний кредитний платіж, % (2+3)	Одноразова премія, %
15 років	5,0	5,0	10,0	-
26 років	5,0	2,0	7,0	1,0
37 років	5,0	1,0	6,0	1,5

Джерело: сформовано автором за даними [213, с. 3–7; 357, с.1].

За сумами наданих кредитів (у т.ч. перетермінованих) імперська кредитна система у 1850 р. мала таку структуру (рис. 2.3.):

Рис. 2.3. Структура імперської кредитної системи, 1850 р., (млн руб., %)
Джерело: побудовано автором за даними [172, с.142;111, с. 34–36].

Слід зазначити, що банківська система XVIII ст. – початку XIX ст. була зорієнтована на надання довгострокових кредитів під заставу нерухомості (у т.ч. населеної нерухомості у вигляді ревізьких душ) дворянству, купецтву і промисловцям і не дотримувалася основних правил балансу (відповідність активу / пасиву). Значна емісія грошової маси (в т.ч. випуск асигнацій, кредитних грошей, «особливих білетів», якими в т.ч. видавалися кредити) призвела до надмірного внесення вкладів у банки під високі відсотки (до 1830 р. – 5%, з 1830 р. по 1857 р. – 4%), а довгострокові кредити – під умовно низькі відсотки (до 1830 р. – 6%, а з 1830 р. – 5%), які постійно перекредитовувалися, а борги ставали безнадійними. Це призвело до того, що до початку Кримської війни (1853 р.) у державних банків виник величезний борг за вкладами більше – 800 млн руб. [321, с. 3–4], що послабило імперську банківську систему. У відповідь на такі банківські негаразди, та ще й на додаток фінансові потреби зумовлені Кримською війною (1853–1856 рр.), імперський уряд відреагував потужною емісією грошової маси й зменшенням відсотків за вкладами до 3% (1857 р.). Реакція вкладників була адекватною – зняття коштів з депозитів, яких у банків не було, бо вони були вкладені в незбалансовані довгострокові кредити та державні цінні папери (облігації внутрішніх позик). Таким чином, не лише платіжна криза банківської системи, а й катастрофа державних фінансів очікувала Російську імперію. У липні 1857 р. було прийнято Указ «Правила про вклади і позики в банківських Установах» [342, с. 406–408], за яким передбачалося вищезгадане зниження

відсотків за вкладками (з 4% до 3-х% річних), а також зниження розміру відсотків за кредитами – з 5% до 4% річних (окрім ПГО лише за позиками від 1 до 8 років змінилися з 6% до 5%), та зміна термінів довгострокових кредитів, зокрема:

- позики, які надавалися на 26 років під заставу заселеної нерухомості та іншого нерухомого і рухомого майна, переводилися на 28 років без погодження із позичальниками, а за заявою позичальника вони могли бути оформлені на 33 роки;
- позики, які оформлялися на 37 років, переводилися на 33 роки;
- позики, які раніше надавалися на 15 років, залишилися без змін.

З другого півріччя 1857 р. по квітень 1859 р. обов'язкові річні платежі за довгостроковими іпотечними кредитами для всіх державних банків (Комерційний і Позичковий банки, Зберігальні казни та ПГО) мали нараховуватися однаково (табл. 2.3).

Таблиця 2.3

Річні обов'язкові платежі за довгостроковими іпотечними кредитами державних кредитних установ Російської імперії, липень 1857 р. – квітень 1859 р., (%)

Термін кредитування	% за кредитом	% погашення позичкового капіталу	Загальний кредитний платіж, % (2+3)	Одноразова премія, %
15 років	4,0	5,0	9,0	-
26 років	4,0	2,0	6,0	1,0
37 років	4,0	1,5	5,5	1,0

Джерело: розраховано автором з використанням [342, с. 3–7; 358, с. 226–227].

Загалом, ближче до Селянської реформи, 16 квітня 1859 р. вийшов у світ Указ «Про призупинення застави і перезастави житлових маєтків в кредитних установах», яким було призупинено кредитування під заставу й перезаставу населених маєтностей Позичковим банком, Зберігальними казнами й ПГО, а також проанонсовано зміни які готувалися для системи кредитування – «нові правила для цих позик не по числу душ визначених маєтностей, а за кількістю зручної землі» [248, с. 360]. У 1860 р. ДКБ було реорганізовано у Державний банк і закрито рахунки усіх інших державних кредитних установ, а Позикові казни переведено у підпорядкування Міністерства фінансів.

Стосовно зародження кредитування недержавними фінансовими установами в українських землях, слід згадати, що першим прототипом організації дрібного кредитування сільського населення на громадських засадах можна вважати заснування в другій половині XVIII ст. Хортицької сирітської каси менонітів та «запасних фондів». Вона була створена німецькими колоністами, які жили поблизу Запорізької Січі в Катеринославському повіті. Кошти цієї установи використовувалися на потреби общин та для надання позик окремим її членам. Згодом її діяльність було урегульовано спеціальним законом РІ від 7 липня 1803 р.. Позики надавалися здебільшого на поліпшення землеробства, скотарства, а особливо для розвитку вівчарства [308, додаток 10 б/с].

У першій половині XIX ст. процес становлення приватного банківництва в Російській імперії відбувався повільно через те, що основною доктриною фінансово-кредитної політики імперського уряду був розвиток саме державного кредитування. Якщо Міністр фінансів Д. Гур'єв (1810–1823 рр.) вважав, що для кредитування торгівлі, промисловості необхідно створювати відповідні державні банки, то його наступник Є. Канкрін (1823–1844 рр.) взагалі був відвертим противником банків, заснованих на приватній основі, і вважав їх «некорисними» для народного господарства [21, с. 59–60]. Цими очільниками фінансового міністерства ледве допускалася думка про існування приватного кредитування у вигляді особливих посередницьких закладів, таких як банкірські та торгові дома і контори, що не мали статусу повноцінних банків. Тож саме на початку XIX ст. у великих містах та підприємницьких центрах Наддніпрянщини (міста Одеса та Бердичів) створювалися подібні фінансово-кредитні заклади які ми детально розглядаємо у нашому дослідженні (Розділ 2, п. 2.3.). В цей же період розпочалася історія створення міських громадських банків, засновниками яких були місцеві купці. Проте у Наддніпрянській Україні вони почали з'являтися лише з 1862 р. (Розділ 2, п. 2.3). З метою протидії лихварству в селянському середовищі в 1840 р. було прийнято законодавчий акт «Про застосування позикових кас у поміщицьких маєтках Західних губерній» [279, с. 176], а в 1859 р. Положення «Про сільські банки

в удільних відомствах» [337], які започаткували розвиток дрібного кредиту на українських землях, (про це йдеться у розділі 3 нашого дослідження).

Таким чином, перші спроби урядів Російської імперії у сфері банківського кредитування мали певні труднощі, котрі негативно позначалися на економіці держави. Основні проблеми, які з'явилися у банківському секторі економіки, були нерідко пов'язані із жорстким державним регулюванням, вузькими рамками для саморегуляції та непродуманістю впроваджених реформ. Банки як один із основних елементів економіки мають швидко реагувати на економічні та політичні тренди, а надмірний тиск з боку держави призводив до банкрутства перелічених вище банків. Також суттєвою проблемою стала відсутність зацікавленості керівників банків у розвитку та просуванні своїх установ, що у майбутньому спонукало останніх до корупційних зловживань. Не менш важливою проблемою для розвитку банківського кредитування в Російській імперії XVIII ст. була слабка власна економічна школа та ігнорування світової практики з проблем кредитування.

2.2. Розвиток комерційного банківського кредитування другої половини XIX – початку XX ст.

Значною віхою у формуванні банківської системи стало заснування 31 травня 1860 р. [434]. Державного банку, який було утворено шляхом реорганізації Державного Комерційного банку. За Державним банком вперше було закріплено функцію банківського регулятора над усіма комерційними банками та кредитними товариствами, одночасно із залишенням за ним й функції комерційного банку.

Указом про заснування ДБ РІ було також передбачено припинення діяльності державних кредитних установ, таких як: Державний позичковий банк, Прикази Громадської Опіки, Зберігальні казни (останні переведено у підпорядкування Міністерства фінансів). При цьому всі, раніше видані позики та зобов'язання державних банків, було переведено під управління новоствореного ДБ РІ. Контори

ДКБ у містах Одесі, Києві і Харкові стали конторами ДБ РІ. А з часом у Наддніпрянській Україні було відкрито додатково 14 відділень, які поділялися за 3-ма розрядами (Додаток К, Л).

Для забезпечення роботи Державного банку із казни Державного Комерційного банку було сформовано статутний капітал ДБ РІ у розмірі 15 млн руб. та 1 млн руб. резервного капіталу [434, с. 645]. Незважаючи на те, що ДБРІ здійснював досить типові операції як для центральних банків, такі як емісія грошей, формування золотовалютних резервів, рефінансування та підтримка банків, він взяв на себе функції, притаманні комерційним банкам, такі як надання позик та утримання депозитних вкладів нефінансових установ та фізичних осіб. Позики ДБРІ надавав під заставу цінних паперів та товарів, що знаходилися на міських, митних та ін. складах і могли бути опломбовані банком [434, с. 652]. Важливим також було те, що позики під цінні папери приймалися під заставу не за номінальною вартістю, а за біржовою, вони не могли перевищувати 50 – 85% від біржової ціни цінних паперів. Процент за позики до заставних цінних паперів залежав від їх типу (табл. 2.4).

Таблиця 2.4

Типи цінних паперів, що приймалися в заставу, та позики за ними згідно зі статутом 31 травня 1860 р.

Тип цінних паперів	Розмір позики від біржової вартості (%)	Термін кредитування
5 % білети комісії погашення державного боргу	85%	від 3 до то 6 міс.
Банківські кредитні білети	85%	від 3 до 6 міс.
Польські облігації	85%	від 3 до 6 міс.
Кредитні білети земських кредитних товариств	80%	від 3 до 6 міс.
Акції та облігації компаній, що користуються державними гарантіями	75%	від 3 до 6 міс.
Акції та облігації інших підприємств та товариств (лише для товариств)	50%	від 1 до 3 міс.

Джерело: сформовано автором за даними [434, с. 652–653].

Стосовно кредитування із товарною заставою, зауважимо, що розмір позики не міг перевищувати 85% вартості застави на строк від 3 до 6 міс., а оцінка вартості

цих товарів мала залежати від її біржової вартості та якості товарів, сам же порядок оцінки було визначено обліково-позичковим комітетом ДБ РІ [434, с. 653].

Враховуючи те, що комерційні позики, що надавалися ДБ РІ були здебільшого короткострокові, то сплата за процентами здійснювалася відразу при оформленні кредитного договору та становила до 8 % річних [386, с. 292].

Джерелом для формування кредитного портфелю слугували депозитні вклади. ДБРІ надавав послуги з розміщення як термінових, так і безтермінових вкладів. Так, за безтерміновим вкладом, якщо він зберігався понад 6 місяців та був рівним або перевищував 100 руб., банк платив 3% річних. За терміновими вкладами передбачалося, що розмір відсоткових виплат залежав від терміну депозиту: за депозитами від 3 до 5 років сплачувалося 4 % річних, а за вкладами від 6-10 років сплачувалося 4,5 % річних [370, с. 81]. Сума термінового вкладу мала бути не меншою ніж 500 руб.

Суттєві зміни в роботі ДБ РІ були запроваджені на основі змін до статуту (1887 р.), згідно з яким було змінено термін кредитування із заставою у вигляді цінних паперів до 9 міс. [261, с. 264].

Розвиток промисловості та сільського господарства кінця ХІХ ст. потребував радикальних змін у кредитній системі, що відобразилося у новій редакції статуту ДБРІ 1894 року[435]. Перелік кредитних послуг було значно розширено. А саме дозволено надавати позики: під заставу нерухомого майна; під заставу сільськогосподарських та фабрико-заводських машин, інвентаря та обладнання; на умовах поручительства; на умовах гарантій Міністерства Фінансів [435, с. 419].

Зазначені зміни були викликані також і стрімким поширенням у Російській імперії установ дрібного кредиту та підготовці нормативно-правової бази для їхнього функціонування з метою урегулювання порядку взаємодії з ними ДБ РІ. До переліку організацій, що могли кредитуватися з 1895 р., було додано установи дрібного кредиту [339], адже позики ДБ РІ надавалися не безпосередньо фізичним особам, а через різноманітні фінансово-кредитні установи (в т. ч. заклади дрібного кредиту, ТВК, акціонерні банки тощо). Важливим для сучасної української практики є той факт, що ДБ РІ, починаючи з 1894 р., міг надавати послуги схожі на

сучасний лізинг. Статтями 93-94 статуту ДБ РІ передбачалося придбання нового обладнання, машин та інвентаря вітчизняного виробництва (якщо іноземного виробництва то за погодженням з Міністерством Землеробства, Міністерством Фінансів за постановою Ради банку) за посередництва ДБРІ. Банк сплачував кошти за обладнання безпосередньо постачальнику с/г машин та обладнання із поступовим викупом обладнання у банку, з можливістю використання придбаного у «лізинг» обладнання [435, с. 412, 420]. Зміни також торкнулися і розміру позик під заставу цінних паперів (табл. 2.5). Так, у разі, якщо під заставу було прийнято соло-векселі, то розмір позики не міг перевищувати 75% їх біржової вартості, аналогічно сума позики визначалася й у разі, якщо під заставу бралася нерухоме майно (75% оціночної вартості). У разі, якщо предметом застави були сільськогосподарські та фабрично-заводські машини, інвентар та обладнання, то розмір позики не міг перевищувати 50 % їх оціночної вартості. Дещо краще була ситуація, пов'язана із заставою товарами, – за них давали кредит у розмірі, що не перевищував 80 % їх вартості, оцінених в установленому порядку) [435, с. 420–422].

Таблиця 2.5

Типи цінних паперів, що приймалися в заставу та позики за ними за статутом від 6 червня 1894 р.

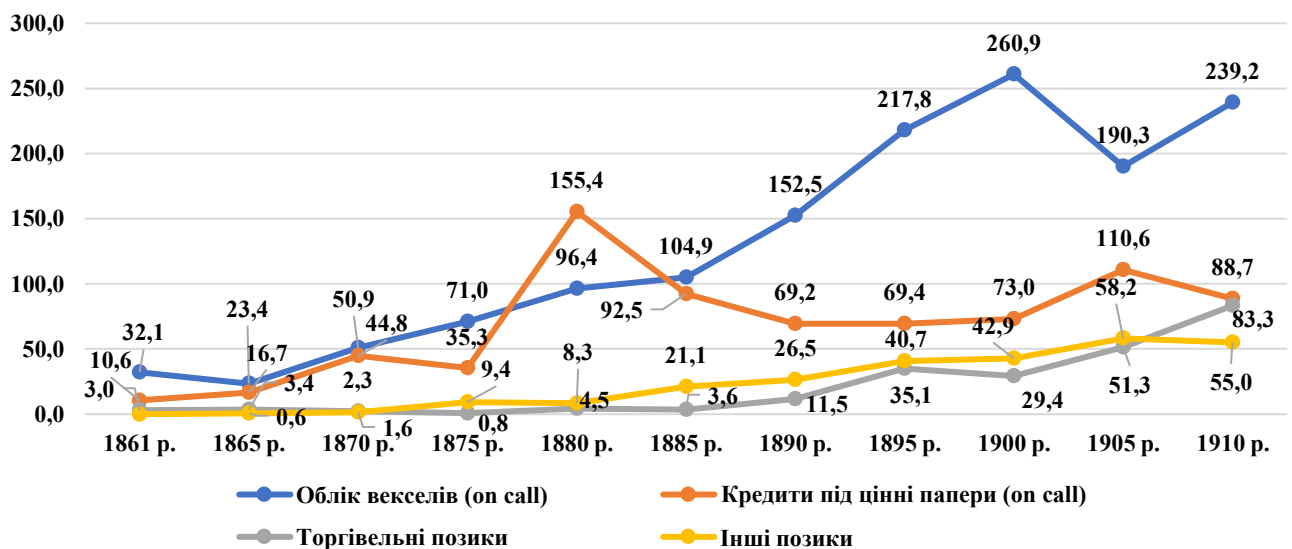
Тип цінних паперів	Розмір позики від біржової вартості (%)	Термін кредитування
Соло-векселі	75%	до 9 міс.
Державні цінні папери	90%	до 6 міс.
Закладні листи іпотечного кредиту	80%	до 6 міс.
Цінні папери інших банків	75%	до 6 міс.

Джерело: сформовано автором за даними [435, с. 423].

Особливо важливе місце у структурі кредитних послуг ДБРІ займали спеціальні поточні рахунки з заставою у формі векселів, котрі в 1894 р. трансформувалися в онкольні кредити («on call» – кредити на вимогу), що діяли за принципом поточних рахунків, але з можливістю використання кредитного ліміту, який залежав від закладених у банк векселів підприємства – користувача послуги.

За такими кредитами в разі вимоги банку позичальник мав сплатити суму позики протягом 7 днів з моменту попередження [94, с. 60].

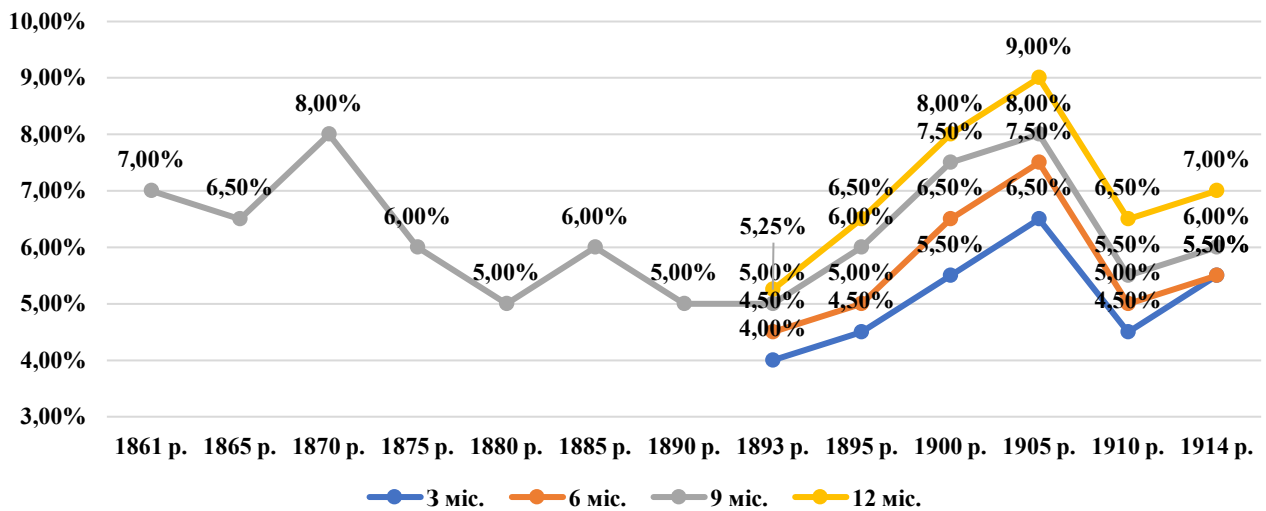
Загалом у ДБ РІ онкольні кредити займали домінуючу роль у структурі кредитних продуктів (рис. 2.4). Це було пов'язано з тим, що такі кредитні продукти були доступні лише в ДБ РІ та в ТВК, участь в останніх супроводжувалася додатковими витратами та складнощами.

Рис. 2.4. Динаміка наданих позик ДБ РІ за різними типами кредитування, млн руб.

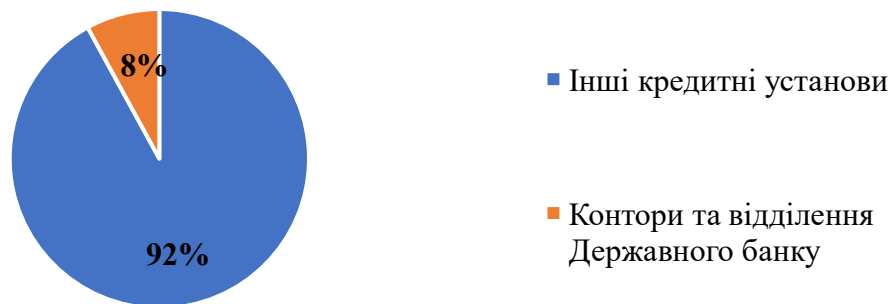
Джерело: побудовано автором за даними [94, с. 138].

Важливо відзначити, що з урахуванням короткотерміновості позик, які надавав ДБ РІ, від початку його діяльності не було чіткого законодавчого закріплення відсоткової ставки кредитування, а її розмір визначався кожного місяця та варіювався залежно від типу кредитних послуг та від ринкової ситуації на час укладання договору. Так, наприклад, у звіті ДБ РІ за 1860–1910 рр. зазначено, що процентна ставка з заставою під товари коливалась від 4 до 9% річних [94, с. 70] та відповідала розмірові проценту обліку векселів (рис. 2.5).

*Рис. 2.5 % обліку векселів ДБ РІ за «on call» кредитами, 1861–1914 рр.
Джерело: побудовано автором за даними [18, с. 368–370].*

Більшою стабільністю відзначається ставка за цінними паперами. Так, принаймні, з 1894 р. по 1910 р. вона становила 4 % річних та 4,5 % у разі, якщо позика була у форматі «on call» [94, с. 58]. Значна ринкова гнучкість та досить значуща кількість продуктів у сфері дрібного кредитування дали змогу ДБРІ посісти суттєве місце у кредитній системі, що діяла в Наддніпрянській Україні (рис. 2.6).

*Рис. 2.6. Частка ДБ РІ у структурі балансу кредитної системи
Наддніпрянської України в 1914 р.*

Джерело: побудовано автором за даними [510, с. 6].

Разом із ДБРІ в 60-х роках XIX ст. почали зароджуватися і приватні банківські установи. На ринку комерційного кредитування такими закладами стали акціонерні комерційні банки. Реформи Олександра II також стали важливим етапом у розвитку комерційного кредитування в Наддніпрянській Україні та сформували передумови створення АКБ [289]. Фактично, період їх становлення

можна поділити на два етапи. На першому етапі не було чітко регламентовано їх роботу, а структура і статут банку в кожному разі визначалися з огляду на потреби та бачення засновників. Єдиним механізмом впливу на такі банки було затвердження їх статутів, кожного окремо на законодавчому рівні. Першими такими банками стали Харківський Торгівельний та Київський Приватний Комерційний банки, статuti яких було затверджено 8 травня [461] та 18 червня [444] 1868 р. відповідно.

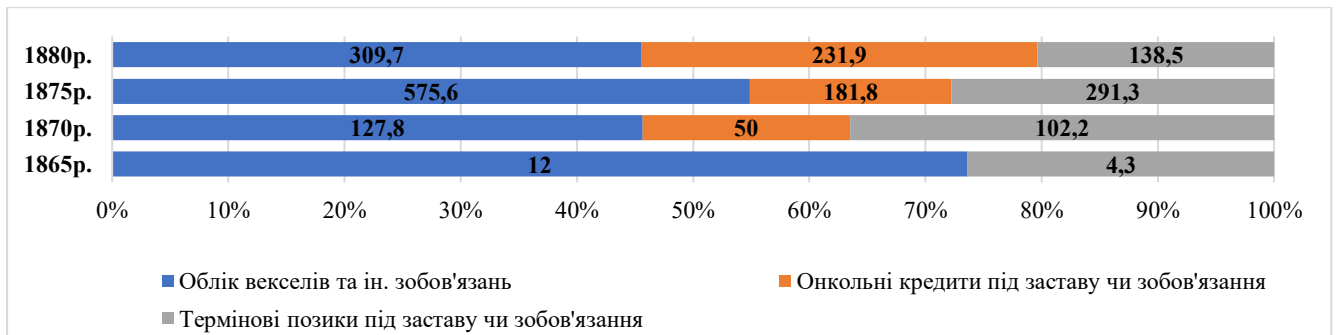
Серед головних функцій у сфері кредитування ці банки здійснювали облік векселів (за двома підписами), на термін до 9 міс. (на суму, що не перевищувала 90 % їх біржової вартості), а також надання інших короткотермінових позик під заставу державних процентних паперів, акцій та облігацій промислових та кредитних товариств (на суму, що не перевищувала 75 % їх оціночної вартості). Заставою могли бути дорогоцінні метали, в монетах та злитках, а також товари довгострокового зберігання (на суму, що не перевищувала 75 % їх оціночної вартості) за умови їх належного зберігання та з обов'язковим страхуванням від надзвичайних подій та пожеж [461, с. 552; 444, с. 832]. Процентна ставка за кредиторами визначалась на зборах акціонерів та регулювалась здебільшого ринковим шляхом, у конкуренції із відділеннями та конторами ДБ РІ. В разі ж невчасної сплати сум за кредитами передбачалися санкції у вигляді пені, що нараховувалася за кожен день прострочки в розмірі 5 % та додаткової 5 % пені за рік. Надалі, якщо утворювалася недоїмка, то відбувалося відчуження на користь банку заставного майна для подальшої його реалізації в рахунок сплати боргу позичальника. Із зростанням кількості АКБ, та посиленням їх впливу на кредитну систему Російської імперії було ухвалено рішення про уніфікацію організації та порядку заснування АКБ. Відтак, у 1872 р. було прийнято закон, за яким передбачалося затвердження типового статуту, за основу для якого було взято статут Азово-Донського Комерційного Банку, який з часом мав широке представництво у Наддніпрянській Україні. Також законом встановлювались правила заснування АКБ [280, с. 757–759] та були внесені додаткові корективи і обмеження щодо обліку векселів, зокрема, було суворо заборонено обліковувати

соло-векселі, оскільки за такими цінними паперами був досить високий ризик зловживань. Також цим законом АКБ заборонялося здійснювати будь-які операції із нерухомістю, окрім як для придбання останньої для відкриття відділення. Таке обмеження, очевидно, було затверджене через спеціалізацію цих фінансових установ саме на короткотерміновому комерційному кредитуванню та могло сприяти зниженню спекуляцій на ринку нерухомості. Впровадження даного закону можна, фактично, віднести до другого етапу еволюції приватного комерційного кредитування, оскільки цим законом було унормовано його функціонування.

З 1872 року також передбачалася можливість надання позик таких типів [430]:

- облік векселів резидентів та нерезидентів для здійснення торгівельних операцій на термін до 9 міс. з відкриттям спеціальних рахунків («on call»);
- надання кредитів на термін до 9 міс. під заставу:
  - 1) державних процентних паперів (на суму до 90% від їх біржової вартості);
  - 2) за коносаментами, свідоцтвами торгівельних складів, квитанціями торгівельних контор тощо (на суму, що не перевищує 2/3 вартості товарів);
  - 3) дорогоцінних металів та асигнацій на золото приватних видобувних підприємств (на суму до 90% від їх номінальної вартості або їх металевої вартості);
  - 4) товарів, не схильних до швидкого псування (на суму, що не перевищує 2/3 вартості товарів).

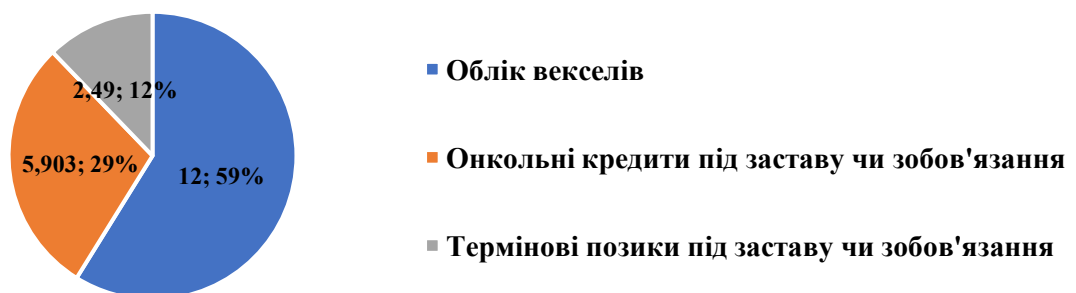
Для забезпечення кредитного портфеля банком використовувалися як власні кошти, так і гроші вкладників. Власні кошти АКБ, фактично, склалися із внесків акціонерів засновників та коштів від операцій з продажу додаткових емісій акцій. Слід також зазначити, що розмір статутного капіталу визначався засновниками самостійно, залежно від їх очікувань, та не мав перевищувати 5 млн руб. [280, с. 759].

Рис. 2.7. Структура кредитів АКБ у Російській імперії, 1865–1880 рр., млн руб.
Джерело: побудовано автором за даними [16, с. 942].

Як видно з рис. 2.7, саме облік векселів від початку діяльності АКБ переважав у структурі кредитних операцій. Проте від початку 70-х років спостерігаємо поступове збалансування структури комерційних кредитів, та появу досить інноваційної на той час онкольної кредитної програми. Якщо в 1865 р. у структурі кредитів, наданих АКБ, облік векселів складав 74 %, то з появою онкольних кредитів у 1870 р. частка обліку векселів скоротилась до 46 %. Отже, відбувалося поступове зростання частки онкольних кредитів, – з 18 % у 1870 р. до 34 % у 1880 році.

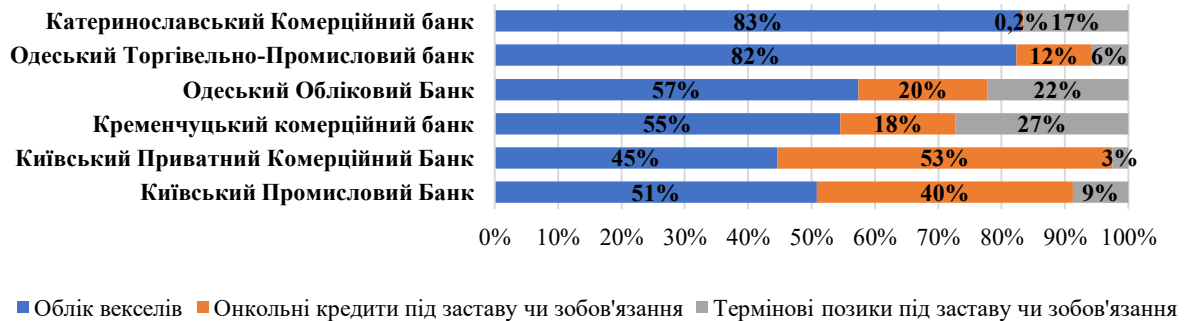
Відповідна структура кредитів була характерна й для АКБ, які діяли на території Наддніпрянської України. Проаналізувавши сукупність виданих позик протягом 1890 р. за їх видами, встановлено, що 59 % позик припадає на видані кредити саме під векселі, 29 % – на онкольні кредити, а решту – 12 % складала термінові позики (рис. 2.8).

Рис. 2.8. Структура кредитів АКБ Наддніпрянської України, 1890 р., млн руб.;
млн руб.;%

Джерело: побудовано автором за даними [16, с. 943–945].

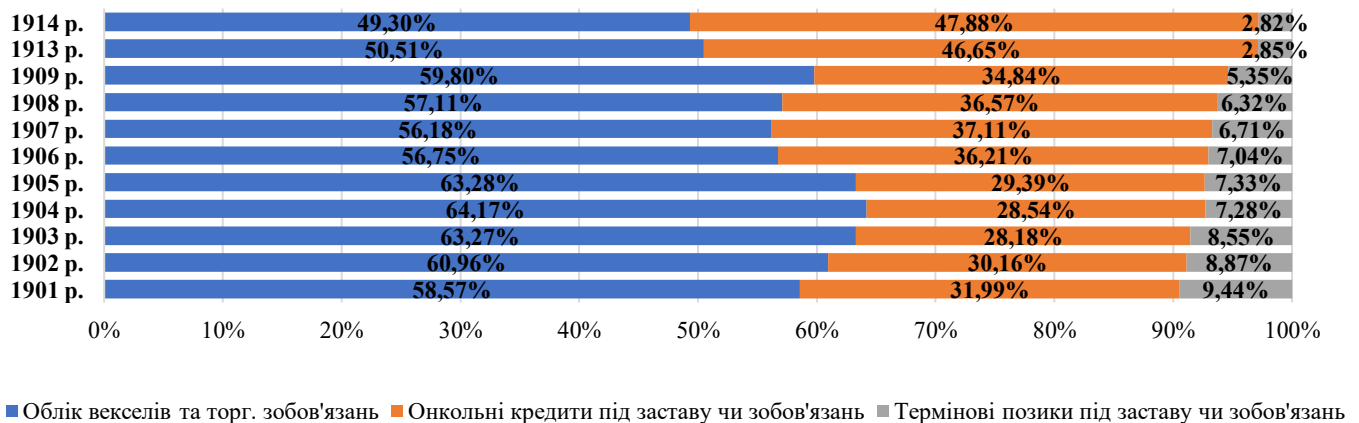
Розглядаючи структуру в розрізі окремих АКБ Наддніпрянської України, можемо спостерігати відмінність у наданих пріоритетах видами кредитування, яка пов'язана з регіональними особливостями та потребами під які бралися позики (рис. 2.9).

Рис. 2.9. Структура кредитів у розрізі окремих АКБ Наддніпрянської України у 1890 р., (%)

Джерело: побудовано автором за даними [16, с. 943–945].

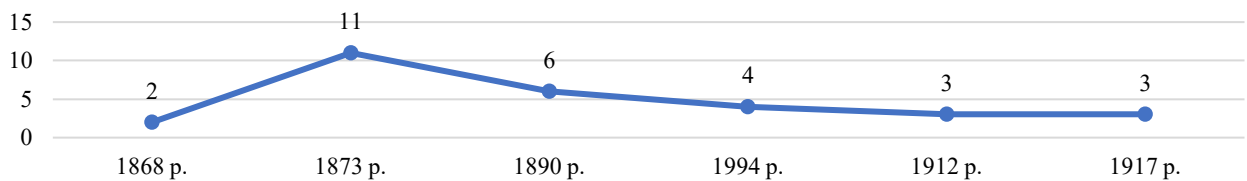
Отже, слід зазначити, що у кредитній діяльності АКБ початку ХХ ст. відбулося поступове витіснення термінових кредитів із заставою онкольними кредитами за умови збереження стабільно домінуючого сегмента кредитних послуг за обліковими операціями, пов'язаними з векселями та ін. торговельними зобов'язаннями (див. рис. 2.10. та Додаток М).

Рис. 2.10. Зміна структури комерційного кредитування АКБ, 1901–1914 рр.
Джерело: складено автором за даними [408, с. 39,83,127,169,211,253,295,335; 369, с. 56].

Суттєвим фактором розвитку комерційного кредитування було створення представництв комерційних банків у деяких регіонах. У різні роки на території

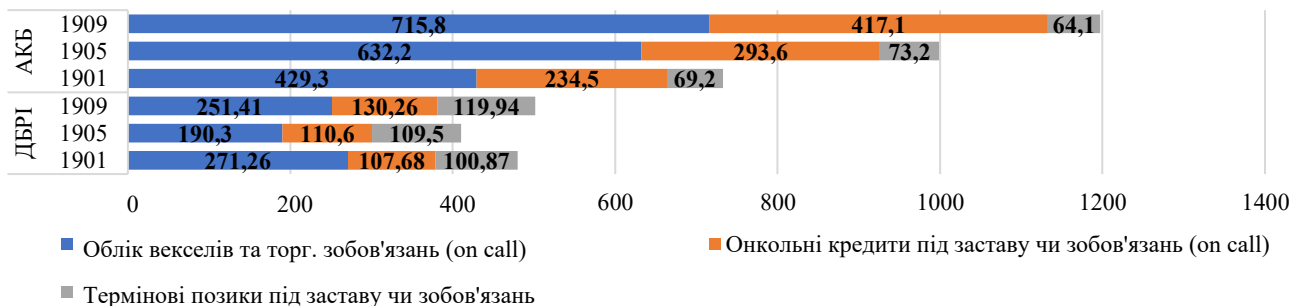
Наддніпрянщини діяло від 2-х до 11 АКБ, які початково були засновані у великих українських містах (рис. 2.11). Деякі з них через низку зловживань на ринку цінних паперів та інші проблеми припинили свою діяльність (у т. ч. Харківський Торгівельний Банк, Одеський комерційний банк, Миколаївський Комерційний банк тощо) (Додаток Н). Найбільш успішними українськими АКБ можна вважати 2 великих АКБ: Київський Приватний Комерційний Банк (заснований 1868 р.) та Одеський Обліковий Банк (заснований 1879 р.), та 2 регіональних АКБ: Київський Промисловий Банк (заснований 1871 р.) та Катеринославський Комерційний Банк (заснований 1872 р.).

Рис. 2.11. Чисельність АКБ, заснованих на теренах Наддніпрянської України у 1868 – 1917 рр.

Джерело: складено автором за даними [87, с. 46,47,48,52,53,59; 376, с. 199-202; 402, с. 630, 717, 979, 1149].

Водночас на ринку комерційних кредитних послуг Наддніпрянської України діяли представництва, відділення та комісіонерства щонайменше 10 АКБ з різних регіонів Російської імперії. Найбільшими гравцями на цьому ринку були Азово-Донський Комерційний Банк із 6 відділеннями та 1 комісіонерством, Мінський Комерційний Банк із 3 відділеннями та Російський для Зовнішньої Торгівлі Банк, що мав два відділення та 1 комісіонерство (Додаток Н).

Рис. 2.12. Структура ДБ РІ та АКБ за типами кредитів 1901–1909 рр., млн руб.
Джерело: складено автором за даними [408, с. 39,83,127,169,211,253,295,335; 94, с.138].

Порівнюючи АКБ та ДБ РІ за структурою комерційних кредитів (рис. 2.10), цілком справедливо можна зауважити, про наявність спільних тенденцій на ринку комерційних кредитів, проте у ДБ РІ існувала суттєво більша частка термінових позик. Така відмінність, очевидно, пов'язана з тим, що Державний банк часто брав участь у стимулюванні закладів дрібного (у т. ч. кооперативного) кредитування, таких як ОПТ та КТ, котрі у свою чергу отримували позики саме під заставу майна цих кооперативів. Також суттєве переважання за загальною сумою наданих позик можна пояснити тим, що АКБ здебільшого діяли у великих, промислово розвинених містах Російської Імперії в т.ч. містах Наддніпрянської України (Додаток Н). Зокрема, у 1917 р. на українських землях мали свої 18 представництв 7 АКБ, з яких 3 банки мали суто українське походження, в той час, як ДБ РІ мав 21 представництво (Додаток К, Додаток Н), і розміщувалися ці відділення та контори не за принципом економічного зиску, а за територіальним принципом, що пов'язано з тим, що ДБ РІ мав на меті не лише отримання вигоди, а й втілення урядових фінансово-економічних програм і реформ у регіонах.

Основними фінансовими центрами, в яких широкої популярності набуло створення **банкiрських (торгових) домiв i контор** на теренах українських губерній, можна вважати м. Одесу і м. Бердичiв, представництва яких були навіть за кордоном. Перший банкiрський дiм у м. Одесi, який надавав позики пiд заставу товарiв, заснували iноземцi у 1801 р. – торгiвець Фурн'є та банкiр Жом iз капiталом 300 тис. лiврiв [502, с. 52]. Надалi, заснування торгових домiв i контор набувало значного поширення. Українська дослiдниця приватного банкiрського пiдприємництва В. Шевченко нарахувала в м. Одесi близько 50 банкiрських (торгових) домiв i контор (серед них найбільш вiдомi банкiвськi та торговi домi сiмейного заснування: ТД «Ф. Родоканакi i К» – рiк заснування 1819 р., ТД «Ф. Рафалович i К» – 1843 р., ТД «М. Ашкеназi» – 1864 р., ТД «Сфрусси i К», БД «Р. Зоншейн i К» – 1875 р. та iншi», БД «А. М. Бродський i К» – 1896 р., якi здiйснювали свою дiяльнiсть у перiод ХІХ ст. – 1914 р. ХХ ст. [502, с. 145–249]. Росiйсько-радянська дослiдниця Б. Ананьiч констатувала, що у м. Бердичевi до початку 50-х рокiв ХІХ ст. налiчувалося 8 банкiрських домiв, станом 1 сiчня 1913 р.

в усій імперії їх налічувалося біля 300, у т. ч. у південних губерніях, до яких належали українські губернії, – 33 [5, с. 11, 29, 33].

Банкірські (торгові) дома створювалися у двох формах: товариство повне і товариство на довірі, для проведення діяльності яких не потрібно було урядового затвердження статутів. Для легалізації власної діяльності торговим домам і контрам необхідно було до відкриття подати до магістрату і в Думу відповідну виписку (заяву – М.О.), яка мала містити таку інформацію: 1) вид товариства (повне чи на довірі); 2) прізвище, ім'я по батькові, місце проживання і родове походження засновників; 3) підписи і печатки тих засновників, які уповноважені безпосередньо здійснювати управління торговим домом; 4) розмір капіталу (за бажанням засновників указувався розмір внеску кожного) [228, с. 971-979]. Починаючи з 1894 р., мало місце уточнення, що у вищезгаданій заяві на ім'я губернатора та градоначальника необхідно вказувати, які саме банківські операції планує здійснювати банкірський заклад типу банкірського (торгового) дому чи контори [265, с. 358]. Зазначені заяви передавалися до Міністерства фінансів для подальшого здійснення фінансового контролю за їх діяльністю, особливо на фоні значних зловживань, пов'язаних із спекулятивним обігом цінних паперів на фондових біржах.

Отже, банкірські дома могли здійснювати широкий спектр банківських операцій, у тому числі й позикові операції, а торгові дома поєднували торгівельну і банківську діяльність, про перелік здійснюваних ними банківських операцій повідомлялися певні органи. Кредитами у банкірських та торгових домах і конторах користувалися як великі торгові експортери, так і дрібне торгівельне підприємницьке товариство, а також землевласники, промисловці, поміщики і навіть лихварі [35, с. 237]. Що стосується розміру відсотків за кредитами, які надавалися банкірськими закладами такого типу, то вони не могли перевищувати загальновстановлений «узаконений ріст», згідно із законом «Про зміни постанов щодо узаконеного росту», який становив 6% річних [264, с. 116–117]. У зв'язку з тим, що банкірські дома, згідно з діючим на той час законодавством не були зобов'язані звітувати до Міністерства фінансів про свою діяльність, то зведені

статистичні дані про їхні капітали та кредитні операції відсутні. Водночас із прийняттям нових законів: «Про банкірські заклади» 1889 р.[210], «Про зміну правил про банкірські заклади» 1894 р. [265] та «Про зміну правил щодо нагляду за банкірськими закладами та міняльними лавками» 1895 р.[266] поступово посилювався контроль з боку Міністерства фінансів за діяльністю банкірських (торгових) домів і контор, за потреби призначалися перевірки, встановлювалися певні операційні обмеження їхньої діяльності за спеціальними приписами.

Характерною особливістю діяльності банкірських домів другої половини XIX ст. було те, що їхні власники брали активну участь у заснуванні комерційних банків та акціонерних земельних банків для того, щоб мати вплив на їхню діяльність, а також мати можливість отримувати вигідні кредити.

З метою об'єднання ресурсних зусиль та залучення іноземного кредиту у сільське господарство через розміщення цінних паперів на європейських фінансових ринках саме власники банкірських домів міст Москви, Санкт-Петербурга та Одеси стали засновниками акціонерного товариства «Центральний банк російського поземельного кредиту», статут якого було затверджено імператором у квітні 1873 року. Цим статутом було встановлено, що банк мав здійснювати такі операції: 1) скуповувати за власний рахунок закладні листи російських земельних банків та міських кредитних товариств і, натомість, випускати власні закладні листи; 2) виконувати посередницькі доручення з продажу і купівлі закладних листів російських земельних банків та міських кредитних товариств за встановлену плату за комісію [462, с. 426]. Закладні листи Центрального банку мали приносити доходу не менше 4-х і не більше 6% за півріччя. Номінал закладних листів Центрального банку становив: 125 руб. і 625 руб. металевих за курсом: 125 руб. вартували 20 фунтів стерлінгів, еквівалентні 500 франкам, 236 голландським гульденам і 134 пруським талерам [462, с. 427]. Перспективи діяльності АТ «Центральний банк російського поземельного кредиту» були подібними до перспектив горезвісного Товариства «Взаємного поземельного кредиту» (див. Розділ 3, п. 3.3), яке було створено у Санкт-Петербурзі у 1866 р. і яке також використовувало аналогічні валютні курси розраховані за

біржовим курсом дзвінкої монети (срібло, золото), але під заставу землі, і не змогло подолати фінансової кризи 1873–1875 рр., оскільки у 1877 р. відбулося різке падіння курсу російського кредитного рубля. Таким чином, АТ «Центральний банк російського поземельного кредиту» у 1878 р. припинив свою діяльність через банкрутство.

Водночас мережа АКБ, яка утворилася у великих українських промислових містах, була розрахована на обслуговування переважно великого та середнього підприємництва, а тому кредитні ресурси для регіональних суб'єктів підприємницької діяльності малого і середнього бізнесу були не зовсім доступними. Зважаючи на це, у різних регіонах імперії місцеві органи влади розпочали вирішувати дану проблему самотужки шляхом створення свого роду прообразів **Міських громадських банків**, засновниками яких були місцеві купці.

Перший МГБ в імперії було засновано купцем Анфілатовим у 1809 р. у м. Слобідське В'ятської губернії. Через відсутність чіткої нормативно-правової бази для функціонування МГБ вони не мали особливої популярності та часто ставали інструментом різного роду фінансових махінацій. Першими кроками для вирішення проблеми МГБ стало затвердження в 1857 р. Положення про МГБ [331]. Підставою для створення МГБ було рішення міської думи та наявність понад 10 тис. руб. основного капіталу, який міг формуватися із невикористаних коштів міського бюджету та пожертв жителів міста. Директором банку міг бути міський голова (якщо його кандидатуру підтримувала Міська дума), а члени правління обиралися міською думою з числа підприємців та купців міста.

У даному положенні юридично було закріплено сфери діяльності таких фінансових установ а також основні принципи їх роботи. Так, МГБ дозволялося надавати позики жителям міст, де діяв даний банк, під заставу за умови, якщо заставне майно (рухоме та нерухоме) застраховане від пожеж та ін. стихійних лих. Виняток становили лише вироби з дорогоцінних металів, каміння та перлів, оскільки такі вироби оцінювались виключно за ціною лому. Також допускалось кредитування під заставу товарів, якщо ці товари були виготовлені на території імперії.

У 1857 р. було затверджено кредитну ставку у розмірі 4 % річних [342, с. 406–408]. Паралельно із суто системними банківськими обмеженнями в кредитуванні були й особливі обмеження, що стосувалися безпосередньо МГБ, так сума кредиту залежала як від типу заставного майна, так і від приналежності міщанина до купецької гільдії. У разі, якщо заставу складали векселі то позика надавалася у розмірі: для купців I гільдії – 4 тис. руб. сріблом; для купців II гільдії – 3 тис. руб. сріблом; для купців III гільдії – 2 тис. руб. сріблом; для міщан – 500 руб. сріблом [331, с. 526].

У разі ж якщо заставу складало рухоме або нерухоме майно та розмір максимальних позик на одну особу залежав від величини основного капіталу банку відповідно:

- 1000 руб. при основному капіталі банку 10 тис. – 20 тис. руб.;
- 1500 руб. – при 20 тис. – 30 тис. руб.;
- збільшувалася на 500 руб. за кожні 10 тис. руб., – понад 30 тис. руб.

основного капіталу [331, с. 526].

Щодо термінів, на які надавалися кредити, то вони залежали від виду заставленого майна: під заставу кам'яних і дерев'яних будинків та торговельних крамниць – до 3-х років; з можливістю для кам'яних будівель здійснювати відстрочки до 8 років; під заставу землі – до 12 років; під заставу товарів, залежно від характеру, терміну зберігання та вартості, – від 3-х до 9 місяців; під заставу золотих, срібних, з перлів та ін. речей – від 6 до 12 місяців; під заставу цінних паперів – від 3-х до 9 міс. Суттєвим обмеженням у розмірі позик було те, що він не мав перевищувати половини вартості заставного майна, визначеної оцінкою.

Даним положенням було обмежено також і максимальну суму депозитних вкладів – 5 тис. руб., та закріплено максимальну ставку за депозитами – 3% річних. Досить важливою інновацією даного закону можна вважати, встановлення обов'язкової щорічної звітності МГБ перед Міністерством внутрішніх справ та Миською думою. Таким чином, на основі цього закону, станом на 1858 р. в імперії функціонував 21 МГБ [319, с. 83], здебільшого в російських губерніях, МГБ в українських губерніях жодного не було створено.

Нова редакція Положення про МГБ була прийнята у 1862 р.[332]. Головним чином зміни були пов'язані з регламентацією структури банку, прав та обов'язків його правління; було делеговано ширші повноваження Міській думі, деталізовано порядок ведення банківського діловодства за всіма операціями, упорядковано звітність як перед Міською думою, так і Міністерством фінансів, значно ширше і детальніше регламентовано порядок здійснення банківських операцій (приймання та видача вкладів, облік векселів, надання позик під різного виду застави).

Певної дерегуляції зазнав порядок нарахування відсотків на вклади (безстрокові, за вимогою та строкові від 3-х до 12 років), – їх максимальний розмір визначався Міською думою. На безстрокові вклади нараховувалися відсотки лише у тому випадку коли вони знаходилися у банку більше 6 місяців. Визначення розміру кредитних та депозитних ставок було делеговано членам правління та міському голові й підлягало оприлюдненню у місцевих губернських відомостях. З отриманого чистого прибутку мали здійснюватися відрахування на поповнення запасного капіталу у розмірі від 10 до 20%. Терміни, на які надавалися позики під заставу різного виду рухомого і нерухомого майна, залишилися без змін.

Таким чином, удосконалення законодавства деякою мірою посприяло відкриттю нових МГБ. Зокрема, у Наддніпрянській Україні перші банківські установи такого типу з'явилися саме у 1862 р. у м. Севастополі та м. Керчі, з незначним основним капіталом, - в 30 та 15 тис. руб. відповідно (Додаток П). Із додатку видно, що в українських губерніях засновницька активність МГБ тривала до 1874 р., а потім зовсім припинилася. Слід зазначити, що за період з 1887 р. по 1895 р. в усій імперії відбувався зворотний процес – припинило свою діяльність 55 МГБ, а створено одиниці. Станом на 1 січня 1895 р. у всій імперії діяло 239 МГБ, а на території Наддніпрянської України – 40 таких банків (Додаток П). На 1 січня 1895 р. по всій Правобережній Україні їх налічувалося лише два – у Київській губернії (у м. Черкасах та м. Чигирині). Найбільш популярними МГБ були в губерніях Лівобережної України: Чернігівській (9 банків), Харківській (8), Полтавській (5) та Південних українських губерніях: Херсонській (8), Таврійській (6) та Катеринославській (4 банки). Майже всі, окрім

Куп'янського та Білопольського МГБ Харківської губ., мали позитивні (прибуткові) результати діяльності за 1892 – 1895 рр. Особливо суттєвий (більше 50 тис. руб.) чистий прибуток за 1894р. отримали: Харківський Купецький МГБ (106,2 тис. руб) та Єлисаветградський МГБ (81,1 тис. руб.), Клишівський МГБ (61,1 тис. руб.) та Чернігівський МГБ (56,2 тис. руб.) (Додаток П).

Слід зазначити, що у статистичних зведеннях Центрального статистичного комітету (далі ЦСК) МВС (до 1904 р.) не згадується про реєстрацію і функціонування МГБ у Подільській і Волинській губерніях. Через численні зловживання вже існуючих в імперії МГБ відкриття таких банків у цих губерніях штучно гальмувалося, не зважаючи на клопотання міських дум до Міністерства фінансів. Зокрема, Вінницька міська дума, яка ще «у 1881 р. порушила клопотання про потребу створення міського банку з початковим капіталом 10000 руб.», лише у 1904 р. отримала необхідний дозвіл й у травні цього ж року банк розпочав свою діяльність – це був перший МГБ на Поділлі [126, с. 116]. Окрім Вінницького МГБ, до 1914 р. у Подільській губернії було відкрито ще 5 МГБ: протягом 1905–1906 рр. у містах Проскурові (нині Хмельницький), Брацлаві та Балті; у 1913–1914 рр. у містах Летичеві та Літині [126, с. 116].

У складний період фінансової кризи кінця 70-х – 80-х років XIX ст. на адресу правлінь МГБ лунали звинувачення у тому, що вони не виконували свої функції, а захопилися гонитвою за прибутками, «ухилялися від свого прямого призначення надавати кредити, необхідні для розвитку торгівлі і промисловості» міст і регіонів. Зверталася увага на тенденції, які намітилися у роботі міських громадських банків, коли одні брали участь у ризикових фінансових справах вкладення коштів значно перевищували їх кошторисні можливості, інші, «у зв'язку з відсутністю за ними контролю, перетворилися в установи, котрі кредитували переважно впливових у місті осіб, від яких залежало зайняття посад в управлінні банку, під час виборів на ці посади» [111, с. 199]. Особливі нарікання щодо діяльності провінційних МГБ стосувалися неналежного ведення обліку і звітності, відсутності професійних працівників, які розумілися на банківській справі тощо. На думку вченого-економіста В. Ососова, який проаналізував діяльність 164 МГБ по всій імперії (в т.

ч. 20 МГБ, які знаходилися в українських губерніях) станом на 1 січня 1871 р., у цьому напрямку відбувався неймовірний «безлад, і головне, що впадає в очі, постійні порушення прав вкладників і самого міського товариства, котрі піддавали себе всім наслідкам цього явища». Бухгалтерія у цих банках велася незадовільно, що давало можливість до зловживань, а звітність здійснювалася не належним чином і не упорядковано, директорами призначалися некомпетентні у банківській справі губернські або повітові представники купецтва, які часто вдавалися до нерозважливих і ризикових операцій, що неминуче призводило до збиткової діяльності [111, с. 105–108]. «Кумівство» у МГБ набувало поширеного явища, подекуди «міські голови і гласні думи в деяких банках суміщали в собі посади директора і членів їх Правління або були родичами і кумами їх», що неминуче призводило до зловживань і бездіяльності [319, с. 85].

Значного негативного резонансу на всю імперію набули факти зловживання виявлені у жовтні 1882 р. у Скопинському банку Рязанської губернії, де була вибудована фінансова піраміда: на вклади під пропоновані завищені відсотки (досягли 11 млн руб.) здійснювався облік не забезпечених векселів директора і наближених до нього осіб. Окрім того, у банку було виявлено у заставі фіктивні цінні папери неіснуючого акціонерного товариства [97, с. 60].

Для виправлення негативних тенденцій, які мали місце в МГБ до 1912 р. неодноразово вносилися зміни до Положення про їх діяльність у першочерговій редакції 1862 р. (у 1866 р. [259], 1870 р. [270], 1879 р. [278], 1883 р. [260]).

Чисельна кількість змін до Положення про міські громадські банки в редакції 1862 р. змусила в липні 1883 р. Правлячий Сенат прийняти нову кодифіковану редакцію цього закону – «Нормальне Положення про Міські Громадські Банки» [208]. З метою посилення контролю за діяльністю МГБ Міністерство фінансів у жовтні 1883 р. ухвалило Інструкцію для керівництва під час здійснення урядових ревізій міських банків, а в січні 1884 р. було затверджено Інструкцію для керівництва під час здійснення перевірок річних звітів комісіями, які обиралися Міськими думами. Перші ревізії були проведені вже у червні 1883 р. У період з

1883 р. по жовтень 1894 р. по всій імперії було проревізовано 76 МГБ (у т. ч. 7 у губернських містах і 69 у повітових містах, 4 банки перевірялися двічі) [282, с.273].

Прийняття нового Положення про міські громадські банки у 1912 р. [253] значно поліпшило нормативно-правове забезпечення МГБ, що відобразилося як на збільшенні їхньої кількості (у 1914 р. в імперії їх налічувалося 319 із загальним балансом у 282,6 тис. руб. та загальним капіталом більше 50 млн руб., а в українських губерніях 64 МГБ із загальним балансом у 61,2 млн руб.) [510, с. 6], так і на їхній кредитній активності. Цей закон встановлював детальне Положення по основних установчих та операційних напрямках банківської діяльності МГБ, зокрема:

- позицію обмеження загальної суми зобов'язань банку, яка не повинна була перевищувати 5-разової суми основного і запасного капіталу, дозволено було збільшити до 10-ти кратного порогу за погодженням з Міською думою, що дозволило розширити деяким МГБ обсяги банківських операцій;

- банкам дозволено, з дозволу Міської думи, відкривати тимчасові агентства на ярмарках в сусідніх промислових містечках та містах, де не було створено своїх МГБ;

- дозволено надавати кредити на підставі спеціального поточного рахунку під соло-векселі, які були забезпечені заставою нерухомого майна (не лише міського нерухомого майна, а й маєтностей, які знаходилися на території повіту, де розміщувався банк, або сусіднього повіту). Це дозволило розширити клієнтську базу заможних позичальників із ліквідним забезпеченням. Окрім того, для вексельних кредитів у порядку соло-векселів під заставу нерухомого майна сума кредиту не мала перевищувати 60 % оцінки цього майна (раніше було 50 %);

- урегульовано порядок сплати відсотків за кредитами: «відсотки стягуються за позиками на терміни до одного року – наперед за увесь термін позики, а за позиками на термін від одного року до трьох років – надалі за кожні шість місяців зі сплатою відсотків лише на залишкову суму боргу. За довготерміновими позиками відсотки стягуються разом з піврічними платежами на погашення капітального боргу» [253, 58];

- розширився і уточнився діапазон короткотермінових і довготермінових позик під заставу нерухомого майна, а саме: короткотермінові – від одного до трьох років, з правом відстрочки до 9 років; довгострокові – під дерев'яні будівлі – не довше 15 років, а під кам'яні і земельні ділянки – до 30 років (раніше максимальний термін становив 12 років), що сприяло укріпленню МГБ на іпотечному ринку кредитування;

- встановлено, що загальна сума довгострокових позик не могла перевищувати загальної суми основного капіталу і довічних вкладів;

- деталізовано й уточнено: порядок оцінки заставного нерухомого майна усіх видів (житлові будівлі, торгівельні, фабрично-заводські тощо), оскільки позика надається на суму не більше 60% оціночної вартості нерухомості; процедуру та умови взяття цього майна у вигляді застави та порядок подальшого продажу цього майна у разі не сплати утвореного боргу перед банком;

- встановлено порядок надання МГБ позик місту і земству, – вони можуть надаватися без забезпечення їх заставою [253, с. 48–67].

Що стосується розмірів відсотків за кредитами, то у законодавчо затвердженому загальному Положенні про МГБ вони не конкретизувалися, але у п. 87 зазначалося, що вони мали визначатися правлінням банку за погодженням з міською управою з подальшим оприлюдненням у вигляді оголошень, розміщених у приміщеннях банку й Думи. Тож, у будь-якому випадку відсоткова ставка за кредитами МГБ не могла бути вищою 6 %.

З метою укріплення фінансових позицій МГБ та протидії конкуренції на ринку банківських послуг у середовищі представників МГБ виникала ідея створення Центрального громадського банку, яку планувалося розглянути у жовтні 1917 р. на всеімперському з'їзді представників МГБ у Санкт-Петербурзі, але завадив цьому більшовицький переворот [148, с. 129–130].

Аналізуючи основні показники зведених балансів по всіх МГБ імперії станом на 1 січня 1913–1916 рр. (Додаток Р), можна констатувати приріст по всіх показниках статей балансу як по активу, так і пасиву. Приріст балансу у 1916 р. до базового 1913 р. склав 33,0%. При цьому слід врахувати, що кількість МГБ

збільшилася з 305 до 343, а інфляційні процеси, які були зумовлені вступом Російської імперії у Першу світову війну, вплинули на приріст за всіма статтями балансу, особливо щодо росту статей активу пов'язаних з простроченням погашення боргів клієнтами. Певного росту набули позики, які надавалися банком безпосередньо містам і земствам для вирішення їхніх фінансових проблем, що мали місце у зв'язку зі зменшенням надходжень податків і зборів у скрутні роки війни [298, с. 111–148].

Отже, комерційне банківське кредитування в Наддніпрянській Україні у досліджуваній період здійснювали ДБРІ, АКБ та МГБ. Кредитування в ДБРІ та АКБ мали спільні риси та механізми надання кредитних послуг. Для таких банківських установ було характерним надання кредитів у формі *on call* під цінні папери та торговельні зобов'язання. ДБРІ та АКБ надавали термінові кредити під заставу цінних паперів, проте такі послуги не мали переважаючого характеру.

МГБ надавали позики лише у під заставу міського нерухомого майна, комерційного та житлового призначення, а також земель у межах території міста. Розмір та терміни позики залежали від виду заставленого майна та встановленого відсотка до оціночної вартості заставного майна. Серед головних проблем, з якими зіткнулися МГБ в період їх формування, була корупція серед місцевих чиновників (міський голова міг бути директором банку, а члени правління обиралися міською думою), які заради швидкої наживи та нераціональності використання ресурсів МГБ приводили їх до банкрутства. Це у свою чергу впливало на формування атмосфери недовіри до МГБ з боку клієнтів банку та центральних органів влади.

Окремим сектором у наданні кредитних послуг можна вважати банкірські (торгові) дома і контори, котрі створювалися у формі товариств. Позичкові операції цих закладів були зорієнтовані на велике та середнє підприємництво. Граничний розмір відсоткової ставки обмежувався загальним імперським законодавством «щодо узаконеного росту».

2.3. Особливості іпотечного аграрного кредитування другої половини XIX – початку XX ст.

Розпочавши Селянську реформу в 1861 р., уряд Російської імперії, по суті, не створив необхідних фінансових умов для її успішного провадження. У більшості сільського населення коштів не було для викупу землі, дворянські сільські господарства занепадали, а держава лише через 20 років запропонувала певні фінансові можливості для кредитування як селян, так і дворян. У 1882 році було створено Державний Селянський поземельний банк (далі – ДСПЗБ), а у 1885 р. Державний Дворянський земельний банк (далі – ДДЗБ). Відповідно, в імперії почали з'являтися приватні ініціативи щодо створення іпотечних акціонерних земельних банків та банків на зразок товариств взаємного кредитування (взаємні банки), засновниками яких ставали заможні землевласники.

Унікальним за організаційно-правовою структурою та ефективністю своєї роботи можна вважати перший заклад іпотечного кредитування нового типу який було створено у 1864 р. – товариство взаємного кредиту «**Земський банк Херсонської губернії**» (далі – ЗБХГ). На початку його існування передбачалося зібрати щонайменше 500 тис. руб. статутного капіталу для подальшого кредитування зібраними грошима членів цього товариства. А для початкових витрат, пов'язаних із організацією роботи банку, було виділено 100 тис. руб. із фонду Міністерства внутрішніх справ Російської імперії [441, с. 432–444]. Особливістю організаційно-правової форми цієї фінансово-кредитної установи було те, що банк діяв на особливих умовах товариства взаємної поруки, члени якого несли солідарну відповідальність за фінансовими зобов'язаннями своїм заставним майном (у даному випадку маєтками, землями сільськогосподарського призначення, лісами тощо). Для початку діяльності цього взаємного банку таких засновників-позичальників мало бути не менше 40, а їхні заставні маєтності мали бути оцінені на суму, не меншою 500 тис. руб.

Діяльність ЗБХГ з надання позик початково поширювалася лише на землевласників Херсонської губ., але невдовзі, шляхом внесення змін до статуту,

його діяльність поширилася на Катеринославську, Таврійську та Бессарабську губернії. Управління банку здійснювалося: правлінням банку (обиралися 4 директори з членів товариства на 3 роки) та наглядовим комітетом і загальними зборами землевласників-позичальників [440, с. 3, 25–36].

Дана кредитна установа надавала позики лише членам цього іпотечного взаємного банку під заставу нерухомого майна на суму, що не перевищувала 50% оціночної вартості заставного майна. Слід зазначити, що мінімальний наділ, який міг бути закладений, складав 100 десятин, а розмір позики не міг бути меншими 500 руб. Головною особливістю у сфері кредитування в ЗБХБ було те, що позики надавалися виключно у вигляді цінних паперів (закладних листів номіналом 100, 250,1 тис. руб.; пізніше додалися 500 та – 5000 руб.), відсотки за якими обов'язково відповідали ставці за кредитом, а саме 5,5 %, 5 % та 4,5 %. Проте, за бажанням позичальника банк міг взяти на себе відповідальність за реалізацію цих закладних листів на відкритому фінансовому ринку, при цьому комісійні на їх реалізацію мав сплатити позичальник. Серед додаткових витрат, пов'язаних із кредитуванням, які, зазвичай, існують у сфері іпотечного кредитування, була оцінка землі. Такі витрати також покладалися на позичальника. Саме ж кредитування відбувалося на умовах кругової поруки на строк 34 роки 11 міс. Платежі здійснювалися 2 рази на рік з 1 по 5 квітня та з 1 по 5 жовтня. У 1864–1887 рр. загальний обов'язковий річний кредитний платіж складав 7 % від суми кредиту. Даний платіж включав 5,5 % росту, 1 % погашення тіла кредиту, 0,25 % – спрямовувалося на формування резервного капіталу та 0,25 % на витрати з управління [441, с. 434] (див. табл. 2.6). Проте, надалі вносилися певні зміни і доповнення до статуту 1864 р., які в т. ч. передбачали і зміну умов кредитування: у 1887 р. було додано новий строк кредитування – 36 років 6 місяців з 5 % за кредитом; у 1893 р. додано термін: 38 років 6 місяців з 4,5 % за кредитом (див. табл. 2.6).

Динаміка зростання сум виданих позик (рис. 2.13) свідчить про те, що кредитні послуги ЗБХГ користувалися значною популярністю серед заможних власників земельних наділів, які потребували фінансових інвестицій. В установленому Статутом порядку банк активно здійснював операції з

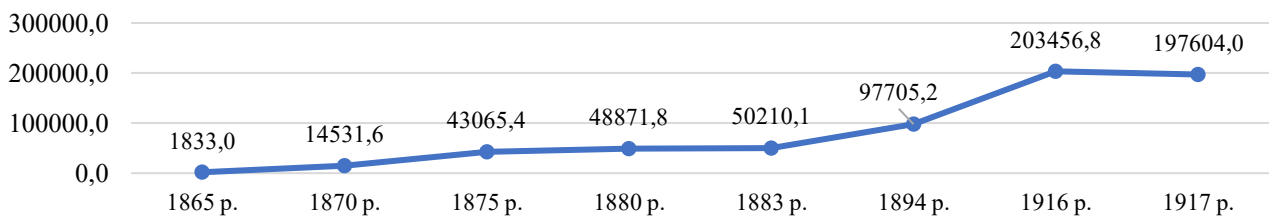
перезаставляння маєтків, які були раніше заставлені у державних кредитних установах, при дотриманні певних умов відкривав додаткове кредитування, а тому ніякі умовності та дорожнеча кредитів не мали значного негативного впливу на реалізацію кредитів.

Таблиця 2.6

**Обов'язкові річні платежі за іпотечними кредитами ЗБХГ
за 1864–1918 рр., %**

Термін кредитування	% за кредитом	% погашення тіла кредиту	% на витрати	% на резервний капітал	% загального обов'язкового платежу
1864–1887 рр. (закладні листи – 5,5% річних)					
34 роки 11 міс.	5,5	1,0	0,25	0,25	7,0
1887–1893 рр. (закладні листи – 5% річних)					
34 роки 11 міс.	5,5	1,0	0,25	0,25	7,0
36 років 6 міс.	5	1,0	0,25	0,25	6,5
1893–1918 рр. (закладні листи – 4,5% річних)					
34 роки 11 міс.	5,5	1,0	0,25	0,25	7
36 років 6 міс.	5	1,0	0,25	0,25	6,5
38 років 6 міс.	4,5	1,0	0,25	0,25	6

Джерело: сформовано автором за даними [441; 438; 439; 130].

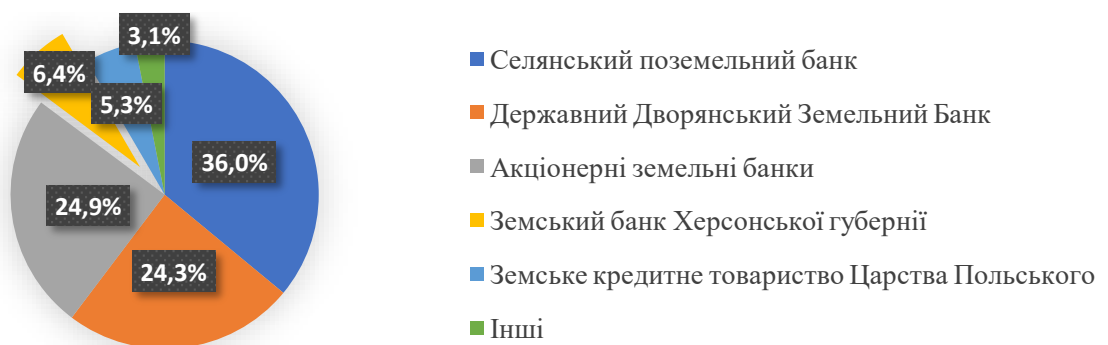

Рис. 2.13. Динаміка загальних сум наданих позик ЗБХГ, 1865–1917 рр., тис. руб.
Джерело: побудовано автором на основі [409, с. 279; 87, с.132; 406, с. 2-3].

За невнесені кредитні платежі в установлені піврічні строки нараховувалася пеня (штраф) у розмірі 1% з несплаченої суми недоїмки за кожен місяць (з 1900 р. за перше півріччя прострочки нараховувалося 0,5% у місяць, а за друге півріччя вже 1% у місяць). З наступного піврічного терміну несплати суми правлінням банку призначався адміністратор, який наглядав за господарською діяльністю боржника на предмет доведення маєтності до розорення. В окремих випадках адміністратор здійснював управління маєтностями. Згодом заставлене майно підлягало продажу з публічних торгів за встановленою у статуті процедурою. Якщо продане майно не

перекривало суми боргу та витрати з організації торгів, то збитки від цієї операції відносилися за рахунок банку. Додаткової надійності та успішності в роботі ЗБХГ набув за рахунок не лише кругової поруки, а й за рахунок значного рівня стабільності. Навіть у неврожайний 1892 р. ЗБХГ отримав чистого прибутку на суму 772 162 руб., а в наступних роках чистий прибуток перевищував 1 млн руб.: у 1893 р. – 1 311 146 руб., а у 1894 р. – 1 045 192 руб. [87, с. 132]. Чистий прибуток банк направляв на поповнення резервного капіталу та інші, створювані ним стабілізаційні та реалізаційні фонди.

Постійне збільшення резервного капіталу (станом на 1 січня 1895 р. він становив 6 011 930 руб. [87, с. 132]) та стабілізаційних фондів сприяло уникненню значних коливань у кризові роки, а адекватна оцінка вартості землі сприяла залученню клієнтів до кредитних програм банку. Так, наприклад, у 1916 р. середня вартість землі, що перебувала під заставою у банку, була на рівні 168 руб. за десятину, натомість у ДДЗБ та СПЗБ середня вартість землі коливалась від 107 до 104 руб. за десятину [406, с. 18]. Такі підходи до кредитної діяльності дали змогу ЗБХГ перебувати на лідерських позиціях не лише в регіоні, а й в імперії. Так, зокрема, в 1914 р. частка обсягів діяльності банку в загальній системі іпотечного кредитування становила 6,4 % (див. рис. 2.14).

Рис.2.14. Частка ЗБХГ в іпотечній системі Російської імперії у 1914 р.
Джерело: побудовано автором за даними [407, с. 26].

Постійно зростаючі потреби у довгостроковому іпотечному кредитуванні, позитивні результати діяльності ЗБХГ та відсутність альтернативи через слабкість імперської банківської системи спонукали до розширення мережі регіональних

акціонерних земельних банків. Всього в імперії було створено 10 АЗБ із них 4 – в українських губерніях. Піком засновницької діяльності АЗБ можна вважати 1872 рік, коли було створено 8 таких банківських установ. Першим було створено Харківський земельний банк (далі – Харківський ЗБ), статут якого затверджено 4 травня 1871 р.[458], а свою роботу він розпочав з 2 вересня 1871 р. Діяльність ХЗБ поширювалася на Харківську, Курську, Воронежську, Катеринославську та Полтавську губернії, згодом додалися Орловська, Ставропольська губернії, Донська, Кубанська, Терська області та міста Севастополь, Симферополь і Ялта [458, с. 421; 258, с. 212; 87, с. 129].

У 1872 р. на українських теренах було засновано такі земельні банки (Додаток С):

- Полтавський земельний банк (далі – Полтавський ЗБ), статут якого було затверджено 8 квітня, операційну діяльність розпочато 4 липня. Діяльність поширювалася на Полтавську і Чернігівську губернії, пізніше поширилася і на Харківську, Київську, Волинську губернії [452, с. 446];

- Київський земельний банк (далі – Київський ЗБ), статут було затверджено 6 липня, операційну діяльність розпочато 14 жовтня. Діяльність поширювалася на Київську, Чернігівську, Подільську і Волинську губернії [443, с. 32]. Саме для Київського АЗБ було прийнято у грудні 1884 р. закон, назва якого відповідала суті – «Про обмеження вибору членів Правління та Оціночної комісії Київського Земельного Банку виключно осіб російського походження» [269, с. 550], який був дискримінаційним стосовно багатонаціонального населення Правобережної України.

- Бессарабсько-Таврійський земельний банк (далі – Бессарабсько-Таврійський ЗБ), статут було затверджено 7 вересня, операційну діяльність розпочато 30 жовтня. Діяльність поширювалася на Херсонську і Таврійську губернії, пізніше поширилася і на Подільську губернію [431, с. 565].

Статут Харківського ЗБ став зразковим для всіх АЗБ [280], які створювалися після його заснування, а тому за основними позиціями статуту усіх АЗБ були аналогічними. Зокрема, всі вони надавали довготермінові та короткотермінові

кредити під заставу як землі (земельних маєтностей), так і міської нерухомості. Позики не могли перевищувати 60% оціночної вартості заставного майна і не могли бути меншими 500 руб. В основу оцінки нерухомого майна, що закладалося, брався принцип дохідності земельної маєтності чи міської нерухомості, яка визначалася умовами надання її в оренду [300].

Для отримання кредиту потенційний позичальник мав разом із заявою надати у банк такі документи: 1) свідоцтво про право власності на нерухоме майно та відомості про наявність/відсутність заборон, стягнень, позовів, суперечок тощо; 2) план розміщення майна (за наявності); 3) детально складений оціночний опис маєтку; 4) страховий поліс на майно, оскільки «будь-яка надана в заставу Банку будівля має бути застрахованою від вогню на суму не нижчу суми позики, із приєднанням суми дворічних відсотків» [458, с. 425].

У першій редакції статутів усіх банків довгострокові кредити надавалися позичальникам на умовах сплати ними кредитних платежів за двома піврічними термінами під 6 % річних (див. табл. 2.7) виключно закладними листами зі сплатою 1% комісії із загальної суми позики для компенсації витрат з оцінки майна та виготовлення закладних листів. Статутом дозволялося перезакладення майна зі сплатою додаткової премії у розмірі 1 % із суми додатково виданої закладними листами позики [292].

Таблиця 2.7

Обов'язкові річні платежі за іпотечними кредитами Харківського (статут 1871 р.), Полтавського, Київського та Бессарабсько-Таврійського (статути 1872 р.) АЗБ, (%)

Термін кредитування	Застава	% за кредито	% погашення тіла кредиту	% на резервний капітал та витрати	Всього річний платіж, %	Одноразова комісія з суми позики, %
43 роки 6 міс.	земля	6,0	0,5	1,5	8,0	1,0
18 років 7 міс.	Міська нерух.	6,0	2,0	1,5	9,5	1,0

Джерело: сформовано автором за даними [458, с. 424; 452, с. 449; 443, с. 34–35; 431 с. 568].

Проте, в листопаді 1872 р. Харківський ЗБ вніс зміни до свого статуту і змінив порядок надання довгострокових кредитів, збільшивши терміни кредиту та знизивши % за кредитом з 6 % до 5 % у частині збільшених термінів таким чином (табл. 2.8):

Таблиця 2.8

**Обов'язкові річні платежі за іпотечними кредитами Харківського АЗБ
(зміни у статут 1872 р.), (%)**

Термін кредитування	Застава	% за кредит	% погаш. тіла кредиту	% на резервний капітал та витрати	Всього річний платіж, %	Одноразова комісія з суми позики, %
43 роки 6 міс.	земля	6,0	0,5	1,5	8,0	1,0
48 років 8 міс.	земля	5,0	0,5	1,5	7,0	1,0
18 років 7 міс.	міська нерух.	6,0	3,0	1,5	10,5	1,0
19 років 11 міс.	міська нерух.	5,0	3,0	1,5	9,5	1,0

Джерело: сформовано автором за даними [257, с. 997].

Значного резонансу у 1901 р. набула справа про зловживання в Харківському земельному та торгівельному банках. Самогубство голови правління Харківського ЗБ О. К. Алчевського, який одночасно був акціонером Харківського торгівельного банку та власником ряду потужних підприємств Харківщини та Луганщини (в т.ч. металургійні заводи), сполохало фінансові кола імперії і місцеве підприємницьке товариство. Ревізії Міністерства фінансів обох банків (проведені у травні – червні 1901 р.) виявили значні порушення в бухгалтерському обліку, які дозволяли приховувати збитки від акціонерів, здійснювати завідомо збиткові для банку операції з цінними паперами та відмивати готівкові кошти через торгівельний банк. У справі виявлено такі порушення: не дотримуючись положень статуту, активно закладалися % папери запасного капіталу ЗБ без наявної потреби для користі банку, а на розсуд керівника банку для його особистого збагачення (замість 3-х млн руб. при перевірці виявлено лише 300 тис. руб.); закладні листи на суму 6 млн руб., надані позичальниками в оплату позик, не відображалися в обліку; голові правління банку та членам правління надавалися значні кредити без достатнього забезпечення їх заставним майном, часто під заставу цінних паперів, що не передбачалося статутом, – сума боргу за цими зобов'язаннями досягала 6,5 млн руб.; виявлено фіктивних кореспондентів банку; недостовірні дані у звітах про стан продажу акцій АЗБ ІХ і Х випусків (ревізією нараховано збитків за цими операціями на суму 205,4 тис. руб); ревізія каси підтвердила факти вилучення готівки з каси торгового банку без обліку, сума якої на час перевірки досягла 7 млн руб., та інші порушення [1–117]. У результаті до відповідальності було притягнуто

деяких членів правління обох банків у вигляді позбавлення волі від 1,5 до 3,5 років з конфіскацією майна, Торгівельний банк було оголошено банкрутом, а Харківський ЗБ продовжив свою роботу під наглядом Міністерства фінансів [401].

Незважаючи на всі складнощі роботи АЗБ, конкурентні умови, які створилися на ринку іпотечних кредитних послуг, сприяли уніфікації кредитних ставок та пропозиції більш довгих термінів кредитування. Відповідно, АЗБ клопотали про внесення змін і доповнень у свої статuti в цій частині. Так, вже у травні 1873 р. Київський ЗБ вніс зміни до свого статutu і змінив порядок надання довгострокових кредитів, ще більше подовжуючи терміни ніж Харківський ЗБ, знижуючи % кредитними ставками за всіма термінами (табл. 2.9).

Таблиця 2.9

**Обов'язкові річні платежі за іпотечними кредитами Київського АЗБ
(зміни у статут 1873 р.), (%)**

Термін кредитування	Застава	% за кредито	% погаш. суми кредиту	% на резервний капітал та витрати	Всього річний платіж, %	Одноразова комісія з суми позики, %
54 роки 6 міс.	земля	6,0	0,25	1,5	7,75	1,0
48 років 8 міс.	земля	5,0	0,5	1,5	7,0	1,0
43 роки 6 міс.	земля	6,0	0,5	1,5	7,6	1,0
27 років 6 міс.	міська нерух.	6,0	1,5	1,5	9,0	1,0
18 років 7 міс.	міська нерух.	6,0	3,0	1,5	10,5	1,0
19 років 11 міс.	міська нерух.	5,0	3,0	1,5	9,5	1,0

Джерело: сформовано автором за даними [255, с. 546–547].

Надалі, починаючи з грудня 1879 р. Міністерству фінансів було надано право, за клопотаннями АЗБ, вносити зміни у їхні статuti щодо зміни умов (в т.ч. термінів) надання позики і випускати заставні листи під відсотки нижче 6% річних, без додаткового затвердження Державною Радою [247, с. 305]. Отож, згодом % кредитних ставок змінювалися, досягши мінімуму в 4,5 %, а терміни максимального рівня – 61 рік 8 міс. Звичайно, в даному випадку Міністерство фінансів, хоч і знаходилося у позиції регулятора іпотечного кредитування у державі, але певну роль у цьому процесі відігравали і ринкові відносини, які надавали можливість конкурувати АЗБ у даному секторі кредитних послуг.

Короткотермінові позики надавалися готівкою на термін від 1 до 3-х років під відсотки, які встановлювалися Правлінням і завчасно публікувалися у газеті «Урядовий вісник» та губернських відомостях.

У разі, якщо позичальник не сплачував у встановлені терміни кредитні платежі, то йому надавалося 2 місяці пільгового періоду з нарахуванням 1 % за місяць пені. Надалі, якщо боржник не сплачував необхідних сум банку, то заставне майно готувалося до продажу в установленому Статутом порядку. У період політичної нестабільності у зв'язку з розпочатою у 1877 р. Російсько-турецькою війною (1877–1878 рр.) Бессарабсько-Таврійському ЗБ у законодавчому порядку було дозволено за заявою позичальника призупиняти стягнення недоїмок (повністю або частково), що утворилися по терміну чергових платежів станом на 31 грудня 1876 р. за наданими кредитами під заставу міського нерухомого майна в містах Одесі, Севастополі, Ялті, Керчі і Феодосії, до закінчення військових дій із подальшим відієрмінуванням накопичених боргів за рішенням Правління, але не більше ніж на 10 років зі сплатою 6 % річних за кредитом [230, с. 714].

Що стосується закладних листів (Додаток Т), які випускали акціонерні земельні банки, то їхня кількість не мала перевищувати суми виданих довготермінових позик під заставу нерухомості і не могла перевищувати суми складеного основного й запасного капіталу. Важливим було те, що частина основного капіталу (1/20 суми заставних листів, які знаходилися в обігу) мала зберігатися в державних відсоткових цінних паперах. Заставні листи видавалися на ім'я пред'явника за номіналами 100, 500, 1 тис. руб., пізніше (1875 р.) було додано номінали 5 тис. і 10 тис. руб. кредитних з нарахуванням за кожне півріччя (2 січня і 1 липня) відсотків у розмірі відповідно до встановленого % за кредит (так званий % росту). У 1875 р. Київський АЗБ випускав заставні листи по 125 рублів металевих (золотих, срібних), які рахувалися за курсом, що відповідав відповідним 20 фунт. стерл., 500 франкам, 236 голланд. гульденам і 134 пруським талерам [256, с. 503–504].

Річний звіт, піврічний фінансовий баланс, рішення загальних зборів акціонерів та висновки ревізій, пояснення за ними підлягали оприлюдненню

шляхом публікації в «Урядовому віснику» та губернських відомостях. Для вирішення проблем і питань, які виникали у діяльності, та з метою узгодження дій АЗБ у м. Санкт-Петербурзі досить часто проводилися з'їзди представників АЗБ (зокрема у 1874 [380, с. 104], 1875, 1876 [276, с. 190], 1888, 1892 [379], 1894 [378], 1896, 1906, 1909, 1915 роках). тези, рішення і постанови з'їздів також публікувалися окремими брошурами.

Аналізуючи діяльність АЗБ, що діяли на українських теренах, та порівнюючи їхню діяльність з іншими АЗБ, які діяли в білоруських, литовських та російських губерніях, станом на 1 січня 1895 р. встановлено, що в заставі частіше знаходилася земля ніж міська нерухомість (Додаток У). Зокрема, в українських АЗБ у заставі знаходилося 12 725 земельних об'єктів на суму 294 764,1 тис. руб. та 6 146 об'єктів міської нерухомості на суму 86 314,6 тис. руб. (на той час Полтавський ЗБ припинив надання кредитів під заставу міського нерухомого майна). Частка обсягів усього заставного майна, яке обліковувалося в українських АЗБ, у загальноімперському показнику становила біля 40%. Найбільшими іпотечними земельними банками імперії можна вважати Харківський і Віленський (останній обслуговував 4 білоруські і 1 литовську губернії) АЗБ. Із додатку У видно, що за 1894 р. усі АЗБ імперії отримували певні прибутки, зокрема частина чистого прибутку відраховувалася у резервний капітал, частина – до основного капіталу, а також нараховувалися дивіденди за акціями у встановленому статуті порядку. Певним чином можна вважати, що з появою у 1883 р. та 1885 р. Державних земельних банків (Державного Селянського та Дворянського банків) з'явилася певна конкуренція, але АЗБ впевнено тримали рівень на ринку іпотечних кредитних послуг, і саме їхній досвід і використовувався урядом при створенні державних іпотечних банків. Частка обсягів діяльності усіх АЗБ імперії в загальній системі іпотечного кредитування станом на 1914 р. складала майже чверть 24,9% (див. рис. 2.14). Тоді як частка лише трьох українських АЗБ (Київського, Полтавського, Харківського) складала 53,9% (833,7 тис. руб.) у загальному балансі усіх АЗБ імперії (1 546,7 тис. руб.) [510, с. 5].

У часи великих потрясінь періоду Першої світової війни (1914–1918 рр.), коли відбувалися значні інфляційні процеси, у АЗБ виникало багато проблемних питань, пов'язаних зі сповільненням кредитної діяльності та значним збільшенням простроченої заборгованості (у 2,5 рази відносно довоєнного показника 1913 р.). І це при тому, що у 1917–1918 рр. позичальники АЗБ масово погашали взяті кредити, а правління банку змушене було їх приймати, тому в обліку отримувалися прибутки, в т. ч. і за період 1913–1917 рр., наведений у додатку Ф, який значною мірою був номінальним, бо, фактично, був знецінений у рази порівняно з прибутком базового 1913 року. Незначне збільшення показників сум довгострокових позик, фактично, відбувалося здебільшого за рахунок інфляції і знецінення рубля. Перспективи існування АЗБ були передбачувані, особливо після більшовицької окупації українських земель. Згідно з Декретом Ради народних комісарів «Про ліквідацію приватних земельних банків» від 24 грудня 1918 р. усі приватні земельні банки мали бути ліквідовані до 1 лютого 1919 р. [234, с. 542]. З даного питання при Наркомфіні України та Народному банку у травні 1919 р. було створено Всеукраїнську ліквідаційну комісію, роботу якої перервав наступ військ Денікіна. Лише до середини 1920 р. відбулася остаточна ліквідація АЗБ в Україні [351, с. 314–324].

Головною передумовою створення **Державного Селянського земельного** банку була Селянська реформа Олександра II, проте попри отримання більших свобод українське селянство через малоземельність та значні викупні платежі залишалося у заручниках своїх колишніх власників. Фактично, з 1861 р. до Столипінської аграрної реформи, котра почала впроваджуватися у 1906 р., в урядових та наукових колах тривала дискусія щодо можливих шляхів вирішення даної проблеми.

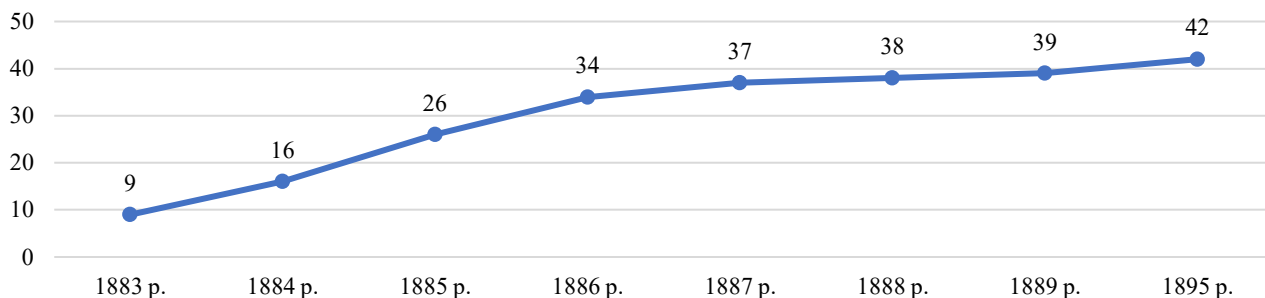
Проте, на шляху розвитку ринкових відносин в аграрному секторі уряд Російської імперії мав забезпечити фундамент земельного ринку. Одним із таких важливих елементів функціонування ринку землі в Російській імперії стало створення у 1882 році Державного Селянського поземельного банку, який розпочав активну операційну діяльність із 10 квітня 1883 р. [334]. Початково цей банк мав

надавати довгострокові позики під заставу землі на термін від 24 ½ до 34 ½ років під 5,5 % річних та банківською річною комісією 1 % (Додаток X). Водночас передбачалась можливість дострокового погашення кредитних зобов'язань. Слід зазначити, що оскільки і процентна ставка, і комісія становили прості проценти, то не залежали від залишкової суми кредиту та нараховалися від початкової суми кредиту. Фактична вартість кредиту складала 6,5% [334, с. 221] на рік. Такі кредити ДСПЗБ надавав селянським общинам, товариствам а також окремим селянам. Погашення кредитів позичальниками відбувалося шляхом сплати кожні пів року обов'язкового платежу, який передбачав сплату, окрім процентів та комісій, також 2 % річних з тіла кредиту у разі, якщо позика надавалась на 24 ½, та 1 % річних у разі, якщо кредитний договір було укладено на 34 ½ роки (Додаток X). Розмір позики обмежувався сумою 125 руб. на одну особу чоловічої статі – це при общинному користуванні. При подвірному землеволодінні, яке переважало в губерніях Лівобережної України, сума не могла перевищувати 500 крб. на одного домовласника (ці обмеження було ліквідовано змінами до законодавства 1895 р. [447]). В окремих випадках, якщо земельні ділянки мали особливу цінність і високий рівень дохідності, то розмір позики міг визначатися залежно від її «особливої оцінки», але не вище 75%. Така оцінка проводилася Повітовою земською управою, а сума позики затверджувалася за рішенням Міністра фінансів за поданням Ради банку. Водночас, для стимулювання вчасного погашення кредитних платежів передбачалися санкції за прострочки у формі пені, що складала 0,25% у місяць від суми простроченого платежу.

Для забезпечення готівковими обіговими коштами банк випускав свідоцтва ДСПЗБ (офіційна назва: «Державні свідоцтва Селянського Поземельного Банку»), які виконували роль цінних паперів, початково прибутковість яких становила 5 ½ % річних. Вони випускалися двічі на рік – 2 травня і 1 листопада, з оплатою купонів у два строки – 2 січня і 1 липня в самому ДСПЗБ, його відділеннях та у відділеннях Державного банку [334, с. 220].

У Наддніпрянській Україні перші сім відділень ДСПЗБ було відкрито упродовж 1883 р. в містах Херсоні, Катеринославі, Києві, Кам'янці-Подільському,

Полтаві, Чернігові та Житомирі, згодом у 1884 р. та 1885 р. були відкриті ще відділення – у Симферополі (закрито у 1900 р.) та Харкові відповідно. Загалом, в імперії до початку ХХ ст. було відкрито 42 відділення цього банку, із них 9 – в українських губерніях (21,4 %), з очевидним збільшенням представництв за перші три роки його існування (рис. 2.15).

Рис. 2.15. Динаміка зростання кількості представництв ДСПзБ в Російській імперії протягом 1883–1889 рр.

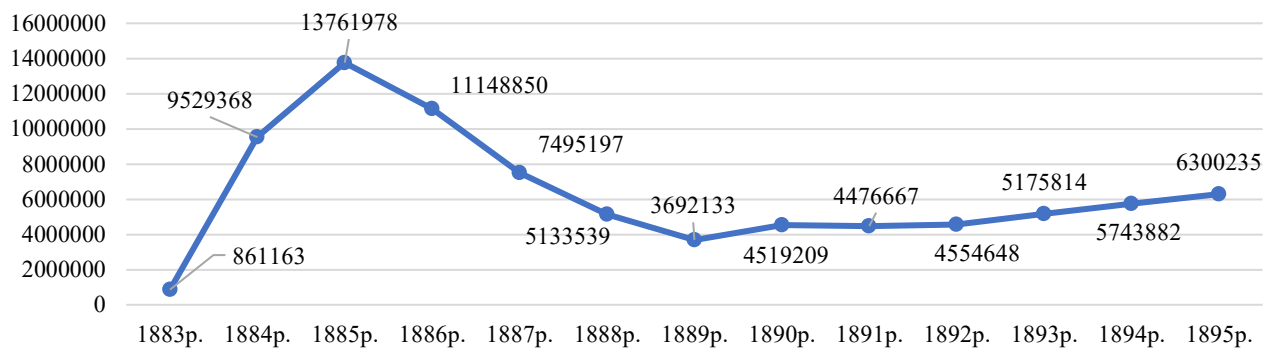
Джерело: побудовано автором за даними [16, с. 927–929; с. 18–19].

Зі збільшенням кількості відділень ДСПзБ зростали й банківські ризики. За період з 1883–1885 рр. розмір простроченої заборгованості за виданими кредитами зріс до 37,7 % [128, с. 89–91], що у свою чергу спонукало до скорочення обсягів видачі іпотечних кредитів. Особливо негативними були підсумки роботи банку за перше десятиліття, що ставило перед урядом певні задачі з його реформування. Станом на 1 січня 1892 р. було видано всього кредитів на суму біля 60, 6 млн руб. по 8 553 угодах для придбання 1 742 331 десятин землі, що вцілому збільшило площу селянським домогосподарствам лише на 1,2 %. Водночас, борги селян за непогашеними кредитами перед банком зростали значними темпами. Причинами такого стану були: високі відсотки за кредит, високі покупні ціни, значна сума початкового внеску продавцям не покриті кредитами, спірні договірні питання, не врожайні роки, падіння цін на с/г продукцію та інші, найчастіше матеріальні проблеми позичальників. Але заходи по ліквідації заборгованості були безрезультатними: по 833 заставлених маєтках продажі були відмінені, організовано торги по 169 маєтках з яких, фактично, продано лише 5. До 1892 р. банк володів 353 ділянками землі площею 133 731 дес. із залишком капітального

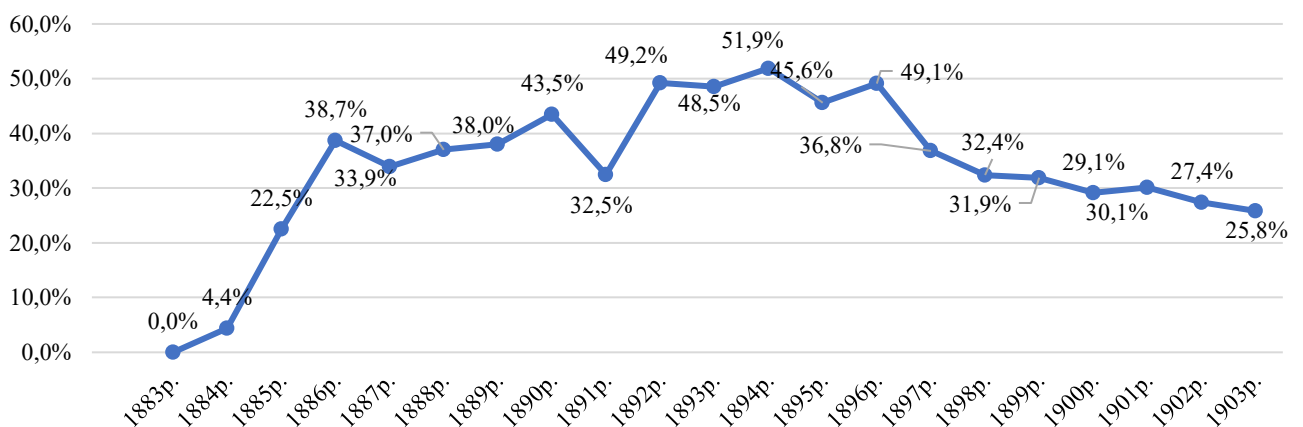
боргу 7 804 104 руб. Захисна реакція банку на таку ситуацію відобразилася на значному зменшенні кредитування (особливо односібників) та збільшенні відсотків приросту цін з 9,8% (у 1883 р.) до 36,8% від продажних цін (у 1890 р.) [110, с. 9–10, 13–14].

Найменше кредитів було видано у 1889 р. – 3 692 133 руб. на придбання 156 343 дес. землі, в наступних роках також не спостерігалось особливих зрушень, аж до 1906 р. (рис. 2.16).

Рис. 2.16. Динаміка видачі іпотечних кредитів ДСПЗБ за 1883-1889 рр., (руб.)
Джерело: побудовано автором за даними [128, с. 89–90].

Зниження темпів кредитування дещо сповільнило темпи зростання частки прострочених заборгованостей, проте не вирішувало проблему в цілому (рис. 2.17).

Рис. 2.17. Стан прострочених заборгованостей за 1883–1903 рр., %
Джерело: побудовано автором за даними [128, с. 91–92].

Розглядаючи причини утворення селянських боргів за кредитами, аналізуючи структуру боргів, імперський економіст і службовець Міністерства фінансів О. Гур'єв пропонував у рамках реформи Селянського банку вжити ряд заходів

щодо зміни умов видачі кредитів (на кшталт понизити оціночну вартість землі, яка заставляється, понизити % по кредиту, розширити пропозицію строків кредиту тощо) та змінити підходи банку у безпосередній роботі з кожним клієнтом (чи то одноосібником, чи то товариством) – детально вивчати кожну угоду. У пропозиціях особлива увага приділялася розширенню Селянським банком операцій з придбання землі за власний рахунок з метою подальшого кредитування довгострокової оренди земель селянським господарствам з можливою перспективою викупу [110, с. 34–50].

Отож, з огляду на негативну динаміку стану прострочених заборгованостей, що супроводжувалася значним приростом, на початку 90-х років XIX ст. урядом Російської імперії було зроблено певні кроки для урегулювання проблеми з кредитними договорами. Зокрема, у новому проекті статуту ДСПзБ 1893 р. планувалося передбачити більш широкий спектр термінів за кредитами (9 термінів: від 11 років до 51р. і 9 міс.) та дещо знижені процентні ставки за кредитами з 5,5% річних до 4,5 % річних [446, с. 9, 40]. Фактичне зниження кредитної ставки (з 5,5 % до 4,5 % річних для селян і з 4, 5% до 4 % для дворян) відбулося вже з листопада 1894 р., яке було приурочено одруженню Миколи II – прийнято відповідний закон «Про всемілостиве дарування милостей і полегшень з нагоди одруження Його Імператорської Величності, Государя Імператора Миколи Олександровича» [219, с. 634–643].

Такі перспективи зниження ставки (проценту росту) за кредитом на тлі зростання ризиків неповернення коштів – питання спірне, проте виникла потреба коригування процентної ставки прибутковості цінних паперів, які випускалися ДСПзБ. Таким чином, вже у березні 1893 р. завбачливо було прийнято рішення про достроковий викуп 5½ % державних свідоцтв ДСПзБ на суму 51 073 300 руб. а замість них емітувати сертифікатів ДСПзБ із прибутковістю 4 ½ % на таку ж суму [232, с. 32–133], що на тлі діючих кредитів в 5,5% річних давало досить суттєву маржу в 1,0% (див. табл. 2.3). Проте головною метою випуску таких цінних паперів залишалася функція квазі грошей, для купівлі земель на продаж.

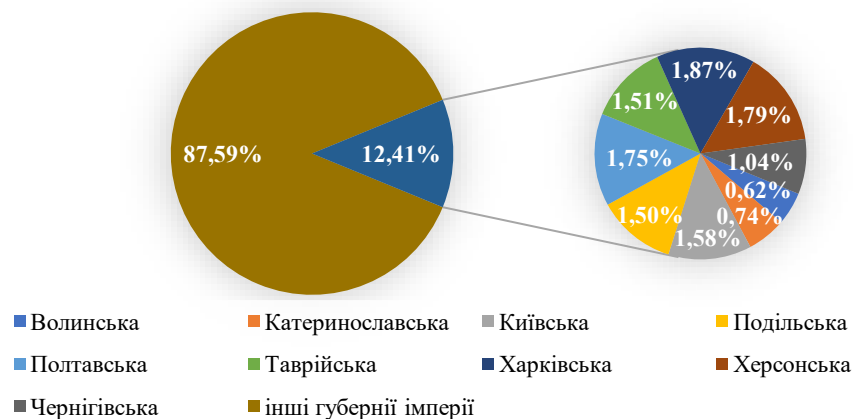
Наступні важливі зміни, які відбулися у законодавстві, були пов'язані із затвердженням у листопаді 1895 р. [335] нового статуту ДСПЗБ, де передбачалися суттєві зміни умов кредитування селянства – визначення суми кредиту відносно до оціночної вартості заставної землі. Якщо за Законом 1882 р. [334] цей поріг не міг перевищувати 75 % спеціальної оцінки вартості заставної землі, то починаючи з 1895 р. позика могла надаватися при наявності «поважних причин у розмірі до 90 % (спеціальної оцінки – М.О.) і навіть повної оцінки ділянки, яка продається» [335, с. 644]. Слід зазначити, що у проекті 1893 р. з-поміж інших вищезгаданих поважних причин було визначено й нову умову для селян, – якщо вони «до отримання позики влаштували свою садибу на куплених ділянках» [446, с. 8]. Натомість, якщо були відсутні обґрунтовані поважні підстави для спеціальної оцінки землі, позика мала видаватися на суму, що не перевищувала 60 % «нормальної оцінки» землі, яка встановлювалася шляхом погодження з Міністерством фінансів, Міністерством внутрішніх справ та землеробства, а також Державного майна. Таке збільшення рівня спеціальних оцінок, звичайно, підвищувало ризики банку й не сприяло збільшенню частки платоспроможних позичальників, а лише розширяло коло позичальників. Це можна вважати політичним рішенням уряду для просування Селянської реформи 1861 р. та призупинення незадоволення селянства аграрною політикою.

Розміри процентів за кредитами та комісійні відрахування залишилися без змін (4,5 % за кредитом + 1 % комісії = 5,5% річних), було змінено лише терміни за кредитними договорами (з 2-х до 5 термінів: мінімально – 13 років та максимально – 51 р. 9 міс.) [447, с. 643]. (Додаток X).

Слід зазначити, що з 1895 р. ДСПЗБ міг виступати не лише посередником у придбанні селянами землі в іпотеку, а й безпосереднім продавцем землі, яку він мав право придбавати за рахунок власного капіталу для подальшого продажу у кредит (за період з 1896 р. – по перші 6 міс. 1910 р. ДСПЗБ по всій імперії куплено землі 4 357 921 дес., у т. ч. за період 1896-1905 рр. банком було куплено 945 231 десятин землі; у 1906 р. придбано 700 маєтків, які займали 1 144 461 дес.; у 1907 р. – 1191 маєток з 1 519 848 дес.; за період 1908 р. – 6 міс. 1910 р. купівлі зменшилися і

склали 748 381 дес. [281, с. 15]). Відділення ДСПЗБ, які функціонували в 9 українських губерніях, за період 1907–1910 рр. придбали за рахунок банку 505 262 дес. землі, що складає 13,7 % загальних придбань по імперії (Додаток Ц).

ДСПЗБ згодом ставав потужним державним регулятором земельного ринку в імперії, всього у його розпорядженні у період 1907–1910 рр. знаходилося 6 008 220 дес. землі, в т.ч. 663 479 дес. землі по українських губерніях або 12,4% (рис. 2.18).

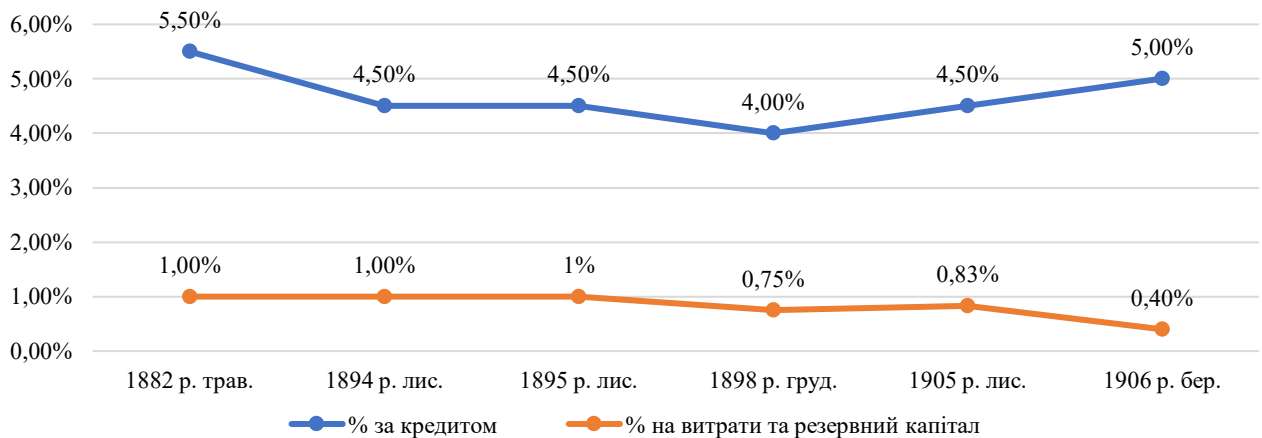
Рис.2.18. Частка кількості земель у розпорядженні відділень ДСПЗБ по українських губерніях, 1907–1910 рр., %

Джерело: побудовано автором за даними [281, с. 58–59].

Окрім того, у новому статуті банку було виписано детальний порядок, за яким селяни могли отримати позику та оформити право власності, встановлено правила дострокового погашення позики, визначено порядок стягнення заборгованостей: за рахунок врожаю, будівельної нерухомості, тимчасового вилучення з користування земельної ділянки з метою використання доходу, отриманого з неї в рахунок погашення недоїмки тощо. Якщо цих заходів було не достатньо, то банком приймалося рішення про продаж таких земель в установленому порядку. За порушення термінів сплати піврічних платежів належало нарахування пені у розмірі 0,5 % за кожен місяць прострочки з суми утвореної недоїмки (раніше вона становила 0,25 % за місяць). При цьому передбачалося, що пеня могла бути списаною рішенням Ради банку, якщо позичальник у своєму клопотанні підтверджував причини пов'язані з стихійним лихом (паводок, град, падіж худоби тощо) або тяжкою хворобою тощо [447, с. 653].

Тенденція до зменшення відсотків за кредитом тимчасово продовжилася. Згідно з прийнятим у грудні 1898 р. законом «Про зниження платежів позичальників Селянського Поземельного банку» [238], починаючи з весняного піврічного платежу 1899 р., піврічне резервне відрахування знизилося з 0,5 % піврічних (1 % в рік) до 0,375 піврічних (0,75 % в рік). Паралельно із зниженням комісійних відрахувань цим законом також передбачалося зниження процентної ставки за кредитом із 4,5 % річних до 4 % річних, відповідно загальна вартість кредиту становила 4,75 % в рік за іпотечними кредитами за всіма термінами кредитування (Додаток X).

Такий відсоток за кредитами протримався до чергових змін липня 1905 р., коли він був піднятий до 5,33% [216, с. 605], а в березні 1906 р., підвищився до рівня 5,4% річних з урахуванням комісії [263, с. 290; 344, с. 130] (Додаток X). Динаміка зміни вартості кредитів з урахуванням процентів та комісій представлена на рис. 2.19.

Рис. 2.19. Динаміка зміни річної вартості кредитів для селян (1883–1906 рр.),%.

Джерело: побудовано автором за даними [334, с. 221; 448, с. 643; 238, с. 1049; 216, с. 605; 263, с. 290; 344, с. 130].

Якщо раніше позики видавалися банком готівковими коштами, то вищезгаданими березневими законодавчими змінами 1906 р. встановлювався новий порядок надання позик, а саме: «Позики з Селянського Поземельного Банку видаються 5 % державними свідоцтвами Банку по номінальній їх ціні» [263, с. 290], які емітувалися банком за потребою. Такі зміни свідчать про катастрофічний стан

державних фінансів Російської імперії, адже нищівна поразка Росії в російсько-японській війні мала не лише політичні наслідки, а й спричинили до тяжких фінансово-економічних втрат. Внутрішня політична ситуація в Російській імперії також складалася не кращим чином, необхідно було йти на поступки селянству, яке у 1905 р. нарощувало бунтівні настрої. Вже у жовтні 1906 р. було прийнято закон «Про зниження платежів позичальників Селянського Банку» [239, с. 902], за яким ДСПЗБ було передано значну частину удільних та казенних земель для продажу їх малоземельним селянам (по українських губ. за період 1907–1910 рр. передано земель від Удільного відомства 136 712 дес. землі, або 10,3 %; див. Додаток Ц) та затверджено нові суми платежів за кожним терміном позики, який встановлювався раніше прийнятими законами (в т.ч. законами від 6 грудня 1898 р., серпня 1905 р. та березня 1906 р.), без структурного розподілу кредитних платежів на % росту, % погашення та % на витрати з управління та створення резервного капіталу, а лише зі встановленням загальної суми у рублях зі 100 руб. позики, які є по суті % (Додаток Х, табл. 2.11).

Таблиця 2.11

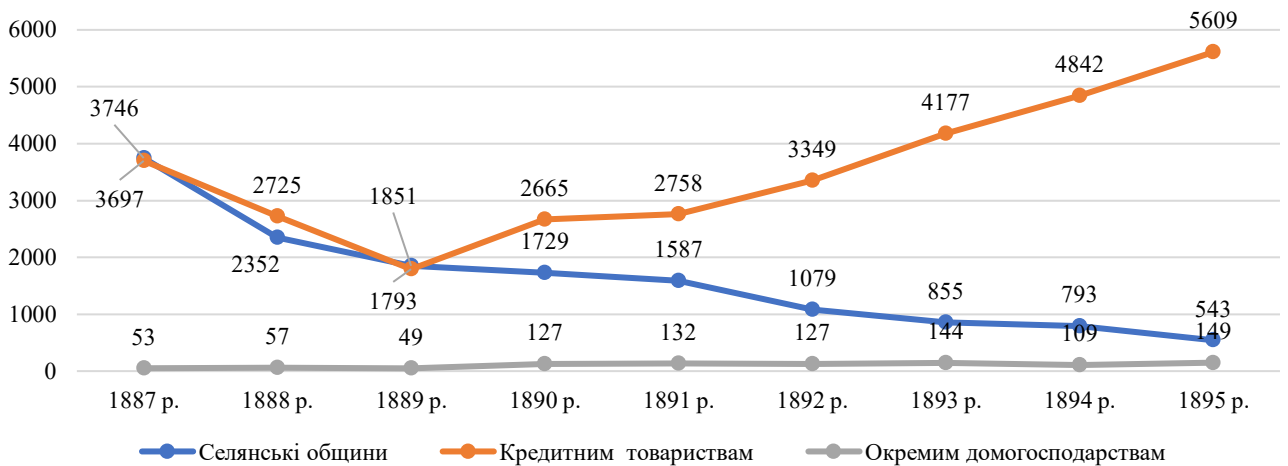
**Обов'язкові річні платежі за іпотечним кредитом ДСПЗБ
із другого півріччя 1906 р., (%)**

Термін кредитування	Загальні річні обов'язкові платежі			
	Скасовано річні платежі, які діяли:			Встановлено 1906 р. (друге півріччя)
	1899р. – 1905 р. (перше півріччя)	1905 р. (друге півріччя)	1906 р. (перше півріччя)	
13 років	10,75	11,10	11,0	9,25
18 років	8,75	9,00	8,90	7,50
28 років	6,75	7,15	7,10	5,80
41 рік	5,75	6,20	6,20	4,95
55 років і 6 місяців	5,25	5,75	5,75	4,50

Джерело: сформовано автором за даними [238, с. 1049; 216, с. 605; 344, с. 130; 239, с. 902].

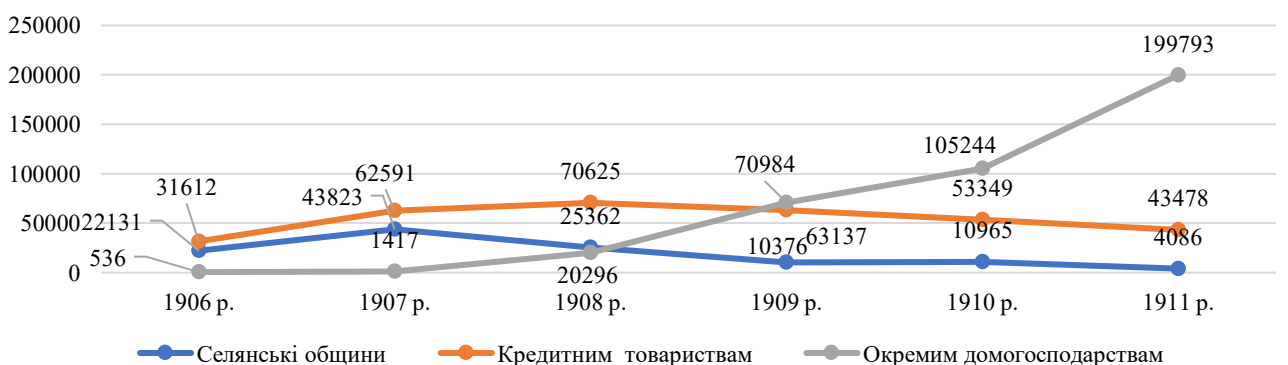
Суттєве зменшення суми кредитного платежу без звичного розподілу свідчить про те, що уряд пішов на свідомі збитки для ДСПЗБ, зазначивши у законі, що розмір (%) погашення позики залишається незмінним, а «недостачу коштів Селянського Банку на покриття зобов'язань, викликаних зниженням платежів позичальників ..., поповнювати з коштів державного казначейства» [239, с. 903].

Зважаючи на те, що одним з напрямів аграрної реформи було здійснення перерозподілу селянських земель шляхом руйнування селянської общини та підтримки заможних селян-одноосібників та окремих домогосподарств, П. Столипін на засіданні Державної Думи окреслив стратегічну мету: «уряд зробив ставку не на убогих і п'яних, а на міцних і сильних» [362, с. 7], їх підтримка, з-поміж інших способів мала бути і фінансова. Тож, саме через механізм кредитування ДСПЗБ можливо було це реалізувати найдієвіше. Але цей процес можна оцінити й по-іншому, така політика стала до деякої міри в нагоді для самого банку, адже надання кредитів більш заможним селянам мало сприяти зменшенню ризиків, шляхом зменшення частки общин та товариств у структурі позичальників, та збільшенню частки незалежних приватних домогосподарств.

Рис. 2.20. Динаміка зміни сум виданих кредитів різним суб'єктам господарювання 1887–1895рр., тис. руб.

Джерело: побудовано автором за даними [128, с. 95].

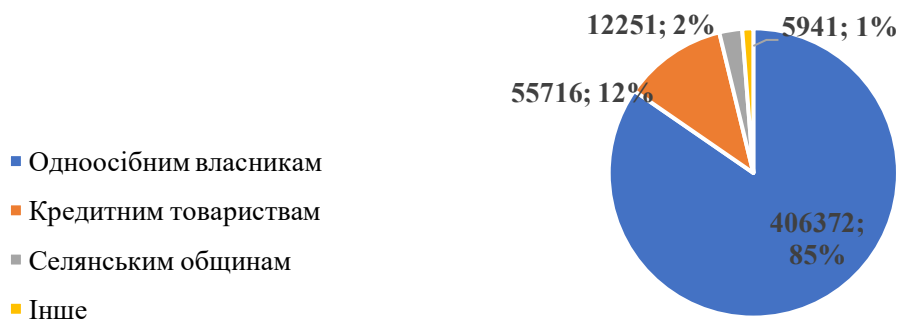

Рис. 2.21. Динаміка зміни сум виданих кредитів різним суб'єктам господарювання 1906–1911 рр., тис. руб.

Джерело: побудовано автором за даними [411, с. 484–485].

Для порівняння, якщо в період з 1887 по 1906 рр. спостерігалось стійке зростання позик, наданих КТ, та поступове зменшення позик селянським общинам, то після початку реформи Столипіна, починаючи вже з 1907 р., ми бачимо різку динаміку зростання окремих домогосподарств порівняно з іншими позичальниками (див. рис 2.20, 2.21).

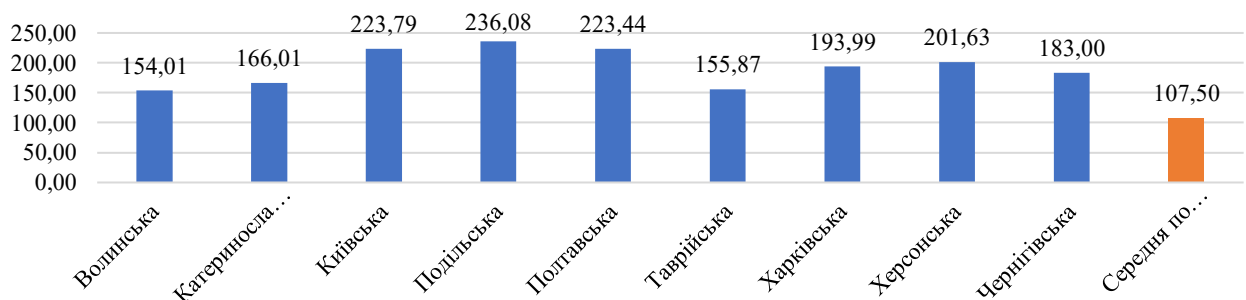
По українських губерніях структура продажу земель ДСПЗБ за період 1907–1910 рр. відповідала загальноімперським тенденціям. Частка проданих земель одноосібникам на умовах кредитування у цей період становила 85 %, кредитним товариствам – 12 %, селянським общинам – 2 % (рис. 2.22, Додаток Ш).

Рис 2.22. Структура іпотечного кредитування ДСПЗБ у Наддніпрянській Україні за типами позичальників (1907–1910 рр.), (дес.; %)

Джерело: побудовано автором за даними [281, с. 60–67].

Що стосується цін, за якими здійснювалися кредитні угоди з продажу земель, то в українських губерніях вони були вищими за середні імперські (рис. 2.23). Найвищими ціни склалися у Подільській (236,08 руб./дес.) та Київській губерніях (223,08 руб./дес.), а найнижчими – у Волинській (154,01 руб./дес.) і Таврійській (155,87 руб./дес.).

Рис. 2.23. Середня вартість землі за кредитними угодами ДСПЗБ за 1907–1910 рр., (руб./дес.)

Джерело: побудовано автором за даними [281, с. 60–67].

Протягом усього досліджуваного періоду існування ДСПЗБ залишалася проблема необхідності дотримання паритету між розмірами платежів за виданими кредитами та відсотками за цінними паперами (Державними свідоцтвами Селянського Поземельного Банку), які емітувалися ним у різні періоди (табл. 2.12).

Таблиця 2.12

Річні обов'язкові платежі за іпотечним кредитом та свідоцтвами, випущеними ДСПЗБ за законами 1882 – 1906 рр., (%).

Рік, місяць ухвалення закону	Річний			Річний	Різниця (2-5)
	% за кредитом	% на витрати та резервний капітал	% всього за виданими кредитами (2+3)	% по свідоцтвах	
1	2	3	4	5	6
1882, травень	5,5	0,5	6,5	5,5	0
1893, березень	5,5	0,5	6,5	4,5 (викуп старих 5,5% свідоцтв)	+1,0
1895, червень	5,5	0,5	6,5	4,0	+1,5
1895, листопад	4,5	1,0	5,5	4,0	+0,5
1898, грудень	4,0	0,75	4,75	4,0	0
1905, липень	4,5	0,83	5,33	4,5	0
1906, березень	5,0	0,4	5,4	5,0	0
1906, листопад	не встановлено	не встановлено	не встановлено	5,0	компенсація за рах. держ. казни

Джерело: розраховано автором з використанням [334, с. 220–221; 232, с. 133–134; 221, с. 374–375; 245, с.10; 216, с.605; 220, с. 605–606; 263, с. 290; 344, с.130; 254, с. 903].

По-перше, певний час (1883–1906 рр.) позики надавалися готівкою, але з коштів від продажу цінних паперів, а з березня 1906 р. позики почали надаватися виключно 5% державними свідоцтвами. По-друге, операції з надання позик мали приносити прибутки банку, які досягалися за рахунок різниці між річними % ставками за наданими кредитами і % ставками, які виплачувалися за свідоцтвами, випущеними ДСПЗБ.

Із таблиці 2.12 видно, що максимальна різниця між цими двома показниками (+1,5%) протрималася з червня 1895 р. по листопад 1895 р., а надалі спостерігалася динаміка спаду, і у листопаді 1906 р. досягла невизначеної (мінімальної) суми. Така законодавча невизначеність свідчить про те, що зниження загальної суми річних платежів за законом від 14 жовтня 1906 р, при якій «зберігався попередній розмір

погашення позики й визначеного Статутом Селянського Банку порядку погашення випущених свідоцтв» [239, с. 903], здійснювалося виключно за рахунок зменшення відсоткової ставки за кредитом за залишковим принципом (див. таблиця 2.13).

Таблиця 2.13.

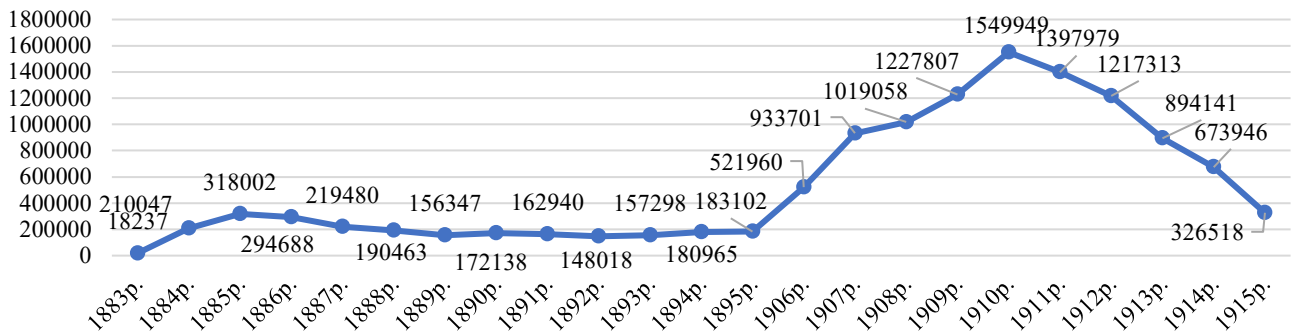
Розрахунок % за кредитами (в т. ч. з комісією) з другого півріччя 1906 р., які видано ДСПЗБ у першому півріччі 1906 р., (%)*

Термін кредитування	Річний (перше півріччя 1906 р.)			Річний (друге півріччя 1906 р.)		Різниця (6-2) або (5-4)
	% за кредитом разом з % на витрати та резервний капітал %	% погашення тіла кредиту	% загальний обов'язковий платіж	% загальний обов'язковий платіж	% за кредитом разом з % на витрати та резервний капітал % (5-3)	
1	2	3	4	5	6	7
13 років	5,4	5,6	11,00	9,25	3,65	-1,75
18 років	5,4	3,5	8,90	7,50	4,0	-1,4
28 років	5,4	1,7	7,10	5,80	4,1	-1,3
41 рік	5,4	0,8	6,20	4,95	4,15	-1,25
55 років 6 місяців	5,4	0,35	5,75	4,50	4,2	-1,2

Джерело: розраховано автором з використанням [263, с. 291; 344, с. 130; 239, с. 902].

* Аналогічні розрахунки здійснювалися за % кредитами (в т. ч. з комісією), які нараховувалися, починаючи з другого півріччя 1906 р. за позиками, які були видані ДСПЗБ у період 1899 р. – перше півріччя 1905р. та за позиками, виданими у другому півріччі 1905 р.

Звичайно, важливим результатом кредитної діяльності ДСПЗБ стала кількість проданої землі безпосередньо селянам, а також іншим сільським общинам та кредитним товариствам. Динаміку кількості земель, які були куплені внаслідок кредитного сприяння ДСПЗБ 1883–1915 рр.(дес.), наведено на рис. 2.24. Вона свідчить про суттєві зрушення у кредитуванні селян за перші 5 років від початку Столипінської аграрної реформи (1906–1910 рр.). У 1910 р. було досягнуто максимального рівня – 1 549 949 десятин землі, а тому можна вважати, що рівень сум виданих кредитів мав подібну динаміку.

Рис. 2.24. Динаміка кількості земель, які були куплені селянами з-за сприяння ДСПЗБ у 1883–1915 рр., (десятини)

Джерела: побудовано автором за даними [128, с. 89–90; 411, с. 484–485; 138, с. 17].

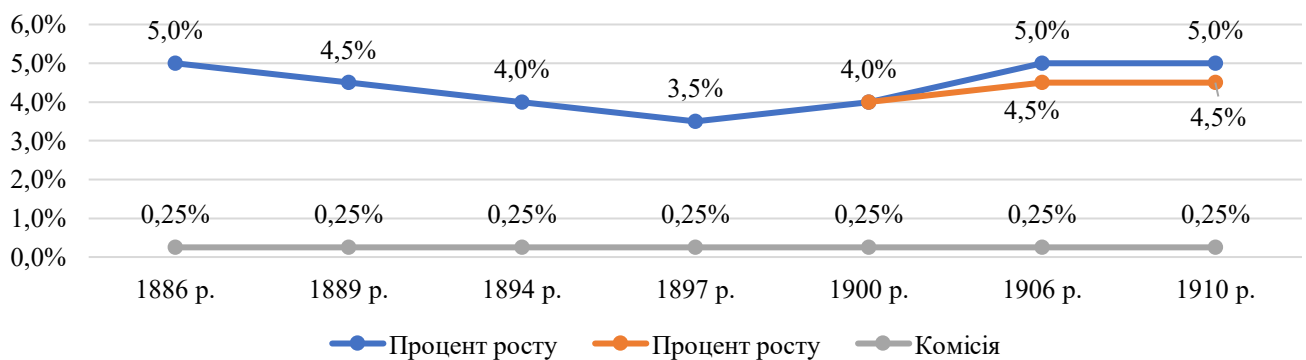
Державний Дворянський земельний банк. Майже одночасно зі створенням у 1883 р. ДСПЗБ на клопотання дворянства у квітні 1885 року з'являється «Височайший рескрипт, виданий Благородному Російському Дворянству» [75, с. 169–170], який регламентував відкриття Державного Дворянського Земельного Банку. У червні того ж року було затверджено «Положення про Державний дворянський Банк» [333]. Цей банк було створено в першу чергу для перекредитування дворянства, що у більшості «загрузло» в боргах через свою недолугість, невмілість вести ефективно своє господарство або через невдале інвестування в сумнівні справи. Проте, незважаючи на низьку фінансову грамотність та явні проблеми із кредитними рейтингами російського спадкового дворянства, Міністерство фінансів надавало йому певні кредитні преференції.

У Наддніпрянській Україні перші відділення ДДЗБ було відкрито 21 грудня 1885 р. у містах Полтаві та Харкові. Вже наступного дня, 22 грудня 1885 р., відділення ДДЗБ з'явилося в Катеринославі (із правом надавати кредити в Херсонській губернії (до 1899 р.)); 28 грудня 1885 р. – у м. Києві (із поширенням дії на Подільську та Волинську губернії), м. Чернігові та м. Симферополі (ліквідовано 1 травня 1887 р. та закріплено за Катеринославським відділенням ДДЗБ); 31 січня 1899 р. в Одесі (із делегуванням права надавати позики в Херсонській та Бессарабській губерніях) [95, с. 50–51].

Положенням про ДДЗБ, затвердженим Законом 1885 р., передбачалося, що дворянство могло отримати кредити під заставу землі чи маєтку під 5 % річних та

комісією 1 % в рік [333, с. 267–268], що на 0,5 % менше ніж для селянства (Додаток Щ). Дана позика передбачала піврічні терміни сплати за кредитом: 1 травня та 1 листопада поточного року. Розмір позики не міг перевищувати 60 % оціночної вартості, в окремих випадках, за рішенням 2/3 голосів Ради Банку цей відсоток досягав 75 %. Позики не могли надаватися під мастки, оціночна вартість яких була нижчою 1 тис. руб.

У 1889 р. було запроваджено нові, простіші умови кредитування, – процентну ставку за кредитом було знижено з 5 % до 4,5 % річних та змінено терміни кредитування – до 51 року 9 міс. та до 38 років 4 міс. відповідно [336, с. 282] (рис. 2.25, Додаток Щ), із подальшим зниженням процентної ставки з листопада 1894 р. до 4 % річних [219, с. 634] (рис. 2.25, Додаток Щ). Наступним етапом здешевлення кредитів для російського дворянства стало ухвалення нового закону від травня 1897 р., згідно з якими ставка за кредитами стягла свого історичного мінімуму – 3,5% [227, с. 328], проте вже з 1900 р. було відновлено ставку за кредитом в 4% [267, с. 939–940]. Така тенденція до поступового збільшення вартості кредитів збереглася і в 1906 р., коли за указом Міністерства фінансів було застосовано дві кредитні ставки: 4,5 % річних та 5 % річних. Для забезпечення цих кредитів було емітовано закладних листів на суму в 35 млн руб., з яких 10 млн було за ставкою 4,5 % річних та 25 млн руб. за ставкою в 5 % річних [224, с. 336] (рис. 2.25, Додаток Щ).

Рис. 2.25. Динаміка зміни процентів за кредитами ДДЗБ (1889 – 1910рр.), %.
Джерело: побудовано автором за даними [333, с. 265–268; 336, с. 582; 226, с. 582; 345, с. 366; 219, с. 634; 227, с. 327; 267, с. 939; 344, с. 129; 225, с. 336; 252, с. 179–180; 250, с. 1131–1132; 218, с. 103–104; 222, с. 292; 223, с. 1636–1637; 95, с. 24–27].

З 1906 р. ДДЗБ повністю припинив видачу кредитів готівкою, а надавалися вони лише закладними листами. Позичальник міг обирати умови отримання кредиту: під 4,5 % чи 5 % річних, залежно від того, які саме закладні листи отримував позичальник, за номіналом 4,5 % чи 5 % [263, с. 291; 344, с. 129]. Відповідно було змінено і таблиці розподілу платежів по термінах позик (всього 9 термінів, для 4,5 % росту мінімальний термін складав 11 років, максимальний – 66 років 6 міс., а для 5% росту мінім. 10 років 8 міс., максимальний 61 р. 8 міс.), за номіналами закладних листів, якими надавалися позики та здійснювався розподіл суми виданого кредиту (Додаток Щ).

Порівняльний аналіз % за кредитом ДДЗБ і ДСПзБ (рис. 2.19 та рис. 2.25), засвідчує, що ставки по ДДЗБ були нижчими у різний час у діапазоні від 0,5 % до 1,5 %, що було дискримінаційно відносно селян. Такі відверті «перекося» відмічав і професор Харківського університету П. Мігулін, називаючи їх несправедливими, адже дійсно дворянам надавалися пільгові кредити «на основах кредиту благодійного, тобто більш дешевого, ніж тим, яким користувалася сама держава і, відповідно, з неминучими пожертвуваннями зі сторони держ. казначейства» [191, с. 140–141, 146]. Така ситуація неминуче створювала підґрунтя і спокусу для деяких дворян зловживати дешевими кредитами – це коли гроші вкладалися не у придбання землі, а у різні спекулятивні авантюри, які доходили аж до гри на біржах. Водночас П. Мігулін ратував за об'єднання державних іпотечних банків Селянського та Дворянського, в єдиний безстановий Державний земельний банк [191, с. 439]. Така ідея обговорювалася в уряді у 1910 р., але не була реалізована на практиці. Проте, певна співпраця цих банків та операційне зближення їх відбувалося. У квітні 1906 р. було прийнято відповідний закон, яким дозволено здійснювати «переведення боргу, який знаходився на заставленому в Державному Дворянському Земельному Банку маєтків, на Селянський Поземельний Банк шляхом переписки боргу в книгах Дворянського Земельного Банку на ім'я Селянського Поземельного Банку» [246, с. 489]. Ця норма була удосконалена у червні 1912 р. новим законом [244, с. 971].

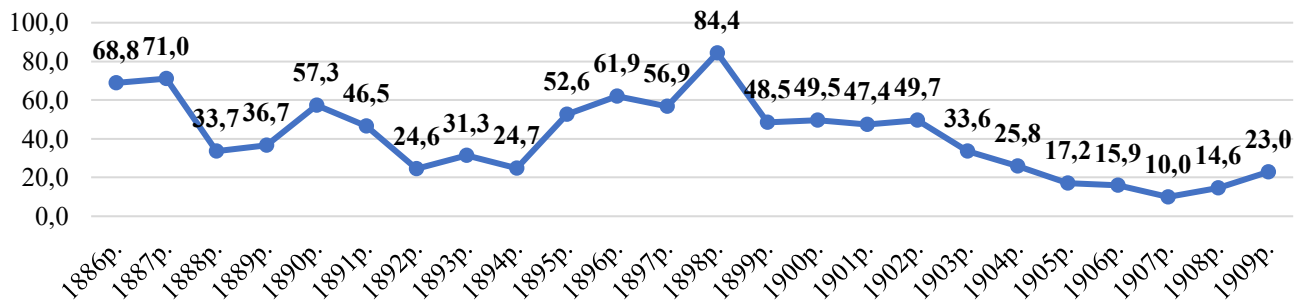
Як і ДСПЗБ, для залучення грошових коштів в обіг ДДЗБ постійно здійснював випуск цінних паперів (офіційна назва «закладні листи Державного Дворянського Земельного Банку») номіналом 100, [300], 500, 1 000, 5 000 і 10 000 рублів кредитних. За період 1885–1914 рр. закладні листи реалізовувалися за різними ставками – від 5% до 3,5%. Розглядаючи співвідношення % за кредит в % за закладними листами (Додаток Щ), можна спостерігати, що подекуди відбувалася тривала розбіжність, зокрема у періоди:

- 1) із жовтня 1889 р. до листопада 1892 р.: заставні листи – 5% при відсотковій за кредит 4,5%;
- 2) з липня 1900 р. до 1903 р.: заставні листи – 3,5 % при відсотку за кредит 4 %.

Якщо у першому випадку перевищення % за заставними листами % за кредит – це свідомі, очевидні збитки для банку, то прибутку з різниці у другому варіанту отримати також не вдалося, адже відсоток у 3,5 % за заставними листами мав суттєві ризики з їхнім подальшим розміщенням як на внутрішньому ринку, так і за кордоном. Уже в 1900 р. імперський уряд констатував, що відбувається «погіршення умов розміщення 3½ % закладних листів Державного Дворянського Земельного Банку, нині вони продаються із значними втратами проти номінальної вартості» [267, с. 939]. У зв'язку з цим було вирішено встановити доплату на покриття курсової різниці по 3 ½ % закладних листах та вжити заходів у переході на збалансовані 4 % як по ставці за кредитами, так і випуску заставних листів у період 1903–1906 рр. Складнощі, які виникали у ДДЗБ із розміщенням закладних листів з метою залучення «живих» коштів для подальшого надання позик – це основна причина, яка змусила імперський уряд припинити у 1906 р. видачу кредитів готівковими коштами і перейти на видачу позик 4 ½ та 5-ти %% закладними листами за номінальною їх вартістю.

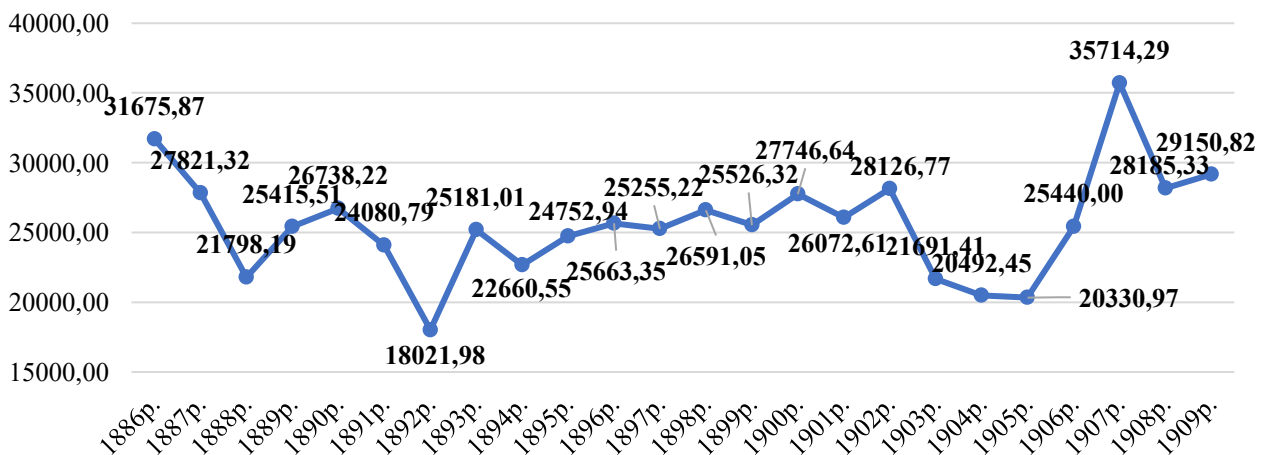
Крім того, ДДЗБ було передано під зобов'язання погашення і металеві (під золоту валюту) закладні листи під 5 % і 4 ½ % Товариства взаємного поземельного кредиту (див. Розділ 3, п. 3.3), яке остаточно збанкрутувало у 1890 р. [214, с. 75 – 76], що також негативно відобразилося на фінансових результатах ДДЗБ.

Процес кредитування відбувався нерівномірно, а періоди кредитної активності завершувалися різкими спадами (рис. 2.26). За перший рік діяльності ДДЗБ було укладено 2 172 кредитні договори на суму 68,8 млн руб. при середньому розмірі позики 31,7 тис. руб., у 1897–1898 рр., коли ставка за кредитом досягла свого мінімуму (3,5%), відбулося максимальне збільшення суми виданих кредитів у кількості 3 174 кредитних договорів на суму 84,4 млн руб. при середньому розмірі позики 26,6 тис. руб. Проте, вже у 1899 р. відбувся провал кредитної активності через наміри імперського уряду підвищити % за кредитами до 4% (рис. 2.26, 2.27). До початку і протягом перших двох років Столипінської реформи (1905–1908 рр.) кредитна активність мінімізувалася, відповідно у 1907 р. було укладено 280 кредитних договорів на суму 10,0 млн руб. із середнім розміром позики 35,7 тис. руб. із максимальною за 22 роки діяльності банку 24,8 млн руб. простроченої заборгованості за виданими кредитами (рис. 2.26, 2.27, 2.28; Додаток Ю).

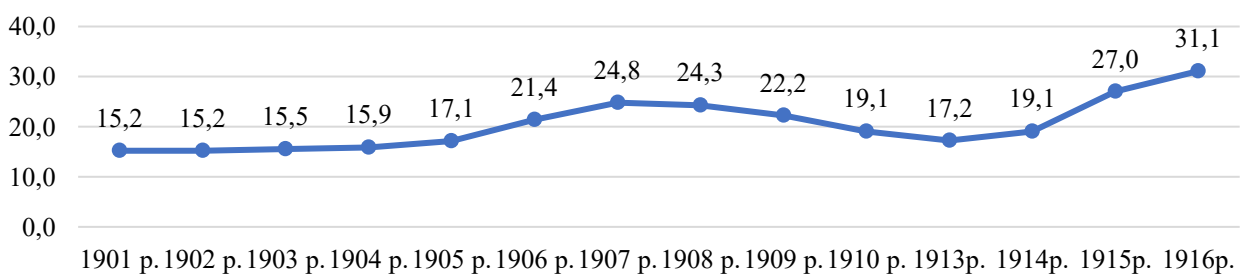
Рис. 2.26. Динаміка кредитування ДДЗБ у Російській імперії (1886–1909 рр.), млн руб.

Джерело: побудовано автором за даними [95, с. 52].

Рис. 2.27. Середній розмір позики за одним договором (1886–1909 рр.), руб.
Джерело: побудовано автором на основі [95, с. 52].

Для поліпшення кредитної дисципліни передбачалося нарахування пені за прострочені платежі за кредитом: за перші два місяці прострочки – 0,5 % від суми прострочки, а за прострочку понад 2 місяці – 1 %. Але й в аспекті пені для дворянства були пільгові умови, так за певних обґрунтованих причин позичальник міг отримати розстрочку суми двох піврічних платежів терміном на три роки або відстрочку на 1 рік, без нарахування пені, з подальшою сплатою 6% річних за кредитом [333, с. 268; 436, с. 489]. У перехідні роки пониження % за кредитом: з 5% до 4,5% (1889–1890 рр.) (див. Додаток Ш) законодавством встановлювалися пільгові періоди, в яких пеня зовсім не нараховувалася, в даному випадку це був термін з 1 листопада 1889 р. по 1 травня 1890 р. [336, с.582]. Але пільгові кредитні режими для дворян не спрацьовували, часто кошти використовувалися ними не за цільовим призначенням, а тому недоїмки зростали (рис. 2.28), і заставне майно стягувалося і продавалося з публічних торгів цілими майновими комплексами або ж частинами. З метою упорядкування процедури продажів у червні 1889 р. було прийнято спеціальний законодавчий акт «Про здійснення стягнень з недобросовісних позичальників Державного Дворянського Земельного Банку» [249], відповідно, й у кожній новій редакції статуту окремо передбачався розділ «Відповідальність позичальників за позиками». На рис. 2.28 наведено динаміку росту простроченої заборгованості перед ДДЗБ за 1901–1916 рр.

Рис. 2.28. Обсяг простроченої заборгованості перед ДДЗБ за 1901–1916 рр., (млн руб.)

Джерело: побудовано автором на основі [411, с. 477; 412, с. 107].

Отже, визначальну роль у розвитку аграрного кредитування займали станові державні банки (ДСПЗБ та ДДЗБ), акціонерні регіональні земельні банки, що діяли на території Наддніпрянської України (Харківський, Полтавський, Київський,

Бессарабсько-Таврійський земельні банки), та ЗБХК у формі товариства взаємного кредиту. Першим банком, що діяв на ринку іпотечного кредитування був ЗБХБ (1864 р.). Починаючи із 70-80 х років XIX ст. А на ринку іпотечного кредитування з'явилися акціонерні земельні банки. Попри досить суттєві успіхи в роботі приватних банківських установ, у Наддніпрянській Україні зберігався значний дефіцит іпотечних кредитів через регіональну нерівномірність охоплення їхньою діяльністю. Тому для поживлення ринку землі в Російській імперії було засновано ДСПЗБ (1882 р.) та ДДЗБ (1885 р.). Через негативний вплив економічної кризи початку XX ст., що відобразився на утворенні фінансового дефіциту ДСПЗБ та ДДЗБ, починаючи із 1906 р., державні іпотечні банки видавали кредити виключно відсотковими заставними листами та свідоцтвами, які вони ж й емітували. Водночас доведено, що саме ДСПЗБ відігравав роль потужного державного регулятора формування вартості земельних ресурсів та впливав на ринок іпотечних кредитних послуг. Тоді як ДДЗБ було створено для підтримки дворянства через механізм надання йому преференцій у кредитуванні, які обернулися значним рівнем недоїмки за виданими кредитами і збитковою діяльністю банку.

Висновки до розділу 2

За результатами дослідження процесу формування і розвитку банківської системи кредитування у Наддніпрянській Україні у період XVIII – початку XX ст. зроблено такі висновки:

1. Встановлено, що кредитна система Російської імперії у дореформену добу перебувала у вкрай у нерозвинутому стані і не відповідала вимогам розвитку капіталістичних відносин. У банківській системі домінували державні фінансово-кредитні установи, кредити яких були доступні дворянам та поміщикам і лише частково – купцям. Приватне банківництво знаходилося у зародковому стані через відсутність належної законодавчої бази, яка обумовлювалася архаїчною урядовою фінансово-економічної політики та відсутністю відповідної раціональної вітчизняної економічної думки, не зважаючи на тогочасні теоретичні і практичні надбання з даного питання у країнах Західної Європи.

2. З'ясовано характерні особливості банківської системи Російської імперії пореформеного періоду (починаючи з 60-х років XIX ст.). Перехід від феодальної економіки до ринкової хоч і відбувався в Російській імперії із значним запізненням порівняно з країнами Європи, проте ставив нові невідворотні виклики у банківському секторі. Створення у 1860 р. ДБРІ на основі Державного Комерційного банку супроводжувалося припиненням діяльності існуючих на ту пору державних кредитних установ: Державного позичкового банку, Приказів Громадської Опіки тощо. Новостворений Державний банк не лише отримав спадщину у вигляді значних фінансових ресурсів та мережі контор, а й набув більш удосконаленої організаційної структури, зберігши функції обслуговування комерційно активного населення та підприємств. За Державним банком вперше було закріплено функцію банківського регулятора над усіма комерційними банками та іншими фінансово-кредитними установами з одночасним залишенням йому функції комерційного банку. Така багатогранність діяльності відобразилася на структурі кредитних послуг ДБРІ. Головними кредитними продуктами за часи його активного існування були онкольні кредити, кредити під цінні папери та

кредити під заставу товарів. Через безальтернативність на ринку кредитних послуг, для значної частини населення саме онкольні кредити були флагманським кредитним продуктом банку. Збереження за Державним банком функції надання комерційних операцій пояснювалося пересторогами уряду щодо можливого виникнення дефіциту кредитних послуг на банківському ринку на етапі реформування фінансової та банківської системи імперії. Слід відзначити, що надання послуг, притаманних комерційним банкам, лишалося навіть у 1897 р., коли Державний банк отримав функції емітента в ході грошової реформи С. Вітте. Це ставило під сумнів неупередженість даного банку як банківського регулятора і породжувало широкі дискусії в урядових та наукових колах.

3. Обґрунтовано, що важливим напрямом діяльності ДБРІ можна вважати те, що, починаючи із 1895 р., він здійснював стимулювання розвитку дрібного кредитування, надаючи суттєві кредити кооперативним кредитним товариствам (ОПТ, КТ) та товариствам взаємного кредиту.

4. На основі фактичного матеріалу доведено, що паралельно із розвитком державного сектору комерційного кредитування в 60-х роках ХІХ ст. почали свій еволюційний шлях становлення АКБ, які змогли вдало конкурувати із таким потужним гравцем, як ДБРІ. Головним кредитним продуктом для АКБ були онкольні кредити під векселі та ін. цінні папери, що сприяло ринковому регулюванню вартості цих кредитів. Також слід зазначити, що значного успіху у сфері комерційного кредитування АКБ набули за рахунок більш виправданого їх територіального представлення в регіонах, залежно від економічного розвитку останніх. Натомість як ДБРІ було дещо обмежено в своїй комерційній діяльності через покладені на цей банк додаткові стимулюючі та адміністративні функції.

5. З'ясовано, що суттєву роль у кредитній системі Наддніпрянської України відігравали банкірські (торгові) дома і контори, які засновувалися на приватній власності заможними купцями і підприємцями. Поєднуючи торгівельну і банківську діяльність, вони здійснювали кредитування не лише заможного купецтва, а й представників дрібного торгівельно-ремісничого сектору, землевласників тощо. Розміри відсотків за кредитами, які ними надавалися, не

перевищували загальностановленого «узаконеного росту». Утворення власниками банкірських домів «Центрального банку російського поземельного кредиту» у квітні 1873 р. було негативною практикою, оскільки було зорієнтоване лише на здійснення операцій з цінними паперами (в т.ч. на європейських фондових біржах, у валюті) земельних банків та міських кредитних товариств та не змогло подолати фінансову кризу 1873–1875 рр. через падіння курсу російського кредитного рубля в 1877 р. Засновники великих банкірських (торгових) домів часто були співзасновниками АКБ та АЗБ, що давало їм можливість впливати та контролювати господарську діяльність інших банків, забезпечувати можливість отримувати вигідні кредити та бути конкурентноздатними на ринку надання кредитних послуг.

4. Відображено переваги та недоліки міських громадських банків. За період своєї діяльності вони пройшли процес від ініціативи окремих купців, до важливого елемента кредитної системи міст Наддніпрянської України. В першу чергу, формуванню МГБ сприяв значний дефіцит як короткострокових, так і довгострокових кредитів для купецтва та міщан. В основу кредитування МГБ покладено принцип забезпеченості міською нерухомістю, як комерційною, так і житловою, а також землею. Розмір та терміни позики залежали від виду заставленого майна та встановленого відсотка до оціночної вартості заставного майна. Проте, значний рівень корумпованості та жаги швидких прибутків привів до банкрутства низки банків та створив атмосферу недовіри до МГБ з боку центральних органів влади та потенційних клієнтів.

Усі вище зазначені проблеми призвели до значного сповільнення видачі кредитів малому підприємництву та міщанам. Уряд був змушений запровадити суттєві обмеження, що на деякий час зумовило припинення процесу відкриття нових МГБ.

Лише зміни імперського закону 1912 р., який детально встановлював положення за основними установчими та операційними напрямками банківської діяльності МГБ сприяв відновленню їхньої засновницької активності.

5. Відображено історичний досвід діяльності земельних банків, що становить значний науково-практичний інтерес для сучасної української економіки. Узагальнений досвід переконливо свідчить про їхню визначальну роль у кредитуванні сільськогосподарських товаровиробників як у Наддніпрянській Україні, так і в цілому в імперії. ЗБХГ, зайнявши піонерські позиції у сфері іпотечного кредитування в усій імперії, зміг закріпитись на ринку довгострокових кредитних послуг, і навіть після заснування у 1882 р. та 1885 р. державних іпотечних банків ДСПЗБ та ДДЗБ. ЗБХГ розширював свій вплив за межі губернії також за рахунок відсутності у його статуті станових дискримінаційних норм, а обмеження, що діяли, мали лише прагматичний характер. Подальше створення на початку 70-х АЗБ та на початку 80-х XIX ст. державних ЗБ сприяло створенню конкурентного середовища на ринку кредитних послуг та удосконаленню певних аспектів кредитного механізму, зокрема: 1) за основними умовами кредитних угод: відбувалася зміна % кредитної ставки, періодично у бік зменшення (максимальна – 6 %, мінімальна – 4,0, лише для ДДБ досягла 3,5 %); % відрахувань на витрати та резервний капітал не перевищував разом 1,5 %; строки погашення кредиту встановлювалися піврічними; відбувалося постійне збільшення пропозиції термінів кредитування з максимальним досягненням: ЗБХГ – 38 років 6 міс.; АЗБ – 61 р. 8 міс.; ДСПЗБ – 55 р. 5 міс.; ДДЗБ – 66 р. 6 міс.; основними видами заставного майна була земля (в т. ч. маєтки із землею) а також міська нерухомість; 2) за організаційними умовами кредитування: подекуди встановлювалися ліміти мінімальних сум позик (не менше 500 руб.); визначався поріг розміру позики відносно оціночної вартості майна (60 % – в АЗБ; 60 % ,75 % (90 % окремі випадки)– у державних ЗБ); встановлювався порядок відповідальності за несвоєчасну сплату кредитних платежів – 2 місяці пільгового періоду з нарахуванням пені 1% з суми боргу та подальші заходи з організації продажу заставного майна з публічних торгів.

Погіршення фінансового стану у Російській імперії у цілому відобразилося на діяльності державних земельних банків у вигляді переходу з 1906 р. СПЗБ і

ДДЗБ із готівкового способу видачі кредитів на виключно закладними листами, свідоцтвами, які випускалися ними, що можна вважати негативною тенденцією.

6. Доведено, що СПЗБ став потужним регулятором ринку землі в Російській імперії, через який здійснювалася лєвова доля продажу сільськогосподарських земель на умовах довгострокового іпотечного кредиту, а, відповідно, він відіграв важливу роль у реалізації Столипінської аграрної реформи (1906-1913 рр.), оскільки саме через нього можливо було збільшити обсяги продажу земель сільськогосподарського призначення, яке знаходилося у стагнаційному періоді (особливо у 1889–1894 рр.). Змінилася структура складу позичальників, якщо раніше пріоритетними були позики, які надавалися кредитним товариствам і селянським общинам, то після початку реформи вони надавалися конкретним домогосподарствам, що сприяло посиленню платіжної дисципліни та адресної відповідальності у разі утворення боргів.

7. Обґрунтовано, що в загальній структурі іпотечного кредитування особливим можна вважати ДДЗБ. Створення і діяльність цього банку були спрямовані на підтримку дворянства, яке постраждало від аграрних реформ уряду і було безпорадне, опинившись на нових основах капіталістичних економічних відносин, позбавлених кріпосного права. Саме, через механізм надання певних пільг і преференцій у кредитуванні, забезпечення прийнятних умов для перекредитування, держава, поступаючись власними фінансовими інтересами, шляхом створення ДДЗБ мала спокутувати свої різкі дії перед дворянством. Справи доходили до того, що на фоні збиткової діяльності ДДЗБ та росту прострочених заборгованостей у рамках Столипінської аграрної реформи здійснювалися заходи реанімації ДДЗБ шляхом часткового переведення боргів на СПЗБ, стабілізації умов надання кредитів та впровадження інновації одночасного запровадження двох збалансованих із емітованими закладними листами ставок кредитування – 5 % і 4,5 %.

На зміну динаміки кредитування ДДЗБ у досліджуваному періоді впливало багато факторів: 1) умови кредитування, в т. ч. зміна кредитної ставки та нестабільність законодавства. Зокрема, у період дії кредитної ставки 3,5 %

спостерігалось найбільше укладення кредитних договорів на 84,4 млн руб. – у 1898 рр.; поступове збільшення кредитної ставки з 4% до 5% зумовило різкий спад кредитної активності до мінімального значення, 10,0 млн руб. – у 1907 р.; 2) неврожайні роки 1891–1892 рр. знизили кредитну активність до мінімального значення; 3) ріст цін на землю спричинив зниження підприємницької активності дворянства через фінансову слабкість; 4) ріст заборгованостей за несплаченими кредитами; 5) перехід з 1906 р. на видачу кредитів винятково закладними листами також негативно вплинув на кредитну активність.

Основні результати дослідження, розглянуті в даному розділі, відображені у наукових працях автора [287, 289, 291, 292–294, 522, 526].

РОЗДІЛ 3

ОСОБЛИВОСТІ КРЕДИТУВАННЯ НЕБАНКІВСЬКИМИ ФІНАНСОВИМИ УСТАНОВАМИ ТА ПРИВАТНИМИ ОСОБАМИ В НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

3.1. Лихварські позики

У Наддніпрянській Україні до виникнення перших банківських кредитних установ існував величезний дефіцит на ринку позик, чим не могли скористатися особи, які мали вільні кошти та бажання примножити наявний капітал. Лихварство було характерним явищем для українських земель ХVІІІ ст., «воно так само, як спекуляція чи перекупництво, вело до зростання в середовищі модерного суспільства соціальних груп, які, власне, не брали безпосередньої участі у виробництві, але швидко збагачувались» [107, с. 45]. Лихварство активно розвивалось не лише в середовищі міщан чи поміщиків, а й козацтва. Користуючись скрутним становищем незаможного козацтва, представники старшин надавали позики навіть під майбутні врожаї: «денег руб. шесть, на кой деньги, до отдачи оных, собственную ниву... отдаю во владение прийдучего 1758 года до снятия с поля хлеба показанному атаману городовому Ф. Пустовойту. По прошествии же того срока показанные 6 руб. деньги ежели б зачим не имел отдать, то ту заставную ниву мною по оценке ему ж пану атаману в продажу пустил» [353, с. 124].

Значний період часу царат не надавав особливого значення питанню регулювання кредитної діяльності та пошуку шляхів подолання дефіциту на ринку кредитних послуг. Ці фактори сприяли зростанню процентних ставок, а іноді навіть призводили до шахрайських дій з боку кредиторів. Першим кроком для вирішення цієї проблеми в Російській імперії стало прийняття Указу «Про заснування Державного Позикового Банку та видачі з нього грошей і про покарання за лихварство» від 13 травня 1754 р. [275, с. 87–104]. Цим указом де-юре обмежувались права лихварів на справедливу відсоткову ставку, що мало б

ліквідувати цей вид діяльності, на заміну якому мав прийти Державний банк. Проте важливим було також і те, що лихварство попри обмеження не зазнало особливих змін до 1837 р., оскільки в законодавстві не було закріплено, що слід розуміти під терміном «лихвар», і не було розроблено чіткого механізму покарання за лихварство. У правове поле термін лихварство як «позикодавець» потрапляє вже в 1837 р. із виданням «Зводу законів цивільних», у якому, зокрема у в статті 2020, указувалося, що «позикодавцю дозволяється брати ріст з капіталу, наданого в борг, але не вище шести відсотків на сто в рік, і забороняється встановлювати, що на цей капітал відсотки будуть складними, тобто включати в боргове зобов'язання умови про сплату відсотків на відсотки» [385, с. 146]. Крім цього, законодавець передбачав санкції за порушення цих норм. Так, у статті 2021 наголошувалося, що «стягнення росту в кількості вище узаконеного називається лихвою» й каралось штрафними санкціями у потрійному розмірі за умови, що «лихва» була виявлена уперше, а якщо порушення повторювалося – тюремним ув'язненням на 1 рік і 4 місяці [117]. Однак попри намагання з боку держави побороти таке явище, як лихварство, воно продовжувало існувати, про що свідчать як архівні документи, так і згадування про нього у тогочасній художній літературі.

Оскільки лихварство було невід'ємною частиною суспільного життя в Російській імперії, то образ лихваря в літературі XIX ст. став віддзеркаленням ставлення суспільства до представників цього виду діяльності. Образ лихваря з'являється у творах багатьох тогочасних письменників. О. Пушкін пише про лихварів: «И лопал на огне печеный ростовщик. А я: «Поведай мне: в сей казни что сокрыто?» Вергилий мне: «Мой сын, сей казни смысл велик: одно стяжанье имел всегда в предмете, жир должников своих сосал сей злой старик» [354, с. 348]. М. Гоголь описував дрібних лихварів: «эти небольшие ростовщики бывают в несколько раз бесчувственней всяких больших, потому что возникают среди бедности и ярко выказываемых нищенских лохмотьев, которых не видит богатый ростовщик, имеющий дело только с приезжающими в каретах. И потому уже слишком рано умирает в душах их всякое чувство человечества» [86, с. 55]. Т. Г. Шевченко у поемі «Сон» теж згадує лихварів, надаючи цьому виду діяльності

негативного забарвлення [65, с. 13]. Ф. Достоевський у романі «Злочин та покарання» зображує лихваря в образі «бабки-процентщицы», «я бы эту проклятую старуху убил и ограбил, и уверяю тебя, что без всякого зазору совести» [118, с. 57]. Головний герой роману в трактирі пояснює, що гроші, котрі має ця бабця, могли б допомогти багатьом людям, натомість вони лише примножують її статки. Як ми бачимо, образ лихваря в ті часи мав досить негативний характер, уособлюючи людину, котра наживається на чужому горі, керуючись своїми монопольними правами на надання кредитних послуг, виставляючи кабальні умови, які заводили позичальників через їх малу освіченість або погану фінансову грамотність, фактично, в боргове рабство.

Незважаючи на тиск з боку держави, лихварська справа продовжувала існувати в Російській імперії, у тому числі й у Наддніпрянській Україні. У Центральному державному історичному архіві України у м. Києві збереглися справи у вигляді матеріалів слідства та доноси на лихварів із рішеннями судів за ними. Так, у справі про зловживання в м. Заславлі єврея Іцко Барабана зазначалося, що цей лихвар зі своїм сином надавали позику із фіксованою щомісячною комісією 2 % від її початкової суми. У договорі вони зазначали й суму мінімального платежу на погашення суми позики, яка становила 0,3 % на місяць [480, арк. 3–5зв.]. Крім високих процентів цю сім'ю лихварів запідозрили й у можливих шахрайських діях із заставним майном. Так, позичальник для отримання позики в 1000 руб. заклав млин та застрахував його. Таким чином, у разі настання страхового випадку компенсацію мав би отримати кредитор. Однак через деякий час кредитор наполіг на зміні заставної нерухомості. За умовами нового договору заставою по цьому кредиту став маєток (вартість 9000 руб.). Але постраждалий не анулював страховий договір на раніше закладений млин. У результаті чого після пожежі на млині потерпілий збанкрутував, а лихвар, у свою чергу, отримав виплату за цей млин за страховкою (4500 руб.), а також продав маєток за 3800 руб., отримавши прибуток в 680 % [480, арк. 4–4зв.].

Про надвисокі прибутки лихварів йдеться у слідчій справі про євреїв лихварів, які мешкали в м. Києві. Так, зокрема, Леон Ашкеназі та Віктор

Рубинштейн надавали кредитні послуги Н. А. Столипіну і дворянину П. Ф. Ергину. Останньому Ашкеназі надав позику у розмірі 7000 руб., із якої отримав прибутку 27000 руб. [482, арк. 42–44].

Цікаві також факти рекламування лихварських організацій у пресі, попри заборону лихварства в Російській імперії. Так, 1866 р. Одеську жандармерію зацікавила реклама, в якій йшлося про надання кредитів під 10 % у місяць під заставу майна (яке, як встановило слідство, оцінювалося у 3 – 4 рази дешевше ринкових цін) у так званий «ломбардний кредит» [486, арк. 69]. Завдяки цій рекламі жандармерія встановила осіб, які надавали позики, та припинила цю високоприбуткову діяльність.

Розуміння безперспективності боротьби із лихварством, а, можливо, й усвідомлення дефіциту на ринку споживчого та малого кредиту спричинили пом'якшення законодавства [288, с.2 15] в аспектах лихварського ремесла відповідно до Указу «Про зміну постанов про узаконений ріст» від 6 березня 1879 р. [264, с. 116–117]. Цим указом дозволялося вільно встановлювати відсоткову ставку за взаємною згодою сторін. У разі, якщо процентна ставка не була зафіксована у договорі, то вважалося, що позика надана під 6 % річних. Також даний указ давав право позичальнику повернути борг через 6 місяців, незалежно від терміну позики за договором. Таким чином, в указі були максимально враховані як інтереси позичальників, так і позикодавців. З одного боку, мінімізувалися ризики для позикодавця, який міг, залежно від різних факторів, обирати як модель нарахування процентів, так і саму відсоткову ставку. З іншого боку, через встановлення терміну у півроку для дострокового погашення позики позикодавець гарантовано зміг отримати прибуток від договору кредитування та покрити супутні витрати, пов'язані з процесом кредитування. Шляхом детінізації лихварства вигоду отримував і безпосередньо позичальник, оскільки ринок кредитних послуг став відкритим, а відтак в умовах конкурентної боротьби за клієнта стабілізувалася і процентна ставка. Та незважаючи на те, що імперський уряд де-факто делегував регулювання лихварства ринку, все ж у разі виявлення зловживань залишав за собою право на покарання. З архівних документів можна простежити певну

закономірність в аспекті громадського покарання за здирницьку політику окремих лихварів, яким заборонялося жити в певних містах [483, арк. 16; 481, арк. 46].

Повільний розвиток кредитно-банківської системи, складність доступу до кредитів не лише для населення, а й для середнього та малого ремісника чи торговця, сприяв розвитку лихварства. Слід врахувати й те, що наприкінці ХІХ ст. попит на довгострокові кредити зростав, а пропозиція була обмежена, тому більшість купців була змушена брати довгострокові позики у лихварів за надзвичайно високими відсотками – під 18–20% річних [320, с. 182]. З кредитуванням малого та середнього підприємництва склалася така ситуація, що воно залишалося поза увагою державних і комерційних банків, «українські банки, які обслуговували переважно кооперацію, більше були пов'язані із селом і, відповідно, мало цікавилися можливостями кредитової підтримки наших купців, промисловців та ремісників» [320, с. 323]. Кредитна політика уряду була зорієнтована на великий бізнес (оптової торгівлі та експортерів, промисловців та фабрикантів), по суті, «пільгове кредитування мало іменний характер» [320, с. 182].

Попри негативне ставлення суспільства до лихварів в аспекті формування доказової бази для прийняття рішення слідство ставилося до них поблажливо [480, арк. 85; 484, арк. 86]. Зокрема, у справі за колективною скаргою п'ятьох спадкоємців Шульгіних про захоплення євреєм Вольфом Чернявським нерухомої власності, яка залишалася після смерті їхнього батька, який буцімто повністю розрахувався із боргом [484, арк. 86]. До справи лихваря В. Чернявського було долучено ще чотири подібні претензії інших селян: 1) Сім'я селян Закревських, позичали 400 руб., згодом повернули 2000 руб., проте це не врятувало їх від безпідставного виселення; 2) Грабовська А., отримавши позику у розмірі 250 руб., за 8 років сплатила позикодавцю 1700 руб., проте Чернявський В. не визнавав погашення боргу і продовжував вимагати сплату; 3) Селянин Ф. Павловський позичив 500 руб. та повернув борг через 5 тижнів, сплативши відсотки у сумі 300 руб.; 4) Селянин І. Покровський позичив 50 руб. й платив кожного тижня по 50 коп. та мав сплатити ще 3 руб. основного боргу та 5 руб. лихварських відсотків, які розраховувалися від початкової суми угоди. Проте, незважаючи на велику

кількість постраждалих у справі В. Чернявського, через недостатність доказів слідство відмовило у клопотанні про порушення кримінальної справи всім скаржникам [484, арк. 16–18].

Отже, розглядаючи проблему існування лихварства на теренах Наддніпрянщини XVIII–XIX ст., можна зробити висновок, що це явище було цілком закономірною реакцією ринку на дефіцитність споживчих та дрібних банківських кредитів. Варто звернути увагу й на те, що лихварські кредити надавалися в умовах високих ризиків, що й зумовлювало надто високі відсоткові ставки. Водночас завищені лихварські відсоткові ставки виступали в ролі каталізатора для ризикованих дій підприємців.

У сучасній Україні проблема лихварства залишається актуальною (позики здійснюються як у гривнях, так і в іноземній валюті фізичними та юридичними особами під відсотки, про що свідчить судова практика[506], – через недосконалість діючого законодавства та недостатній контроль з боку правоохоронних органів.

3.2. Процес формування системи вітчизняної кредитної кооперації як основи дрібного кредитування

Після скасування кріпосного права в Російській імперії актуалізувалася проблема дрібного сільськогосподарського кредиту (у т. ч. у вигляді ощадно-позичкових товариств – далі ОПТ та кредитних товариств – далі КТ) за рахунок якого селянами могли б викуплятися сільськогосподарські землі та придбаватися засоби обробітку землі. Головною передумовою для створення таких кредитних товариств була відсутність банківської системи на момент запровадження селянської реформи Олександра II. Єдиний державний банк (Селянський поземельний банк), що міг обслуговувати селянство, було засновано з великим запізненням – у 1882 р., тоді як нагальна потреба у кредитуванні селян виникала ще в часи проведення аграрної реформи 1861 р. У свою чергу, акціонерні банки не мали змоги розвивати селянський дрібний кредит через організаційні труднощі,

проблеми з оцінкою земельних наділів тощо. Тому в Російській імперії розпочався рух по створенню закладів дрібного кредитування з елементами самоорганізації дрібного та середнього сільського господаря під опікою та наглядом державних органів та органів місцевого самоврядування (земств).

Перший заклад дрібного кредиту, на кшталт сільського банку, було створено у с. Грузино Новгородської губернії ще в 1820 р. графом О. А. Арчесвим [50, с. 130]. Головна мета засування цієї кредитної установи полягала у забезпеченні дешевими кредитами малозабезпеченого селянства. Статутний капітал закладу, який було сформовано із особистих заощаджень графа, складав 10 000 руб. Не зважаючи на досить високі ризики при наданні позик селянству в дореформений період, дана кредитна установа надавала позики під 5 % річних на суму до 150 руб. для будівництва житла, 100 руб. – для придбання коней, та до 60 руб. – для придбання іншої худоби. Окрім того, селяни мали змогу зберігати свої заощадження в даній установі під 5 % річних. Хоча цей банк виконував переважно меценатські функції, адже не передбачав примноження капіталу його засновника, але його діяльність стала помітною в тогочасному суспільстві та викликала дискусію і, зрештою, підняла питання важливості дрібного кредиту для селянства.

У Наддніпрянській Україні подібні позичкові каси було організовано князем Сангушко у 1840 р. в містечках Славута та Білогіродці Заславського повіту Волинської губернії для кредитування місцевих жителів та зберігання їх вкладів. Цю ініціативу підтримав Комітет Міністрів Російської імперії і законодавчо надав дозвіл відкривати в поміщицьких маєтностях Західних губерній подібні позичкові каси та сільські банки для сприяння розвитку місцевої промисловості. Статути і правила їхньої діяльності мали розробити самі засновники та затвердити їх у Міністерстві фінансів та Міністерстві внутрішніх справ [279, с. 176]. У цьому ж році було прийнято нормативний акт – «Положення про селянські допоміжні і ощадні каси» [330], яким було урегульовано процедуру створення допоміжних позичково-ощадних кас та волосних кас. Допоміжні каси почали створюватися з 1840 р. для державних та удільних селян, ці установи надавали позики, переважно, з ресурсу ощадних кас під 6% річних за умови поручительства у розрахунку 5 руб.

на кожного поручителя, який позбавлявся можливості отримувати кредит, допоки позичальник не розплатиться за відповідну частину позики в касі. Найбільша сума позики встановлювалася на рівні 60 руб.; строки позики: короткотермінові – до року або довгострокові – від 1 року до 3-х. Аналогічні умови надання позик діяли і для закладів мирських земських капіталів, які вважалися «побутовими організаціями дрібного кредиту» та створювалися, здебільшого з ініціативи місцевих установ, які відали селянськими справами, або ж і самих селян [308, с. 3–4]. Саме вищезгаданим Положенням керувалися і утворені волосні та сільські мирські позичкові капітали, оскільки їхня діяльність не урегульовувалася спеціальним законодавством. За ресурси для надання позик використовувалися вільні кошти громади, які виділялися повітовими по селянських справах присутствіями або губерньською адміністрацією на підставі відповідних рішень (приговорів).

Складна схема поручительства; недостатні гарантії по вкладних операціях у допоміжних ощадних касах не давали можливості утримувати вкладно-позиковий баланс через недостатність вкладних операцій; недієвий механізм витребування повернення позик – все це призводило до того, що такого типу установи згодом масово припиняли свою діяльність через утворення безнадійної заборгованості, яка подекуди перевищувала 80%. До прикладу, – дані стану розрахунків за кредитами, наданими громадськими кредитними установами Херсонської губернії за 1904 р. (табл. 3.1.), які, по суті, припинили свою кредитну діяльність.

Таблиця 3.1.

Стан розрахунків за кредитами, наданими громадськими кредитними установами Херсонської губернії, станом на 1 січня 1904 р., тис. руб.

Вид кредитного закладу	Кількість кас	Обігові кошти	Позики	Прострочені	В т.ч. безнадійно прострочені	% безнад. заборг. до виданих позик
Допоміжні-ощадні каси	22	257,9	233,4	175,8	103,5	44,5
Мирські позичкові капітали	81	518,8	491,1	438,7	427,8	87,1

Джерело: сформовано автором за даними [308, с. 52].

Подібна ситуація склалася і у Таврійській губернії, де із 38 допоміжних ощадних кас (станом на 1904 р.) залишилися діючими лише 6. У Чернігівській губернії платіжна дисципліна була дещо кращою: із 137 кас 76 кас мали 28% безнадійної заборгованості від загальної суми наданих позик, а 61 каса – 3%. У Харківській губернії: із 194 кас, 96 кас мали 55 % безнадійної заборгованості від загальної суми наданих позик, а 98 кас – 13 % [308, с. 53–54, 60].

Особливою формою кредитних громадських установ можна вважати **сільські банки**, створення яких було започатковано для удільних селян, яких на території Наддніпрянської України станом на ревізію 1833 р. налічувалося біля 54 тис. (із них 29 тис. на Лівобережжі), та й тих, того ж року було переведено у розряд державних селян. Отож, прийняте у 1859 р. Положення «Про сільські банки в удільних відомствах» [337] для українських губерній було вже не актуальним, проте практика створюваних у 60-х роках ХІХ ст. сільських банків у російських губерніях дала поштовх на поширення цього досвіду на інші території імперії. З цією метою 25 січня 1883 р. було прийнято закон «Про порядок створення сільських банків та позичково-ощадних кас» [241, с. 19–20], на основі якого було затверджено «Зразковий статут сільських банків». Статутний капітал селянських банків формувався із громадських внесків, пожертв, приватних внесків, прибутків банку тощо. Головна мета створення селянських банків полягала наданні короткотермінових позик строком до одного року (з можливістю відтермінування погашення позики максимум на 6 місяців) на суму, що не перевищувала $\frac{1}{20}$ від суми статутного капіталу в разі, коли статутний капітал не перевищує 3 тис. руб. Якщо ж статутний капітал був більшим від вищезазначеної суми, то така позика не мала перевищувати 200 руб. При цьому дана позика могла повертатися як частинами, так і одним платежем, після завершення дії кредитного договору. Відсоткова ставка за кредитом не могла перевищувати 1 % у місяць та нараховувалася як прості відсотки на повне/початкове тіло кредиту [209]. Відсоткова ставка встановлювалася «піврічною радою» банку, але мала бути не більшою 12 % річних.

Суттєвим було те, що Положення не передбачало ніяких способів поручительства чи застави. Проте позики надавалися лише після оцінки кредитоспроможності позичальника, що визначалася «повірочною радою», яка складалася з уповноважених представників з кожної сільської громади (не менше 3-х осіб). У випадку, коли строки сплати позики порушувалися, позичальнику надавався пільговий тиждень, після закінчення якого «повірочною радою» приймалося рішення про погашення боргу за рахунок продажу майна позичальника у порядку, встановленому для стягнення мирських зборів. При цьому до такого майна не відносились речі, що були життєво необхідними: запаси продуктів харчування та дров на місяць, повсякденний одяг, інструменти, в кількості необхідній для обробітку землі, житло з присадибною ділянкою, один кінь, одна корова, однин віз, одні сани та 25 пудів посівних матеріалів [209, с. 9–10].

До правління волосним чи сільським банком не могли обиратися волосний старшина, писар, сільський староста та інші високопосадові особи. Безпосереднє керівництво такими банками здійснював розпорядник, загальні питання (в т.ч. затвердження оцінки кредитної спроможності позичальника) вирішувалися на громадських зборах. Розмите колегіальне прийняття рішень, «відсутність відповідального правління та змішані функції розпоряджень і контролю в повірочній раді, де окремі її члени беруть участь по черзі в усіх операціях одночасно з одноосібним розпорядником та повірочною радою», яка ще й здійснювала контрольні функції [308, с. 4–5] – така організаційна структура призводила до деякої невизначеності як в управлінні, так і в забезпеченні контролю за діяльністю волосних і сільських банків. Відповідно, у тих банках, де до управління обиралися освічені, свідомі й відповідальні розпорядники й уповноважені представники, котрі входили до складу повірочних рад, справи налагоджувалися більш успішно.

Як зазначалося вище, на початкових етапах практики створення селянських банків часто їх засновниками були місцеві поміщики, які інвестували значні суми у їхні основні капітали і вважалися становими кредитними установами, які діяли на особливих умовах. Зокрема, «Сокиринський сільський банк» засновано доктором

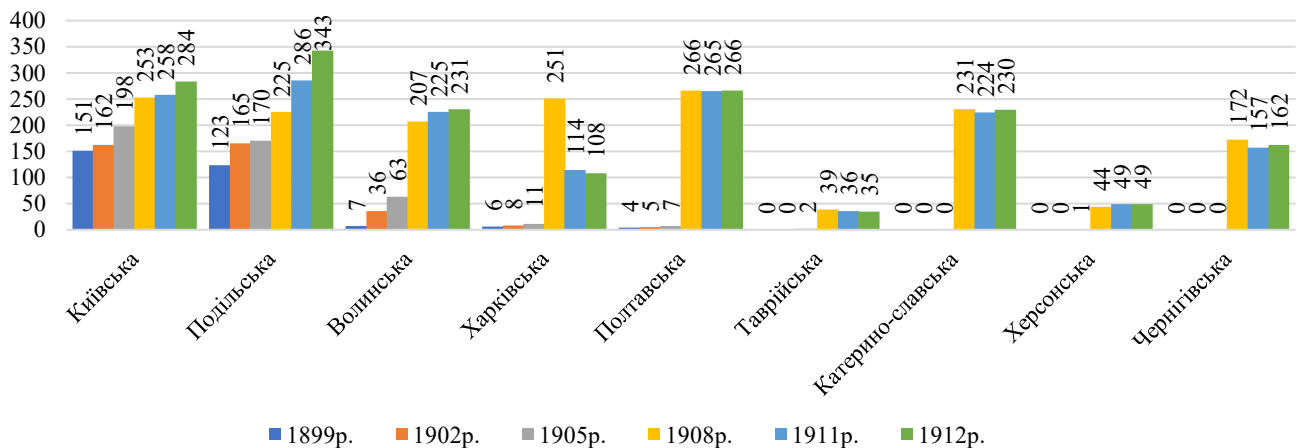
Костенком [163, с. 117], «Олександрівський Сумський Селянський сільськогосподарський банк» засновано на капітал в 50 тис. руб., внесеним статським радником, купцем I гільдії І. Г. Харитоненком, додатково була внесена пожертва полковником П. Є. Подольським у розмірі 6 088 руб. 33 коп. (банк розпочав діяльність з 1 січня 1886 р. з основним капіталом – 50 тис. руб. та запасним капіталом – 21 212 руб. 79 коп.), «Сільський банк графині Олександрі Браницької у містечку Білій-Церкві» (банк розпочав свою діяльність 11 січня 1880 р. з основним капіталом – 91 208 руб., на 1 січня 1895 р. основний капітал його вже складав 153 232 руб., запасний – 5010 руб. [87, с. 160–161]).

Проте, більшість таких закладів дрібного кредиту створювалася за ініціативи волосних і сільських товариств, які виділяли певні цільові кошти на ці потреби, також залучалися кошти казни, земств та інших громадських та приватних установ. Так, доволі ефективну роботу продемонстрував Єлисаветградський волосний банк, який було створено в Олександрійському повіті Херсонської губернії у 1902 р. (за статутом 1885 р.) з балансом в 19 тис. руб. Позичковий капітал банку складався з громадських коштів (9,4 тис. руб.) і приватних вкладів (9,6 тис. руб.) [308, с. 53]. У Харківській губернії із 11 сільських банків 3 банки у Сумському і Зміївському повітах мали значні оборотні кошти (із загальної суми 156,7 тис. руб. на один банк припадало 52,2 тис. руб.), які значною мірою формувалися за рахунок залучення приватних вкладів, що дозволило цим банкам видавати позики, в середньому, по 50 руб. При цьому прострочених позик майже не було [308, с. 61]. Водночас 4 сільських банки Валківського повіту Харківської губернії, маючи, в середньому, біля 19,0 тис. руб. обігових коштів, видавали дрібні позики, за якими прострочка досягла 40 % [308, с. 61].

Надалі законом від 1 червня 1895 р. «Положення про установи дрібного кредиту» [339] було: розширено організаційно-функціональні можливості волосних, сільських банків та кас; установлено перелік операцій, які мали право здійснювати заклади дрібного кредиту; уточнено порядок затвердження зразкових статутів; формування статутних капіталів; порядок стягнення майна в рахунок боргів за не сплаченими позиками; порядок подання звітності до міністерства

фінансів; визначено загальне підпорядкування їх Міністерству Внутрішніх Справ тощо. Але головним у цьому законі було те, що волосні і сільські банки було віднесено до типу закладів дрібного кредиту, відповідно, урівняно їхні права та обов'язки з кооперативними товариствами типу ощадно-позичкові й кредитні товариства.

Подальше законодавче вдосконалення діяльності волосних, сільських банків та кас відбулося після прийняття закону від 7 червня 1904 р. «Положення про заклади дрібного кредиту» [340] та затвердження у 1905 р. Зразкового статуту. Це сприяло поширенню цієї організаційної форми кредитування на Лівобережну Україну і дещо менше на Південну частину України, де кооперативне кредитування набирало значних обертів створюючи значну конкуренцію усім іншим видам кредитування (рис. 3.1).

Рис.3.1. Кількість сільських громадських установ (у т. ч. сільські банки) у Наддніпрянській Україні 1899 – 1912 рр.

Джерело: побудовано автором за даними [306, с. 18–23; 308, Додаток 11].

У цілому можна констатувати, що ідея створення волосних і сільських банків не стала популярною не лише через відсутність необхідної кількості ініціативних поміщиків. В основному поміщики вважали себе постраждалими у результаті проведеної селянської реформи. Перешкождали реалізації даної ідеї й відсутність достатніх фінансових ресурсів у волосних і сільських громадах, і негативні результати роботи діючих сільських банків і кас, більшість із яких працювали збитково та з року в рік стабільно утримували залишки заборгованості за

несплаченими кредитними зобов'язаннями. Закономірно назріла необхідність пошуку більш ефективного типу сільських кредитних установ (див. Додаток Я). Станом на 1 січня 1905 р. по всій імперії було надано дозвіл на створення 912 таких банків, із них 55 не розпочали свою діяльність, 9 закрилися у зв'язку з приєднанням до іншого банку, 9 припинили свою діяльність з інших причин. Станом на 1 січня 1905 р. нараховувалося 839 сільських і волосних банків, із них 450 – в українських губерніях (у т. ч. Київській – 198, Подільській – 170, Волинській – 63, Харківській – 11, Полтавській – 7 та Херсонській – 1) [308, додаток 11], що складало 53,6% загальноімперської кількості. З 1 січня 1905 р. відкриття закладів дрібного кредиту, заснованих за статутом 1885 р., було призупинено, а раніше створені діяли у встановленому законом порядку [308, додаток 11]. У 1905 р. було затверджено новий зразковий статут волосних і сільських банків, який враховував зміни законодавства 1904 р. [340, с. 670–679].

Стало очевидним, що за допомогою тих форм громадських кредитних установ, які несистемно утворювалися у першій половині XIX ст. (допоміжні позичково-ощадні каси та волосні каси, мирські земські капітали та волосні й сільські банки) по всій імперії, вирішити проблеми масового забезпечення кредитними ресурсами сільського населення було не можливо. Важливо врахувати й те, що необхідність удосконалення організаційних форм дрібного кредитування для сільського населення посилювалася й умовами відміни кріпосного права за критичної слабкості банківської системи Російської імперії.

Зважаючи на те, що в Російській імперії проблемам сільськогосподарського кредитування довгий час не приділялося належної уваги, деяку ініціативу в цьому питанні було проявлено самим населенням, яке потребувало грошових позик. Першим із закладів дрібного кредиту кооперативного типу в Наддніпрянській Україні стало засноване 1 травня 1869 р. Гадяцьке ощадно-позичкове товариство [433]. Головна мета створення Гадяцького ОПТ зосередження депозитних вкладів членів товариства та надання позик на товари сільськогосподарського призначення (інвентар, посівні матеріали), поліпшення

сільськогосподарських угідь, придбання продовольства у неврожайні роки та надання позик для забезпечення оборотних коштів у торгівельній діяльності.

Гадяцьке ОПТ надавало дрібні короткострокові позики на суму до 100 руб. своїм членам на термін від 1 до 6 місяців за умови поручительства інших членів товариства з розрахунку 1 поручитель на 10 рублів позики. При цьому статутом ОПТ не було передбачено надання кредитів під заставу. Процентна ставка за кредитами затверджувалася на загальних зборах ОПТ та мала, щонайменше, на 2 % бути вищою за ставку за депозитними вкладками товариства. Також у разі невчасного погашення позичальником своїх зобов'язань була передбачена пеня у розмірі 0,01% за кожен день прострочення з відчуженням пайового внеску на користь погашення частини боргових зобов'язань. Що стосується основного капіталу, то він був сформований із пайових внесків і на момент створення складав 1 492 руб. Оскільки повна вартість одного паю складала 100 руб., що на 1869 р. було значною сумою, то для вступу в товариство достатньо було зробити вступний внесок у сумі від 1 руб. з подальшими щомісячними внесками від 25 коп., до остаточного досягнення вартості паю [433, с. 388–392]. У разі припинення членства в товаристві накопичений пайовий внесок мав повертатися власнику з процентами (вони дорівнювали процентам за депозитними вкладками), а якщо пайовик мав борги, то внесок спрямовувався на їх погашення. Проте слід зазначити, що до 1895 року ОПТ не мали типової форми статуту та чітких законодавчих орієнтирів для повноцінного функціонування. Тому за основу було взято статут одного із діючих на той час у Наддніпрянщині товариства взаємного кредиту, яке здійснювало кредитування середнього рівня підприємців у сфері торгівлі, виробництва (у т.ч. ремісників) та землевласників.

Головну роль у сприянні розвитку кооперативного кредитування відігравали місцеві органи влади на рівні губерній та земств. Із 503 ОПТ, які було відкрито в імперії у 1871–1875 рр., 268 товариств (53%) отримували позики від земств [428, с. 375]. Зокрема, для створення ОПТ на Полтавщині губернські управи через земства надавали позики товариствам для формування їх грошових капіталів на

суму до 10 000 руб., на термін до 10 років під 5% річних. Водночас отримання таких позик передбачало певні умови для подальшого кредитування:

- ОПТ мали діяти на умовах кругової поруки (солідарна відповідальність кожного пайовика за борговими зобов'язаннями);
- розмір позики не міг перевищувати пайовий внесок більш ніж у три рази;
- позика могла надаватися не більше, ніж на 12 міс.;
- ОПТ мали діяти в інтересах земства та були повністю йому підзвітними[403, с. 299].

Не зважаючи на суттєву фінансову ініціативу земств, яка мала стимулювати створення ОПТ на місцях, ситуація із кредитною кооперацією в регіоні суттєво не покращувалася. Так, за період з 1872 р. по 1877 р. у Полтавській губернії земствами було виділено 15 тис. руб. позик для створення двох нових ОПТ та 1 тис. руб. для вже діючого на той час ОПТ у Прилуках. У підсумку за перші 10 років з моменту створення першого ОПТ у Полтавській губернії було засновано лише 10 ОПТ, до яких вступило 1 577 пайовиків. По суті, складалася ситуація, коли товариства почали створюватися примусово, механізм кругової поруки не працював через відсутність суттєвого забезпечення позичальниками взятих кредитів, а тому, як тільки кошти земств розподілялися, зростали борги за кредитними зобов'язаннями і товариства припиняли свою діяльність: із 503 ОПТ, які було створено у 1871–1875 рр. по всій імперії, до 1905 р. припинили свою діяльність 356 (71%) товариств; із 481 ОПТ, які було створено у 1876–1880 рр., до 1905 р. припинило діяльність 295 (61%); із 194 ОПТ, які було створено у 1881–1885 рр., до 1905 р. припинили діяльність 85 (44%) [428, с. 375]. Як зазначав з цього приводу М. Туган-Барановський, «щедрі позики з боку земств призводили до того, що товариства виникали часто-густо тільки заради отримання цих позик, які розподілялися поміж засновниками товариства, чим і закінчувалася їхня діяльність. Не дивно, що більша частина цих товариств проіснувала зовсім не довго» [428, с. 375].

У деяких губерніях для стимулювання розвитку кредитної кооперації застосовувалися методи субсидіювання, коли позики надавалися на пільгових умовах. Зокрема, у Глухівському земстві Чернігівської губернії у 1875 р. для

створення нових ОПТ земства надавали позики із пільговим періодом на 3 роки та фінансуванням усіх організаційних витрат, пов'язаних з організацією роботи ОПТ [403, с. 297].

Таблиця 3.2

Загальні показники кредитного стимулювання ощадно-позичкових товариств у деяких українських губерніях, 1871 – 1879 рр.

Назва губернії	Термін кредитування земством ОПТ	% позики наданої земством	% за кредитами, членам товариства	Позика земства на одне ОПТ (руб.)
Полтавська	до 10 років	5%	6%	1 000
Катеринославська	до 10 років	4%	н.д.	500 – 1 000
Херсонська	до 10 років	3–6%	10–12%	500 – 1 000
Таврійська	до 15 років	4–5%	н.д.	1 000
Чернігівська	до 12 років	5 %	до 12 %	300 – 1 500

Джерело: сформовано автором за даними [403, с. 235–320].

Стимулювання розвитку кредитної кооперації Наддніпрянщини на початку її запровадження було дуже неоднорідним (табл. 3.2.). У спробах земств фінансувати створення ОПТ справи доходили до абсурду. Так, в Олександрійському повіті Катеринославської губернії у 1870 р. було надано позику Временському ОПТ під 0% річних на 10 років [403, с. 238]. І хоч це був поодинокий випадок, але відсутність повноцінної нормативно-правової бази у сфері діяльності ОПТ та дрібного кредитування в цілому створювали підґрунтя для різного роду зловживань на рівні використання грошей земств. Однією з розповсюджених проблем, з якою стикалися земства, частіше у Херсонській та Чернігівській губерніях, було кредитування без належного оформлення застави або й зовсім без неї.

Проблеми кредитування ОПТ дедалі більше потребували негайного вирішення. Одним із головних кроків в узгодженні дрібного кооперативного кредиту було законодавче затвердження 1 червня 1895 р. «Положення про заклади дрібного кредиту»[339]. Цим законом було урегульовано діяльність закладів дрібного кредиту, до яких належали: кредитні товариства (далі – КТ), ОПТ, сільські й волосні банки. Товариства дрібного кредиту мали формувати свій основний

капітал за рахунок пайових внесків членів та кредитів, котрі надавалися з бюджету або Державним банком. Також допускалася можливість засновувати товариства на кошти пожертв земських, громадських та приватних установ.

Головна мета створення даних установ полягала у наданні дрібних позик, переважно до 100 руб., на короткостроковий період селянству та збереження на депозитних рахунках їх заощаджень[339]. Згідно з вищезгаданим законом заклади дрібного кредиту могли здійснювати такі операції:

- прийом грошових внесків (пайових та депозитних);
- надання короткотермінових дрібних позик (до 12 міс.) під зобов'язання або на умовах поручительства;
- надання довгострокових позик до 5 років під заставу нерухомого майна членам товариств;
- посередництво у придбанні товарів, необхідних для господарської діяльності членів товариства та продажу їхньої продукції;
- продаж заставного майна у разі неповернення боргу тощо.

Серед закладів дрібного кредиту особливим чином на рівні організаційних основ вирізнялися ОПТ, які полягали в тому, створювалися у сільських громадах на умовах взаємної поруки, статутний капітал формувався із пайових внесків, кожен учасник подібного товариства міг мати лише один пай на суму не більше 100 руб. Кредити ОПТ, як правило, надавалися в аграрній сфері.

Після прийняття закону від 1 червня 1895 р. було сформовано ревізійну комісію Міністерства фінансів для проведення перевірок діяльності раніше створених закладів дрібного кредиту та їхньої звітності. Всього за 1896 р. по імперії було надано 605 звітів від ОПТ (із 664 зареєстрованих), у т. ч. 110 звітів від ОПТ українських губерній, у яких зазначалися основні показники їхньої діяльності [387, с. 1, 4, 6, 29] (Додаток АА). Станом на 1 січня 1897 р., загальна сума балансу товариств дрібного кредиту в імперії склала 35,630 млн руб., у т. ч. баланс по ОПТ склав 25,004 млн руб., баланс волосних кас – 7,252 млн руб., сума балансу по сільських банках – 3,374 млн руб. По українських губерніях загальна сума балансу

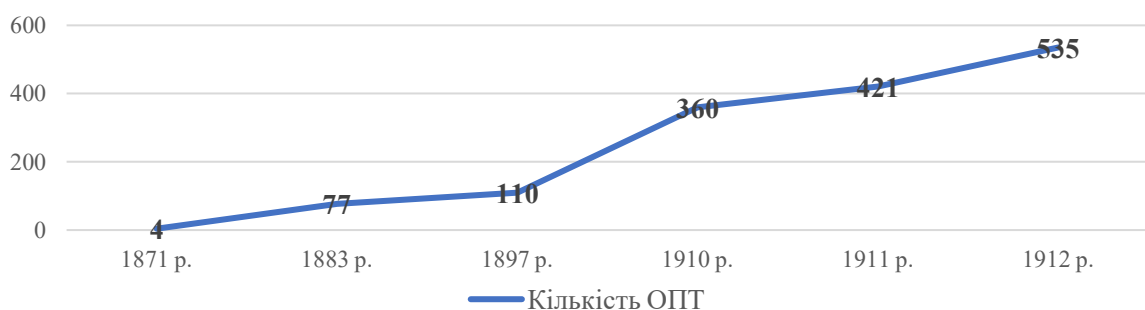
по ОПТ становила 4,835 млн руб., що складало 19 % від загальноімперського показника балансу всіх ОПТ [387, с. 29] (рис 3.2).

Рис. 3.2. Частка українських ОПТ у загальній сумі балансу ОПТ Російської імперії, 1897р., %

Джерело: побудовано автором за даними [387, с. 29].

Законодавче упорядкування та затвердження типових форм статутів закладів дрібного кредиту сприяли зростанню активності у створенні ОПТ (див. рис. 3.3) Так, на момент ревізії 1897 р. закладів дрібного кредиту у формі ОПТ було лише 110, а вже у 1910 р. їхня кількість зросла на 250 одиниць та становила 360. Надалі динаміка зростання їхньої чисельності продовжувала збільшуватися й у 1912 р. досягла 535 товариств. Паралельно із заснуванням ОПТ великою популярністю почали користуватися заклади дрібного кредиту нового типу, – кредитні товариства, яких станом на 1 січня 1912 р. у Наддніпрянщині налічувалося вже 1253 [307].

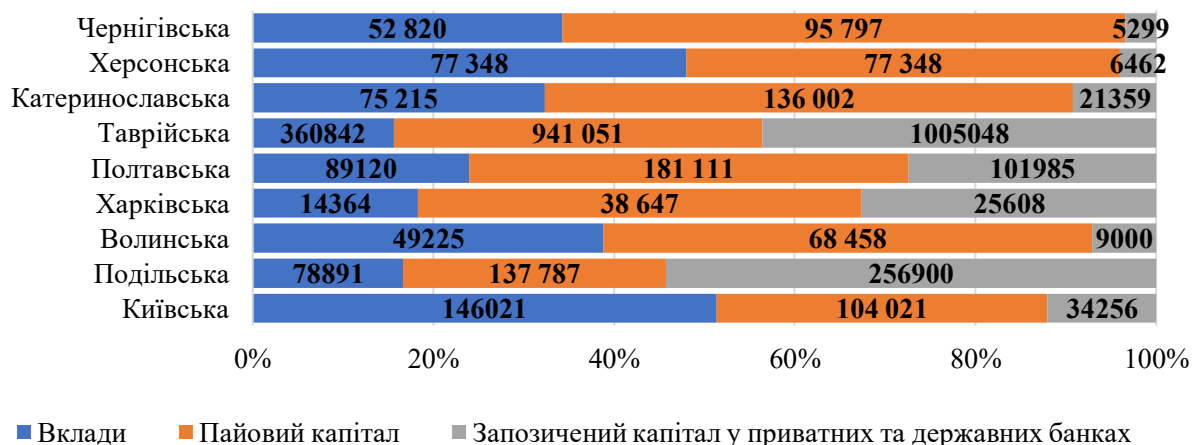
Рис. 3.3. Динаміка зростання кількості ОПТ у Наддніпрянській Україні, 1871 – 1912 рр.

Джерело: побудовано автором за даними [312; 404; 307].

Збільшення засновницької активності закладів дрібного кредиту можна пояснити низьким рівнем конкуренції на даному ринку послуг та досить високим рівнем попиту такого виду кредитування. Крім того, ОПТ в українських губерніях

почали демонструвати позитивні результати роботи, – середній річний прибуток за 1897 р. складав 1476 руб. (Додаток АА).

Про успішну діяльність ОПТ свідчить також те, що в деяких губерніях вони, практично, не потребували додаткового фінансування від комерційних та державних банків та вже на другий рік дії закону 1895 р. могли забезпечувати кредитування за рахунок вкладів та власного пайового капіталу. Так, наприклад, у Київській губернії частка залученого капіталу складала 12 %, Волинській – 7 %, а Чернігівській та Херсонській – лише 4 %, що свідчить про значну довіру населення до даного виду кредитних товариств (рис. 3.4).

Рис. 3.4. Структура кредитного капіталу ОПТ Наддніпрянщини на 1 січня 1897 р., руб.

Джерело: побудовано автором за даними [387, с. 10–11, 14–15].

Попри значні успіхи в реалізації закону 1895 р. про дрібне кредитування дана сфера кредитних відносин мала свої вади, для усунення яких 7 червня 1904 р. було уточнено та доповнено дане положення. Так, для конкурування із досить популярними в селах лихварями, що також активно надавали дрібні споживчі та комерційні позики [296], вищезгадані заклади дрібного кредиту були звільнені від гербового податку, що позитивно вплинуло на здешевлення кредитів для населення [340, с. 670]. Проте були встановлені й певні обмеження: ОПТ могли надавати позики лише членам свого товариства і лише під заставу рухомого чи нерухомого майна, а волосні каси та селянські банки могли кредитувати лише жителів своїх волостей чи сіл. Також було врегульовано терміни кредитування залежно від їх цілей: позики до одного року надавалися закладами дрібного кредиту для

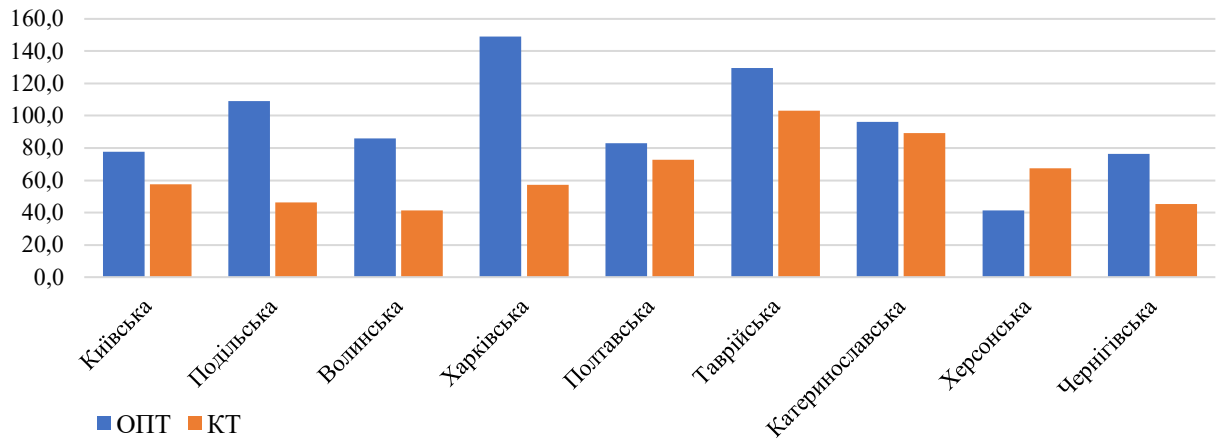
поповнення обігових коштів позичальника; на три роки надавалися позики для придбання сільськогосподарського спорядження (кінь, плуг тощо); на п'ять років позики надавалися на господарське поліпшення (у т. ч. будівництво каналів, криниць тощо). Довгострокові та середньострокові позики мали обов'язково погашатися частинами, а періодичність здійснення проплат обумовлювалася кредитною угодою. Що стосувалося короткострокової позики, то допускалась можливість повного погашення одним платежем на момент завершення кредитної угоди (якщо це було передбачено угодою) [340, с. 673]. Важливим уточненням у законодавстві, що стосувалося діяльності ОПТ, було й те, що загальна сума наданих позик та вкладів не мала перевищувати основний капітал більш ніж у 10 разів. Законодавчі зміни також стосувалися і питання внесення вкладів. Так, вкладником могла бути будь-яка особа, яка виявила таке бажання, не будучи членом товариства, при цьому інформація про особу вкладника та суму вкладу не розголошувалася, окрім випадків, коли на це було відповідне рішення суду.

Також було унормовано розмір заставного майна, яке мало складати мінімум $1\frac{1}{3}$ суми позики. Відчуження заставного майна на користь закладу дрібного кредиту здійснювалося у разі, якщо протягом 7 днів з моменту попередження про прострочену заборгованість боржник її не сплачував [38, с. 19].

Торкаючись питання платіжної дисципліни, слід відзначити те, що попри значну схожість у функціях та організаційній структурі сільських громадських кредитних установ (у т. ч. сільських банків) та ОПТ, вони мали суттєві відмінності: 1) надання позик не лише членам товариства, а й усім бажаючим, які знаходилися на території волості чи села; 2) відсутність кругової поруки; 3) не обов'язковість поручительства чи застави. Такі умови надання кредитів, з одного боку, сприяли зростанню чисельності громадських кредитних установ (рис. 3.1), з іншого боку, призводили до значних ризиків, пов'язаних з прострочками або безнадійними заборгованостями. Так, у звітності за 1908 р. 30 % всіх залишків по позиках на кінець року складали прострочені позики, а подекуди в імперії частка прострочок складала понад $\frac{1}{2}$ (Додаток АБ) від залишків по кредитах на кінець року [306, с. 175].

Як у сільських громадських установах, так і в кооперативних кредитних товариствах кредитна спроможність селян часто визначалася за зовнішніми ознаками (кількість землі, наявність власного господарства та засобів обробітку тощо), що ставало причиною відмови надання позики найбільш бідним селянам. У випадку не сплати позичальниками боргів за кредитами подекуди здійснювалося перенесення строків на наступні терміни [68, с. 236–237], а в крайніх випадках здійснювалися заходи стягнення майном. Наприклад, у с. Сокиринцях Прилуцького повіту: «У 1899 році було стягнення майном з трьох членів товариства на суму 200 крб, з пайових внесків одинадцяти членів товариства – на суму 550 крб. На перше півріччя поточного року мали простроченої позики 40 членів товариства на суму 3 222 крб., всіх їх було подано на стягнення боргів» [328, с. 243].

Одночасно зі змінами у порядку надання кредитів було посилено і державний контроль за діяльністю закладів дрібного кредиту. Для заснування нових товариств їх статuti подавалися до Міністерства фінансів, яке виносило дане питання на затвердження Комітетові Міністрів. Загальне відання, нагляд та керівництво за діяльністю закладів дрібного кредиту здійснював Державний банк, у якому було створено Управління у справах дрібного кредиту, що складалося з комітету у справах дрібного кредиту з відповідним штатом інспекторів та ревізорів. Нагляд і контроль (у т. ч. призначення ревізій тим товариствам, які отримували позики з Держбанку або земств) за діяльністю закладів дрібного кредиту здійснювався і губернськими комітетами у справах дрібного кредиту та земськими начальниками [340, с. 674–675, 677–679]. Всі заклади дрібного кредиту підлягали ревізії, проведення якої покладалося на Управління у справах дрібного кредиту. З цього приводу М. Туган-Барановський писав: «товариства у всіх своїх діях були підпорядковані Управлінню по справах дрібного кредиту і його місцевих начальників. На інспекторів було покладено обов'язки сприяння при створенні закладів дрібного кредиту, які знаходилися під всебічним піклуванням інспекторів» [428, с. 299].

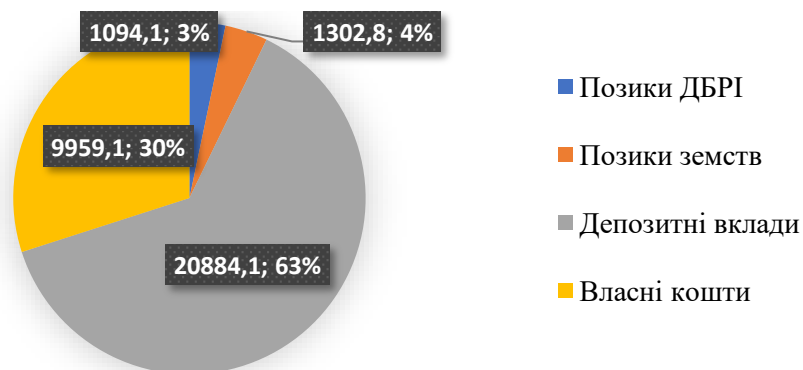

Рис.3.5. Середній розмір позики ОПТ та КТ у 1911 р.

Джерело: побудовано автором за даними [307, Приложение с. 72–79].

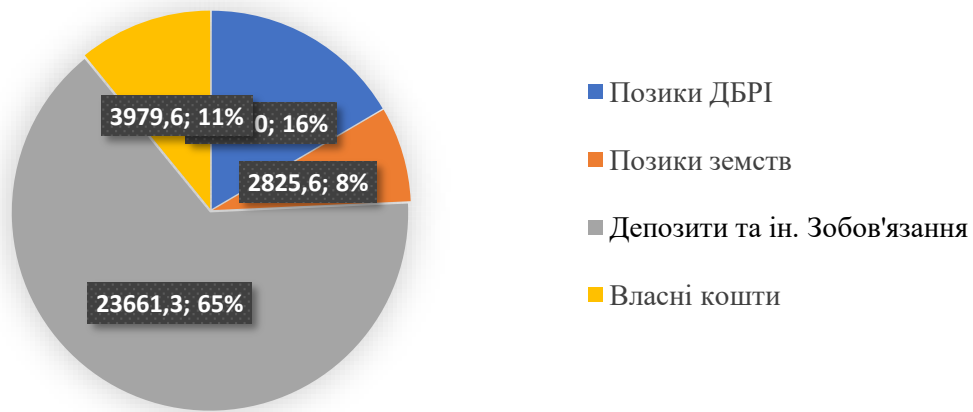
Порівнюючи кредитну діяльність ОПТ і КТ у 1911 р., варто звернути увагу на те, що ОПТ часто надавали значно більші позики (рис. 3.5) ніж КТ та подекуди нагадували за своєю суттю позики Товариства взаємного кредиту (ТВК).

Слід відзначити, що одночасно зі збільшенням кількості ОПТ з 1895 р. почали створюватися заклади дрібного кредиту нового типу – кредитні товариства (КТ), які не мали пайового капіталу, а тому були більш залежними від грошових коштів, які надавалися Державним банком та земствами (рис. 3.6, рис. 3.7), тоді як ОПТ скорочували такого роду запозичення, а деякі навіть повністю відмовлялися від таких позик [297].

Рис. 3.6. Структура активів ОПТ Надніпрянщини, станом на 1 січня 1912 р., тис. руб.;%

Джерело: побудовано автором за даними [307, Приложение с. 72–79]; розраховано автором з використанням даних Додатку АГ.

Рис. 3.7. Структура активів КТ Наддніпрянщини станом на 1 січня 1912 р., тис. руб./ %.

Джерело: складено автором за даними [307, Приложение с. 72–79]; розраховано автором з використанням даних Додатку АВ.

Проаналізувавши основні показники діяльності ОПТ і КТ Наддніпрянщини за 1911–1912 рр. (Додатки АВ, АГ) можна стверджувати, що значне збільшення кількості КТ (1037) обумовило те, що вони за своїми балансовими показниками (за винятком суми власного капіталу) наздогнали показники ОПТ лише до 1911 р., яких було у 2,5 рази менше за кількістю (421). Це свідчить про те, що КТ були меншими за територіальними масштабами охоплення та кількістю членів-учасників яких припадало на одне товариство (станом на 1 січня 1911 р. у КТ – у середньому 511 членів на одне товариство; в ОПТ – 1193 членів на одне товариство). Відповідно й середній розмір позики на одного позичальника у КТ був меншим (54,4 руб.) ніж в ОПТ (89,5 руб.).

Звичайно, розмір позик залежав від потреб, для яких вони отримувалися (Додаток Г), а саме:

- найчастіше позики бралися для придбання інвентарю, посівних матеріалів, кормів для худоби, а також для оплати оренди землі (середня позика складала до 50 руб.);

- найбільшими за розміром були позики на придбання землі (середня сума складала від 79,8 руб. на 1 січня 1913 р. до 86,9 руб. на 1 січня 1915 р.) та на господарче і житлове будівництво (середня сума складала від 42,5 руб. на 1 січня 1913 р. до 50,2 руб. на 1 січня 1915 р.). Оскільки засновниками ОПТ часто були

ремісники і торгівці, то суттєвими були і позики для придбання товарів для продажу (середня сума складала від 64,3 руб. на 1 січня 1913 р. до 83,0 руб. на 1 січня 1915 р.) та для придбання сировини для ремісництва (середня сума складала від 46,1 руб. на 1 січня 1913 р. до 58,2 руб. на 1 січня 1915 р.);

- помітно збільшилися суми середніх позик на потреби обробітку та удобрення земель (з 27,7 руб. на 1 січня 1913 р. до 50,8 руб. на 1 січня 1915 р.) та для наймання робітників для обробітку землі та виконання інших с/г робіт (відповідно, з 26,1 руб. до 49,4 руб.), що свідчить про інтенсифікацію с/г виробництва та розширення площ, що потребували обробітку землі.

Загалом по імперії закладами дрібного кредиту кооперативного типу (ОПТ і КТ) усього було надано кредитів: за 1912 р. (станом на 1.01.1913 р.) на 361850,6 тис. руб. 9229034 позичальникам; за 1913 р. – на 449225,3 тис. руб. 8971093 позичальникам; за 1914 р. – на 440098,1 тис. руб. 8911675 позичальникам, що свідчить про зменшення кількості виданих позик як у кількісному, так і підсумковому вираженні в т. ч. за рахунок зміни показника перекредитування а також очевидного збільшення сум несплачених за строками погашення боргів або ж зменшення фінансування КТ Державним банком та земствами. Водночас пропорції довгострокових до короткострокових позик залишалися стабільними і рівномірними (з деякими відхиленнями) і складали: за 1912 р. (станом на 1.01.1913 р.) – від 57,5% до 42,8%; за 1913 р. – від 44,9% до 55,1%; за 1914 р. – від 48,0% до 52,0% (Додаток АД).

З урахуванням того, що при заснуванні КТ дрібного кредиту не потрібно було створювати пайовий капітал шляхом внесення паїв членами товариства, не потрібно було вносити заставу, що було більш зручно для незаможного населення, то відповідно засновницькі темпи КТ набирали обертів значно швидше ніж в ОПТ (табл. 3.3, табл. 3.4).

Таблиця 3.3

**Засновницька активність закладів дрібного кредиту в Російській імперії,
1896 – 1915 рр.**

Роки/ на 1 січня	ОПТ		КТ		СГКУ*	Земські каси	Всього
	к-ть товариств	к-ть членів	к-ть товариств	к-ть членів	к-ть товариств	к-ть	к-ть ЗДК
1897	605	201 843	-	-	983	-	1588
1906	856	399596	773	305022	5382	-	7011
1908	1474	673727	2691	1269526	4713	15	8893
1909	1786	843422	3606	1767095	4715	35	10142
1911	2134	1067684	4545	2379351	4809	78	11566
1912	2593	1394334	5940	3353672	4981	113	13627
1913	3062	1 730 562	7964	4877558	5156	159	16341
1914	3528/3228	1 984 864	9552	6209661	4724	196	18000
1915	3891	2 214 081	10695	7261331	4367	232	19185
на 1.10.15	4005	н/д	11344	н/д	н/д	247	н/д

Джерело: розраховано автором з використанням [387, с. 8–27; 412, 128–129; 381, с. 582–583; 306, с. 1, 16, Приложение I–III, с. 6–37; 307, Приложение к с. 2–49, 52–103].

Таблиця 3.4

**Засновницька активність закладів дрібного кредиту в Наддніпрянській
Україні, 1896 – 1915 рр.**

Роки/ на 1 січня	ОПТ		КТ		СГКУ*	Земські каси	Всього
	к-ть товариств	к-ть членів	к-ть товариств	к-ть членів	к-ть	к-ть	к-ть ЗДК
1897	110	56825	-	-	188	-	298
1908	361	183940	774	301868	1688	15	2838
1911	421	502454	1037	529873	1614	32	3104
1912	535	3758687	1253	718003	1708	38	3534
1913	739	562903	1699	1156908	1865	38	4341
1914	840	650809	2013	1418024	1703	40	4596
1915	954	708649	2227	1627917	1656	67	4904
на 1.10.15р.	966	713624	2343	2047056	н/д	67	

Джерело: розраховано автором з використанням [387, с. 8–27; 412, с. 129; 381, с. 582–583; 306, Приложение 2 с. 18–23; 307, Приложение с. 72–79].

Згодом намітилася тенденція до утворення союзів (асоціацій) закладів дрібного кредиту. На думку М. Туган-Барановського, такі об'єднання є «аксіомою кооперативного руху»; «необхідною умовою нормального розвитку кооперації є

* СГКУ – сільські громадські кредитні установи, до яких належали: сільські (волосні) банки, допоміжні ошадні каси, мирські позичкові капітали

об'єднання кооперативів у союзи» [428, с. 319]. Створення кредитних союзів дозволяло спільно вирішувати питання віднайдення фінансових ресурсів, перерозподілу коштів у межах товариств – учасників союзу, стимулювати заснування кооперативних ОПТ і КТ, здійснювати посередницьку діяльність у централізованій закупівлі сільськогосподарських машин, будівельних матеріалів та палива. Одними з перших в Україні та й імперії було створено Бердянський (рік затвердження статуту – 1901 р.) та Мелітопольський (рік затвердження статуту – 1903 р.) кредитні союзи. Бердянський кредитний союз було засновано Андріївським, Чернігівським, Берестовацьким, Миколаївським ОПТ із основним капіталом не більше 1 000 руб. [312, с. 208]. Київський союз кредитних та ощадно-позичкових товариств, статут якого було затверджено у 1907 р., заснували Київське, Вінницьке, Житомирське та Дзенгелівське ОПТ [182, с. 88]. Планувалося поширити його діяльність на всю Правобережну Україну, – Київську, Волинську та Подільську губернії.

У наступний період популяризації та створенню кредитних союзів сприяло затвердження урядом у червні 1911 р. зразкового статуту. Із 10 союзів, які було створено в імперії, станом на 1 січня 1914 р. 5 діяло в українських губерніях: до складу Київського союзу входило 102 КТ і ОПТ, Мелітопольський союз об'єднував 34 КТ і ОПТ, Катеринославський союз об'єднував 50 КТ і ОПТ (рік затвердження статуту – 1911 р.), Бердянський союз об'єднував 24 КТ і ОПТ [381, с. 584–585]. Згадуються відомості про існування Лохвицького союзу Полтавської губернії (початок діяльності – 1913 р.) [196, с. 20], до складу якого входило біля 100 КТ і ОПТ Лохвицького, Миргородського, Гадяцького, Лубенського, Прилуцького та Пирятинського повітів [204, с. 20], проте звітність до Управління у справах дрібного кредиту при Міністерстві фінансів не подавалася, відповідно, дані у зведеній статистичній звітності не відображалися.

До 1 січня 1916 р. загальна кількість союзів досягла 25. В українських губерніях за 1915 р. було створено додатково Миколаївський союз (об'єднував 30 КТ і ОПТ), Роменський союз (об'єднував 25 КТ і ОПТ), Подільський союз (об'єднував 88 КТ і ОПТ), Одеський союз (об'єднував 10 КТ і ОПТ),

Єлисаветградський союз (об'єднував 15 КТ і ОПТ) [381, с. 584–585]. Усі ці об'єднання затверджували відповідні статuti, могли відкривати віддалені відділення та приймали до свого складу КТ і ОПТ після проведення відповідної ревізії та внесення ними пайового внеску у розмірі 50 руб. – 100 руб. з кожного товариства і 50 коп. за кожного свого члена. Зокрема, Київський союз виконував здебільшого, посередницькі функції, проте згодом його статутні повноваження розширилися: «із 13 липня 1911 р. Київський союз установ дрібного кредиту («Союзбанк») перейшов на новий статут, який надавав йому право на банківську діяльність» [182, с. 88], було дозволено здійснювати операції по вкладах, операції по поточних рахунках, операції з цінними паперами тощо. Київський кредитний союз був найбільший за всіма показниками в імперії серед подібних об'єднань:

- у 1914 р. складав 45% показника балансу і 46,8% усіх виданих кредитів в імперії;

- у 1915р. – 40,7% показника балансу і 41,3% усіх виданих кредитів в імперії (див. табл. 3.5).

Не слід забувати, що всі кредитні Союзи здійснювали посередницько-збутову діяльність у забезпеченні своїх ОПТ і КТ сільськогосподарською технікою, будівельними та лісопильними матеріалами; централізований збут зернового хліба, які досягали суттєвих оборотів (у 1913 р. Київський союз – 273 841 крб. 79 коп., Бердянський союз – 156 902 руб., Мелітопольський союз – 64 096 руб.) та з яких отримували певні відрахування (Катеринославський союз – 0,5%, Київський союз – 3 руб. з реалізації кожного вагону зерна тощо) [196, с. 49], котрі направлялися на збільшення обігового позичкового фонду і тим самим укріплювався фінансовий стан Союзів.

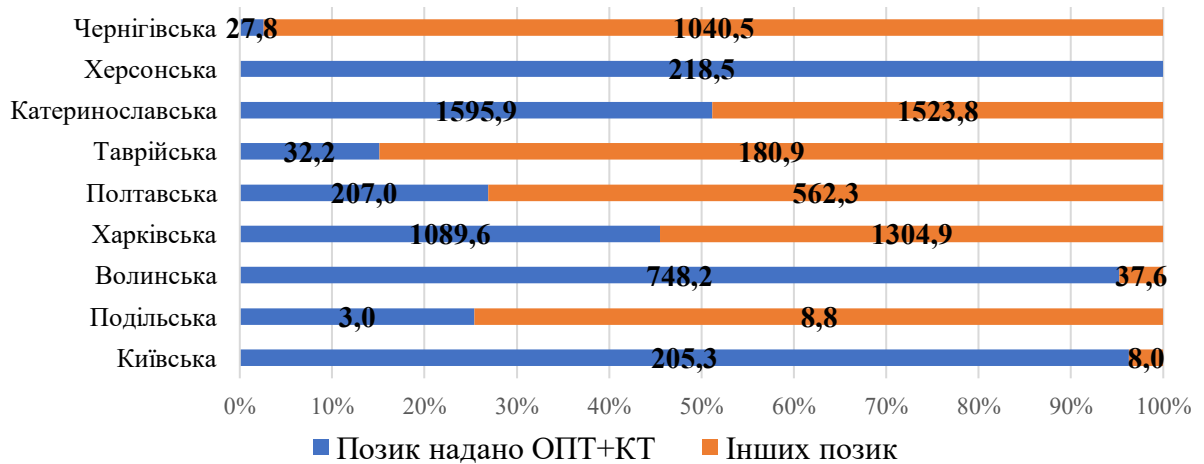
Додаток АЕ відображає позитивну динаміку діяльності Союзів закладів дрібного кредиту Наддніпрянщини за 1913–1914 рр. та зменшення деяких показників по сумі наданих кредитів у 1915 р. (станом на 1 січня 1916 р.), що у цілому пов'язано зі вступом Російської імперії у Першу світову війну і сповільненням господарчої діяльності позичальників. Зменшилися і показники запозичень самих союзів від земських кас чи інших банків: з 298 507 руб. у 1913 р.

до 20 376 руб. у 1915 р. Новостворені союзи у часи складного воєнного 1915 р. відчували певні труднощі із нарощуванням сум як вкладів, так і кредитів. Якщо станом на 1 січня 1915 р. в українських губерніях діяло 3181 ОПТ і КТ (див. табл. 3.4), із яких лише 318 взяли участь в об'єднанні у союзи, що складає лише 10%, то можна констатувати, що розвиток кредитних союзів не набував значного поширення, хоча на з'їздах і всіляких нарадах кредитних установ наголошувалося на потребі їх створення [474, с. 119–122]. Без сумніву, це було пов'язано з політичним становищем в Російській імперії початку ХХ ст. заворушення селян: у 1902 р. на Лівобережжі (Полтавській і Харківській губерніях) та особливо інтенсивні на Правобережній Україні у 1905–1907 рр.; створення Всеросійської селянської спілки 1905 р. продемонстрували об'єднаними здатності селян, що було небезпечним для імперської влади. З цього приводу цілком слушна думка українського вченого В. Вісина про те, що на активність створення кредитних Союзів впливав політичний чинник: «Офіційна влада вважала, що крайові кооперативні об'єднання, згуртовуючи селян і сприяючи їхній громадській активності, стануть загрозою існуючому порядку. Особливо це стосувалося кооперативів правобережних українських земель, згуртування яких розглядали як вияви «українського сепаратизму». Тому в 1909–1911 рр. влада всіляко обмежувала зусилля кооператорів щодо створення об'єднань різних рівнів» [68, с. 240]. Тобто, якщо утворення кредитних Союзів було цілком виправдано економічно, то в політичному плані їхній розвиток штучно стримувався. Надалі, під тиском сільської громадськості дане питання було розв'язане, шляхом спрощення реєстрації кредитних союзів, – замість рішення Ради Міністрів їх затверджував Міністр фінансів. Таким чином, 31 березня 1915 р. Рада Міністрів востаннє затвердила 17 нових спілок, і справи зі створення нових союзів зрушилися. Вже станом на 1 січня 1917 р. в імперії їх налічувалося 71 [428, с. 321], а в Україні до кінця 1918 р. діяло 43 кредитних союзи [312, с. 210].

Як зазначалося вище, значного поштовху сфера дрібного кредитування зазнала за рахунок діяльності земських кас (далі – ЗК), що мали забезпечувати ОПТ та КТ дешевими фінансовими ресурсами. Проте, як видно з рис. 8, земські

каси досить часто скеровували свої кредити не стільки на підтримку ОПТ та КТ, скільки на конкурування з ними. Так, земські каси, маючи позики від Державного банку від 6 % річних, направляли ці кошти для кредитування ОПТ та КТ вже під 8 – 9 % річних, що за умови збереження за земськими касами права надавати дрібні позики робило ОПТ та КТ неконкурентними в регіонах територіально наближених до цих кас [505, с. 5–8].

Як видно з рис. 3.8, кредитування ЗДК далеко не була головною метою діяльності ЗК. Фактично, попри те, що уряд розглядав ЗК як підмогу кооперативним закладам дрібного кредиту, вони часто брали на себе функції з кредитування земських та міських органів місцевого самоврядування а також надання короткотермінових дрібних позик безпосередньо селянству. Проте у Наддніпрянській Україні були губернії, де ЗК не створювали конкуренції кооперативним ЗДК, а виконували свою основну функцію – забезпечення ОПТ і КТ кредитними ресурсами. До таких губерній належали губернії Правобережної України (Київська, Подільська та Волинська) (рис. 3.8). Головним чином це пояснювалося тим, що земства в цих регіонах почали створюватися лише після 1911 р. в умовах домінуючого положення кооперативних закладів дрібного кредиту, що вже досить довгий час кредитувалися безпосередньо через урядові програми із Держбанку Російської імперії. Тоді як на Лівобережній Україні (Харківська, Полтавська, Чернігівська губернії) земства, які були створені ще з 1864 р. та вже практикували кредитну діяльність сільськогосподарських товаровиробників, надавали агрономічну допомогу одноосібним сільським господарствам, фінансували організацію дослідних полів, організовували продаж товарів та с\г знаряддя у кредит тощо. У цих губерніях земські каси не лише надавали кредити кооперативним кредитним товариствам, а й самостійно надавали короткотермінові позики селянам на різні господарчі потреби, в т.ч. й під заставу. Слід зазначити, що з часу засновницької активізації ОПТ і КТ деякі земські каси Полтавщини припинили безпосереднє кредитування населення, а на Чернігівщині «одні каси обслуговували одноосібних позичальників, тоді як інші віддавали перевагу кооперативам» [163, с. 138, 140].

Рис. 3.8. Структура позик земських кас, 1912 р., тис. руб.

Джерело: побудовано автором за даними [307].

Проте, незважаючи на суттєву критику сучасників, деякі ЗК хоч і конкурували із ОПТ та КТ у сфері депозитних вкладів та дрібного кредиту, все ж мали, скоріше, позитивний вплив на кредитну систему у Наддніпрянщині, та не мали суттєвого негативного впливу на розвиток кооперативного кредитування в регіоні, що видно з динаміки створення ОПТ та КТ (табл. 3.5).

Таблиця 3.5

Основні фінансові показники діяльності земських кас у Російській імперії 1913 – 1916 рр. (тис. руб.)

Роки	1913 р.	1914 р.	1915 р.	1916 р.
Кількість ЗК	159	197	232	247
Позик надано, усього	37425,4	55232,8	64440,5	59887,5
Надано позик ЗДК	5375,4	6692,5	13609,1	27940,6
Частка позик наданих ОПТ та КТ, у загальній сумі позик (%)	14,4	12,1	21,1	46,7
Депозитні вклади	28137	40138	54618,8	71139,4
Прибуток	1180,8	1606,4	1341,1	1841,2

Джерело: сформовано автором за даними [412, с. 127].

Таким чином, головною передумовою зародження кооперативного руху в Наддніпрянській Україні було скасування кріпосного права в Російській імперії. В результаті чого стали можливими утворення ОПТ та КТ для забезпечення селянства дрібними короткотерміновими кредитами на умовах кругової поруки. Такі товариства, фактично, виступали у ролі посередника між державними або приватними банками та селянами, які потребували позичкових грошових коштів.

Саме ОПТ та КТ стали основою кооперативних союзів, які сприяли зміцненню системи кооперації українського селянства. Такі союзи дали змогу сформуватися і першому кооперативному банку – «Союзбанк», який був створений на базі Київського союзу дрібного кредиту 13 липня 1911 р. Попри те, що подібні кооперативні союзи мали право надавати банківські послуги, вони продовжували здійснювати посередницькі послуги із залучення капіталу для їх союзних товариств.

3.3. Механізм кредитування товариств взаємного кредиту

Оцінюючи діяльність товариств взаємного кредиту у Наддніпрянській Україні, важливо визначитися із затребуваністю у суспільстві цієї форми кредитування та її ефективністю для господарюючих суб'єктів. По суті, тогочасні ТВК були зорієнтовані на середніх і малих представників торгівельно-промислового класу, землевласників, сільських господарів, дрібних ремісників тощо. Вони мали постійну потребу у поповненні обігових коштів, але не мали достатніх ресурсів для забезпечення кредитування в акціонерних комерційних банках. Водночас членами ТВК все частіше ставали заможні та авторитетні підприємці (відомі купці і промисловці) з метою отримання короткотермінових позик. Відтак керуючим Державним банком Є. Ламанським було зніційовано перед Міністерством фінансів поширення французького і бельгійського досвіду діяльності установ взаємного кредиту [171]. Головною метою, з якою створювалися ТВК, було надання членам товариства позик на пільгових умовах, а також надання їм інших фінансових послуг. Основний принцип діяльності ТВК полягав у механізмі взаємної поруки членів товариства у межах розміру відкритого кому кредиту, який у десять разів перевищував його членський внесок.

У квітні 1863 р. було затверджено статут першого ТВК у м. Санкт-Петербурзі [454, с. 323–326], яке розпочало свою діяльність з березня 1864 р. Через два роки, 24 травня 1866 р., було затверджено статут першого товариства взаємного кредиту на українських землях, зокрема у м. Харкові, яке розпочало свою діяльність з

29 вересня 1866 р. [460] і стало другим в імперії товариством такого типу. Заставою для надання кредиту використовувалося як рухоме, так і нерухоме майно, цінні папери тощо. Так, зокрема, Харківське ТВК згідно зі статутом надавало короткострокові комерційні позики своїм членам на суми, не менші 100 руб., на термін до 6 місяців. Кошти товариства надавалися у кредит для торгових та промислових підприємств за рахунок строкових вкладів а також зобов'язань перед державним та комерційними банками. Оборотні кошти товариства взаємного кредиту формувалися із внесків членів товариства та складали 10% від суми кредиту. При цьому зберігалось право виходу із товариства із подальшим поверненням внеску, але не раніше, ніж через 9 місяців після вступу до товариства. Кожне півріччя ТВК були зобов'язані публікувати дані про підсумкові баланси в місцевій пресі.

Прибуток Харківського ТВК розподілявся серед членів товариства відповідно до їх участі у загальному капіталі товариства. До того ж, 15% чистого прибутку товариства направлялися на утримання п'яти членів правління товариства, з поміж яких обирали голову правління. Члени правління обиралися із учасників товариства на загальних зборах терміном на три роки, без обмеження наступних 3-х річних термінів [460, с. 599–603]. Враховуючи слабкий розвиток банківської системи у Російській імперії (станом на 1870 р. діяло лише 9 акціонерних комерційних банків короткотермінового кредиту, з яких – 4 в Україні [410, с. 133–135]), та проведення складних фінансових реформ 60-х років (у т. ч. податкової та грошової 1862–1863рр.) [299], до 1870 р. включно не спостерігалася особлива активність у заснуванні й ТВК. Зокрема, у 1867 р. в імперії було засновано лише 2 ТВК, у т. ч. в Україні 1 (м. Одеса); у 1868 р. було додатково створено 3 ТВК, у т. ч. в Україні 1 (м. Київ); у 1869 р. – 4 ТВК, в Україні жодного не створювалося; у 1870 р. – 6 ТВК, у т.ч. в Україні 1 (ТВК прикажчиків у м. Харкові) (рис. 3.9).

Водночас у Санкт-Петербурзі 1866 р. було створено привілейоване «Товариство взаємного поземельного кредиту», яке заснували 38 відомих і титулованих землевласників (їх поіменний список зазначався у Статуті). У

губернських містах (в окремих випадках – у великих повітових містах) імперії створювалися Окружні відділення ТВПК. Головна мета цього ТВПК полягала у залученні кредитних коштів з іноземних банків під заставу «поземельної власності» на умовах кругової поруки [449, с. 622–635]. Засновники мали розподілити між собою 10 тис., кожному по 100 руб., на загальну суму 1 млн руб. Перші внески складали (10%), тобто 10 руб. на кожного засновника. Характерно, що внески приймали або державними кредитними білетами за біржовим курсом «дзвінкої монети» (срібло, золото), або «дзвінкою монетою» за курсом: 125 руб., що були еквівалентні 500 франкам, 20 фунтів стерлінгів, 23 голландським гульденам, 134 пруським талерам. Паї були іменними та могли переходити від одного пайовика до іншого, з відміткою у відповідній книзі правління товариства. Власник паю щорічно мав отримувати 5% від суми фактичного внеску, а в розподілі прибутків участі не брав.

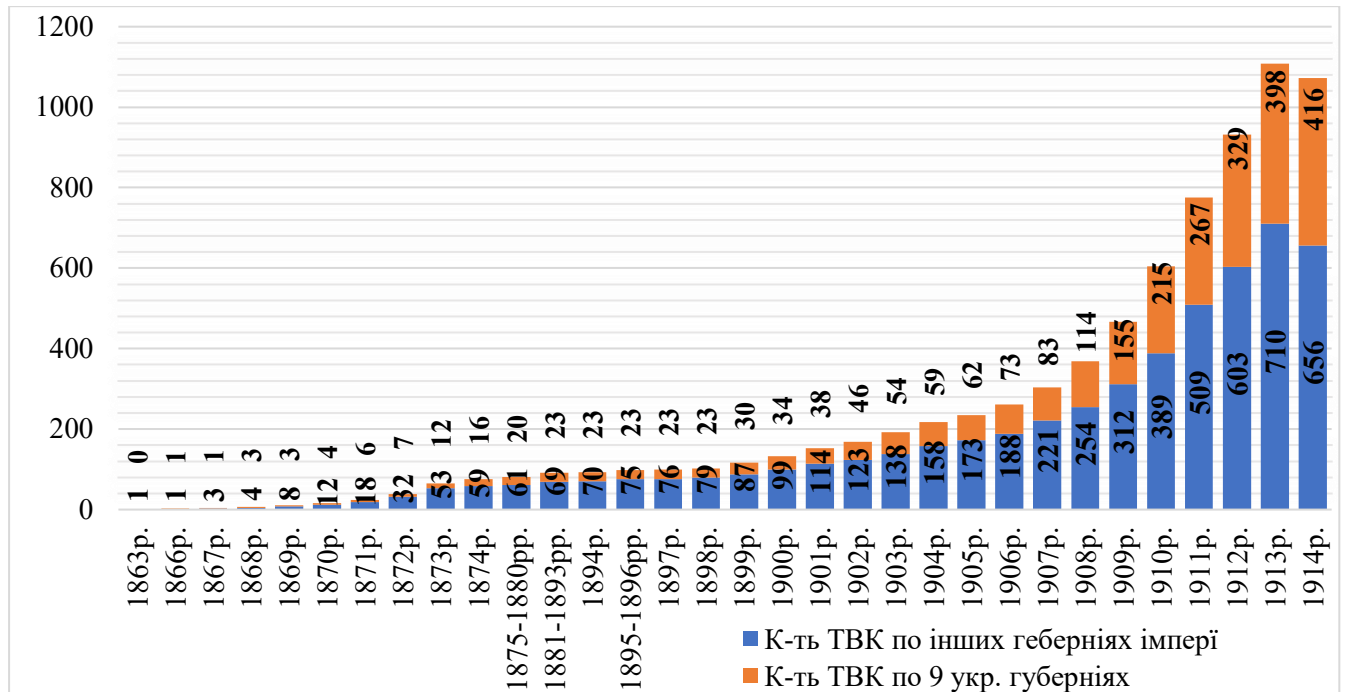
ТВПК були зорієнтовані на надання довгострокових позик, проте надавали й додаткові короткотермінові позики під заставу земельної власності, маєтностей. Розмір позики не міг перевищувати $\frac{2}{5}$ оціночної вартості суми маєтності, але не менше 1 тис. руб. Кожні 6 місяців позичальник зобов'язувався платити із суми позики 2,5 % за кредит і додатково відсотки на витрати товариства, які визначалися загальними зборами, але не мали перевищувати 0,5 %. Окрім того, залежно від особливостей угоди та терміну довгострокового кредиту, позичальник кожні 6 місяців на погашення позики мав сплачувати 0,5% або 1%. На погашення витрат на проведення оцінок та виготовлення заставних листів з позичальників одноразово стягувався 1% від суми позики. Що стосується заставних листів, то сума випущених їх в обіг не повинна була перевищувати загальної суми виданих довгострокових позик під заставу земельної власності. Номінал закладних листів визначався безпосередньо позичальником та мав вартість: 125, 500, 1 000, 5 000 та 10 000 руб. «дзвінкою монетою» у валюті за вищевказаним курсом. Власники закладних листів вважалися членами ТВПК на загальних умовах. Відсотки по закладних листах виплачувалися товариством кожного півріччя за встановленим у статуті курсом [449, с. 622–631].

Варто зауважити, що кредитування в іноземній валюті несло значні ризики не лише у розрахунках із позичальниками. Вони збільшилися, коли для залучення додаткової валюти з-за кордону товариство вдалося до виписки металевих заставних листів іноземним фінансовим установам, які внаслідок падіння курсу російського кредитного рубля в 1877 р. оплачувалися з великими збитками або взагалі потрапляли в борг, що призвело до занепаду цього кредитного товариства та остаточного банкрутства [111, с. 59]. Попри те, що імперський уряд взяв на себе часткове покриття понесених у результаті інфляції збитків, у 1884 р. було дозволено випустити 5% облігацій на суму 3,8 млн руб. [251, с. 318–319] з поступовим доведенням їхнього випуску до 8 млн руб. [111, с. 59, 190–191], товариство так і не змогло повноцінно відновити своєї діяльності. Рішенням Державної ради, яке було затверджене Олександром III 12 червня 1890 р., капітали, майно, діловодство і зобов'язання ТВПК були остаточо передані до раніше створеного у 1885 р. Дворянського земельного банку. З цього приводу П. Мігулін зазначав: «Товариство взаємного кредиту, створене за допомогою іноземних капіталістів, реалізувало свої заставні листи в золотій валюті із зобов'язанням сплати при погашенні особливої премії (в 25%). Це товариство розорило значну кількість наших землевласників, особливо після падіння курсу кредитного рубля» [191, с. 103].

Як зазначалося у Розділі 2, засновницька активізація у банківському секторі розпочалася в 70-х роках XIX ст. у зв'язку зі збільшенням потоків іноземного капіталу (за 1871–1873 рр. було створено близько 50 акціонерних банків короткотермінового кредиту). Це позначилося й на поступовому нарощуванні активності й у заснуванні ТВК: у 1871 р. додатково створено по імперії 8 ТВК, у т. ч. 2 в Україні (2-е Харківське, Полтавське, Ялтинське ТВК); у 1872 р. по імперії було створено 15 ТВК, у т. ч. 2 в Україні (Миколаївське та ТВК Ізюмського повітового земства); у 1873 р. – додатково було створено 26 ТВК по імперії, в т. ч. 5 в Україні (ТВК Сумського повітового земства, Катеринославське губернського земства, Роменське повітового земства, Херсонське та Симферопольське) і т. д. (рис. 3.9). У цілому по імперії за перше десятиліття діяльності ТВК – з 1864 р. по

1873 р., – було видано кредитів за поточними рахунками під заставу на суму 168,3 тис. руб.; надано позик під цінні папери на суму 45,2 тис. руб. (із соло-векселями) та 313,2 тис. руб. без векселів; обліковано векселів з двома підписами кількістю 186 465 на суму 106,8 тис. руб.; усього отримано чистого прибутку на суму 4 633,4 тис. руб.[410, с. 464–465].

Рис.3.9. Динаміка кількості ТВК у Російській імперії та українських губерніях за 1863 – 1914 рр.

Джерело: побудовано автором на основі [410, с. 440–441; 382, с. 1–42; 383, с. 13–27].

Позитивним для стимулювання створення ТВК можна вважати прийняття у 1872 р. закону «Про заснування приватних кредитних установ» [280, с. 757–759], яким було урегульовано правовий статус ТВК та затверджено типовий статут. За основу було рекомендовано взяти статuti Пензенського, Новочеркаського, Другого Харківського товариств взаємного кредиту від 21 травня 1871 р. та Варшавського від 10 листопада 1871 р., які надалі затверджувалися безпосередньо Міністром фінансів. Водночас для створення комерційних банків цей закон був обмежувальним – «заснування нових акціонерних комерційних Банків у столиці і тих містах, в яких вже існує хоча б один з таких акціонерних банків, призупиняється, надалі до особливого дозволу» [280, с. 757]. Цим законом акцентовано увагу на тому, що одна особа може брати участь у членстві лише

одного ТВК (один із основних принципів Ф. В. Райффайзена). Окрім того, Мінфіну доручалося затвердити уніфіковану форму балансу. Дещо пізніше було розроблено Зведений статут ТВК [388].

Капітал товариства складався з: оборотного, запасного, резервного та капіталу забезпечення. Оборотний капітал формувався за рахунок членських внесків у розмірі десяти відсоткових відрахувань від суми відкритого кредиту. На підкріплення оборотного капіталу також використовувалися позики, які надавалися товариству на особливих умовах від інших установ, таких як земство, міське громадське управління, торгівельне підприємство тощо. Запасний капітал у ТВК мав формуватися за рахунок щорічних відрахувань 10% від суми фінансового результату. Суми накопиченого запасного капіталу мали використовуватися лише для покриття збитків діяльності товариства, а зберігатися могли виключно у державних та урядових гарантованих цінних паперах і могли досягати рівня оборотного капіталу. Відсотки, нараховані за цими цінними паперами не включалися до валового доходу ТВК, а додавалися до резервного капіталу. Створення резервного капіталу регламентувалося постановою загальних зборів товариства залежно від нагальності потреб: придбання будівлі для ТВК, здійснення капітального і поточного ремонтів приміщень тощо. Капітал забезпечення складався із зобов'язань членів товариства (Додаток АЖ), який формувався із заставленого нерухомого майна, цінних паперів, свідоцтва поруки, свідчень особистої благонадійності тощо. До звітнього балансу надавалися списки-розшифрування капіталу забезпечення [19, с. 10–13].

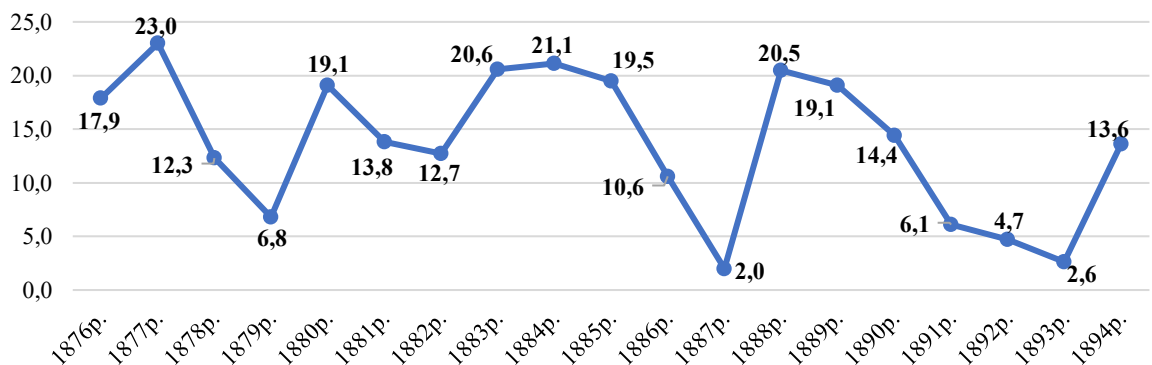
ТВК, фактично, здійснювали операції, які нічим не відрізнялися від банківських, що їх проводили акціонерні банки, з тією різницею, що частина з них проводилася лише для членів товариства (облік векселів, надання позик членам товариства на термін не більше 6 місяців під заставу державних цінних паперів, товарів, товарних документів, дорогоцінних металів й асигнацій на золото добутого на приватних присках за ціною не більше 90% біржової ціни металу, відкриття кредиту по онкольних рахунках тощо). Ще одна частина операцій проводилася для сторонніх осіб (відкриття поточних рахунків, інкасо, перекази, прийняття вкладів

термінових та до вимоги на суми не менше 50 руб., облік процентних паперів, купонів, білетів на термінові вклади, придбання-продаж цінних паперів, надання позик під соло-векселі, забезпечені заставою сільськогосподарських маєтків, страхування від тиражів погашення білетів внутрішніх позик з виграшом, переоблік товариством облікових векселів в інших кредитних установах й перезастанова відсоткових паперів, прийнятих під заставу від клієнтів за їх погодженням тощо) [19, с. 32–55]. З даного приводу С. Вітте у своїй праці уточнював, що ТВК відрізняються від комерційних банків своїм устроєм, а не операціями: «Вони засновані на засадах товариства, причому особистим кредитом в цих банках можуть користуватися лише учасники (а не сторонні особи), ті ж учасники несуть відповідальність за можливі збитки. Товариства взаємного кредиту не мають, на відміну від акціонерних банків, конкретно встановленого капіталу, але їх капітал утворюється з внесків учасників і тому змінюється зі зміною їх кількості. <...> Позикові операції товариства взаємного кредиту такі ж як і операції, котрі здійснюються звичайними комерційними банками, з тією лише відмінністю, що більшість таких товариств видають позики лише членам (хоча деякі допускають видачу позик під заставу також і стороннім особам). Прибуток від операцій розподіляється між членами пропорційно до їх участі (тобто, відповідно до відкритих кредитів). Так само розподіляються і можливо утворені збитки, причому у разі несплати учасником частки, що припадає на нього по розкладці, стягнення обертається на представлене ним забезпечення, а у разі недостатності цього забезпечення – на інше майно. На началах взаємності засновуються і поземельні банки довгострокового кредиту» [67, с. б/с].

Аналізуючи основні показники діяльності перших, створених у 1866 – 1871 рр., українських ТВК за 1872–1873 рр., по Харківському, Одеському, Київському, Другому Харківському та Полтавському ТВК ми спостерігаємо ріст за більшістю основних показників (лише Харківське ТВК у 1873 р. зменшило кількість членів на 146, відповідно зменшилися показники по капіталу забезпечення і оборотному капіталу, загальній сумі виданих позик, не отримано

чистого прибутку). За 1872–1873 рр. прибутки отримали всі згадані ТВК, окрім Харківського [410, с. 442–463] (Додаток АЗ).

У 1875 р. в імперії відбулася банківська криза, яка позначилася і на діяльності існуючих, і темпах створення нових ТВК. Усього за 1875–1881 рр. було організовано 11 ТВК, з них 3 – в українських губерніях. Деякі товариства збанкрутіли, окремі вдавалися до зловживань та порушень ведення обліку, що мало фінансові наслідки. Для урегулювання цих проблем було прийнято Закон від 22 травня 1884 р. [240], який визначав порядок припинення діяльності ТВК та інших приватних і громадських установ короткотермінового кредитування, з конкретизацією, що вони мають закриватися не лише у зв'язку зі своєю очевидною неспроможністю, а й коли основний, оборотний чи пайовий капітал зменшувався від понесених збитків на третину. Таким чином відбувся фінансовий відбір сильніших ТВК, або тих, у яких був потенціал відновлювати свої капітали. Унаслідок цього, на період з 1884–1894 роки Міністерством фінансів було ускладнено створення нових ТВК (за період 1881–1895 рр. по імперії створено лише 9 ТВК, а припинили свою діяльність 16 ТВК [111, с. 217]). Водночас тим ТВК, котрі продовжували функціонувати, Мінфін, починаючи з 1883 р., дозволив «видавати короткотермінові позики сільськогосподарським товариствам і селянським товариствам, навіть якщо вони не були членами товариства взаємного кредиту» [233, с. 864]. Саме на 1883–1885 рр. припадає посилене кредитування ТВК з боку Державного банку Російської імперії (рис. 3.10).

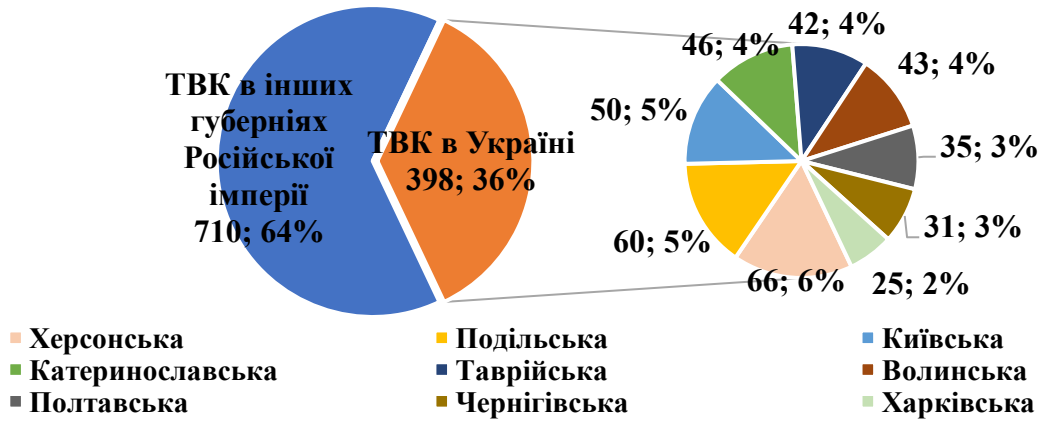

Рис. 3.10. Динаміка кредитування ТВК Державним банком Російської імперії, 1876–1894 рр., (млн руб.)

Джерело: побудовано автором на основі [82, с. 367].

Чергова грошова реформа 1895–1897 рр., котра встановлювала золотий монометалізм, та її відлуння до 1899 р. також не сприяли створенню ТВК. За період з 1895 р. по 1898 р. по всій імперії додатково було створено лише 9 таких товариств. В українських губерніях ТВК не створювалися протягом 1882 р.–1898 р. (рис. 3.9). За цей період діяльність існуючих товариств знаходилася у стані стагнації. Із 102 ТВК, які існували станом на 1 січня 1899 р., 58 мали незначний основний капітал – від 10 тис. руб. до 100 тис. руб., 36 товариств – від 100 тис. руб. до 500 тис. руб., 3 товариства – від 500 тис. руб. до 1 млн руб., у 5-ти товариств основний капітал перевищував 1 млн руб. [87, с. 202–209].

Поступове збільшення кількості ТВК почалося з 1900 р. Станом на 1 січня 1914 р. в усій імперії нараховувалося 1108 ТВК, із яких 398 товариств діяло в українських губерніях (36% від загальної кількості по імперії), у т.ч.: у Херсонській губ. – 67 товариств; Подільській – 60; Київській – 50; Катеринославській – 46; Таврійській – 42; Волинській – 43; Полтавській – 35; Чернігівській – 31 та Харківській – 25 товариств (рис. 3.11). Кількість членів, які залучалися до участі у ТВК, станом на 1 січня 1914 р. становила 634 355 осіб, із них в українських губерніях – 243 490 членів (38,4% від загальної кількості по імперії). Найбільш чисельними були такі: Одеське ТВК (створено у 1868 р.) Херсонської губернії налічувало 5 420 членів, Харківське торговельно-промислове ТВК (створене у 1902 р.) – 4 925 членів; Гадяцьке ТВК (створене у 1902 р.) Полтавської губ. – 4430 членів; Полтавське (1871 р.) – 4 102 членів; Симферопольське (1873 р.) Таврійської губ. – 3 113 членів; Київське ТВК (1868 р.) – 2 389 членів. Найменшими за чисельністю членів ТВК в українських губерніях можна вважати Клишівське торговельно-промислове ТВК Чернігівської губ., яке налічувало всього 65 осіб; Поголівське ТВК Київської губ. – 99 членів, та ін. У великих містах створювалося декілька ТВК, зокрема у м. Києві функціонувало 9 ТВК, у м. Одесі і м. Харкові – по 7 ТВК, у м. Катеринославі – 5, у м. Кам'янець-Подільському – 2 ТВК [383, с. 13–27].

Рис. 3.11. Частка українських ТВК у їх загальній кількості по Російській імперії, 1914 р., %

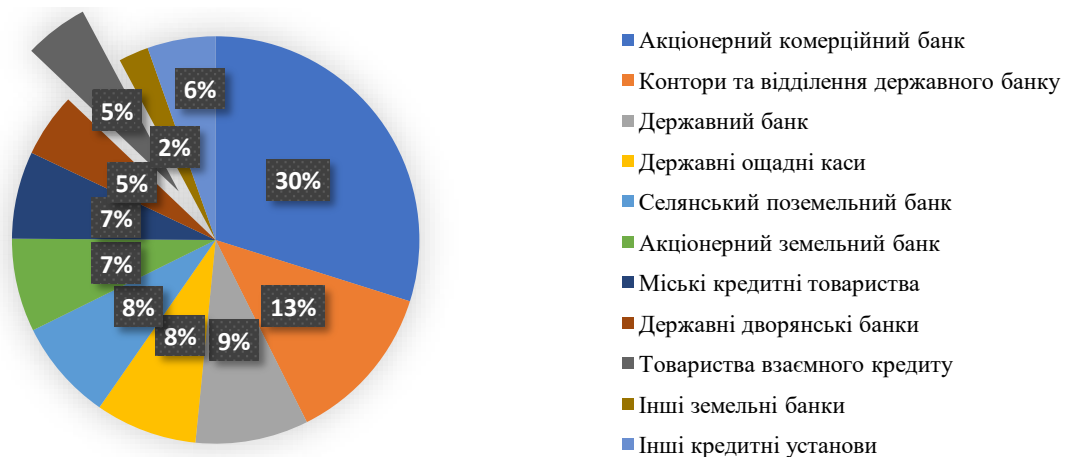
Джерело: побудовано автором на основі [510, с. 6; 382, с. 13–27].

Підсумковий баланс також мав тенденцію до зростання і сумарно склав станом на 1 січня 1914 р. 1 059,7 тис. руб., (із яких 221,7 тис. руб. [510, с. 6] по ТВК українських губерній, що складає 20,9% від сумарного показника імперії) (рис. 3.12). Частка ТВК у кредитній системі всієї Російської імперії у 1914 р. досягла 5% (рис. 3.13).

Рис. 3.12. Частка українських ТВК у загальній сумі балансу ТВК по Російській імперії, 1914р., %

Джерело: побудовано автором на основі [510, с. 6].

Рис. 3.13. Частка ТВК у кредитній системі Російської імперії, 1914 р., %

Джерело: побудовано автором за даними [510, с. 6].

Що стосується позик, то вони надавалися як строкові, так і безстрокові. Строкові позики (до 1 року, частіше до 6 міс.) надавалися під заставу цінних паперів, товарів (у т. ч. разом з документами на них), дорогоцінних металів та виробів з них, нерухомості тощо. Безстрокові позики – онкольні кредити – зазвичай, короткотермінові кредити, які надавалися позичальникові зі спеціально відкритого поточного рахунку під заставу цінних паперів (з 1911 р. під заставу, окрім цінних паперів, бралися векселі, ліквідні товари з документами на них, нерухоме майно тощо), погашення яких мало здійснюватися на першу вимогу банку (Додаток АІ). Що стосується розміру відсотків за виданими кредитами та вкладками, то у статутах вони не конкретизувалися, а лише зазначалося, що вони встановлювалися Радою товариства, інформація про них повинна була публікуватися в газеті «Урядовий вісник» або в одній з місцевих газет [453, с. 611; 459, с. 689; 442, с. 309; 347, с. 17].

За період 1895–1914 рр. спостерігається зміна структури надання позик (рис. 3.14). Якщо у 1895 р. 40% позик були строковими, а 60% безстроковими (онкольними), то поступово ситуація змінювалася і вже у 1914 р. строкових позик надавалося лише 12%, а безстрокові позики досягли 88%.

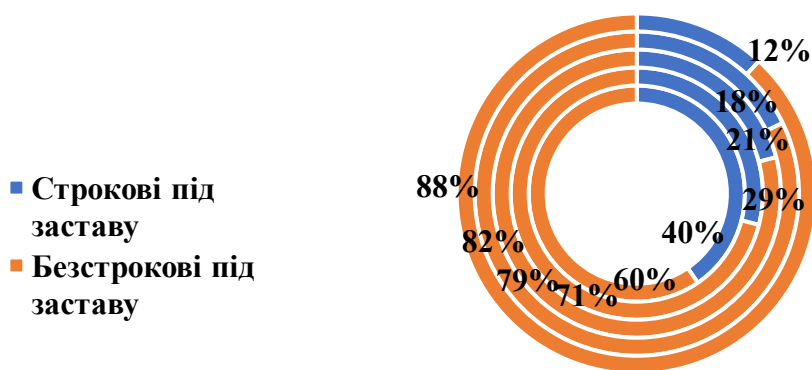
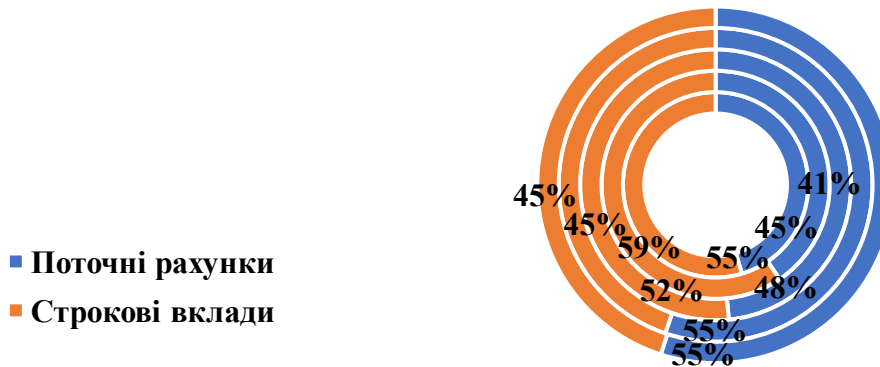

Рис. 3.14. Структура позик ТВК: 1895 р., 1900 р., 1905 р., 1910 р., 1914 р., %
Джерело: побудовано автором на основі [382, с. 1–42].

Починаючи з 1908 р., припинилося надання ТВК позик під заставу нерухомого майна (табл. 2). У цілому, на фоні збільшення кількості товариств взаємного кредиту та кількості залучених членів за період з 1895 р. по 1914 р. спостерігалася закономірна динаміка збільшення суми надання позик з 52,2 тис. руб. у 1895 р. до 234,6 тис. руб. у 1914 р. (+182,4 тис. руб. або у 4,5 рази).

Відповідно, зросла сума депозитних вкладів (без урахування сум на поточних рахунках) з 59,8 тис. руб. у 1895 р. до 268,1 тис. руб. у 1914 р. (+208,3 тис. руб. або у 4,5 рази). У руслі зазначеного змінювалася і структура залишків по вкладах (рис. 3.15).

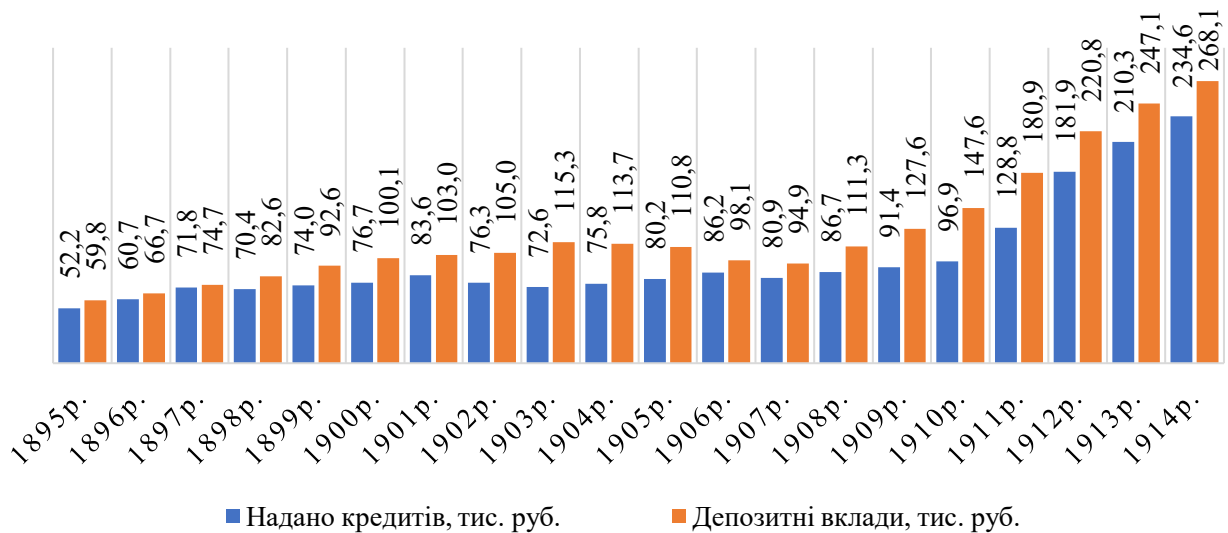

Рис.3.15. Структура залишків по вкладах ТВК: 1895 р., 1900 р., 1905 р.,1910 р., 1914 р., %

Джерело: побудовано автором на основі [382, с. 1–42].

У цілому, розглядаючи показники співвідношення загальної суми залишків вкладів (станом на 1 січня, не рахуючи суми залишків на поточних рахунках) і сум наданих позик, ми спостерігаємо позитивну динаміку їхньої різниці за всіма роками (1895 – 1914 рр.). Це свідчить про забезпеченість позик членів товариства їхніми вкладами, навіть без урахування залишків сум на поточних рахунках (Рис. 8). Проте це не стримувало постійного зростання заборгованості по окремих ТВК перед приватними комерційними банками (всього по ТВК всієї імперії станом на 1913 р. борг склав 128 млн руб.) та Державним банком (станом на 1913 р. борг склав 31 млн руб.) [487, с. 283]. Звичайно, фінансові можливості ТВК були різними. Спостерігалось значне зростання кількості ТВК, починаючи з 1907 р. за рахунок створення дрібних повітових і земських ТВК, де основний капітал складав від 10 тис. руб. до 100 тис. руб., що змушувало їх звертатися до комерційних банків за додатковим кредитуванням. Більш потужні ТВК могли взагалі не звертатися за кредитами ні до Державного банку, ні до інших комерційних банків, більш того, вони навіть розміщували тимчасово вільні кошти на депозитах цих банків. З метою збалансування ситуації, яка склалася у системі діяльності ТВК, у 1909 р. було

створено Центральний Банк товариств взаємного кредиту, який початково об'єднав потуги 144 ТВК (24,4% з усієї кількості 467 ТВК), а 1912 р. його членами рахувалося 650 ТВК (69,7% від 932 ТВК) [523].

Рис.3.16. Залишки по виданих кредитах та вкладах ТВК, що діяли в Російській імперії, станом на 1 січня за період 1895–1914 рр., тис. руб.

Джерело: побудовано автором на основі [382, с.1-42].

Міські кредитні товариства – приватні кредитні установи засновані власниками міського нерухомого майна, яке заставлялося ними товариству на умовах взаємної відповідальності за всіма наданими позиками. Суть принципу взаємної відповідальності, яка лежала в основі створення МКТ, виразно визначено у статуті Одеського МКТ: «Якщо хтось із боржників Товариства виявиться не сумлінним у сплаті належних з нього необхідних поточних внесків, то Товариство, перед реалізацією застави, покриває недоїмку і задовольняє власників облігацій із свого запасного капіталу ... Кругова відповідальність усіх членів настає тільки в тому випадку, якщо борг несумлінного платника Товариству не буде повною мірою покритий продажем заставленого майна і коли при цьому не буде можливості повного погашення недостатньої суми із запасного капіталу Товариства. Участь кожного члена Товариства в круговій відповідальності буде співставлятися з капіталом, який залишився на ньому у вигляді боргу, а не з сумою початково виданої позики» [450, с. 329]. Слід зазначити, що МКТ були зорієнтовані виключно на забезпечення своїх членів довгостроковими кредитами виключно під заставу

міського нерухомого майна в межах тих міст (часто включаючи передмістя) у яких вони створювалися.

Станом на початок 1895 р. у Російській імперії рахувалося 16 МКТ (у т. ч. в українських губерніях – Одеське та Київське), а станом на 1904 р. – 29 МКТ (додатково в українських губерніях засновано: у 1895 р. Житомирське МКТ, у 1897 р. Миколаївське МКТ [319, с. 37–38]). Найбільшими за обсягами кредитування у Наддніпрянській Україні були Одеське та Київське МКТ. Зокрема, Одеське МКТ розпочало свою діяльність 6 липня 1871 р. на підставі статуту затвердженого 20 квітня 1871 р. [450].

Статутом було затверджено порядок управління справами МКТ, яке здійснювалося: Правлінням (у складі голови і 4-х директорів, які обиралися на 5 років); наглядовим комітетом (у складі 9 осіб, з них 6 осіб обиралися із членів товариства, а 3 особи обиралися Міською Думою – терміном на 3 роки); загальними зборами товариства. Для всіх цих гілок управління МКТ у статуті конкретно визначалися їхні функції і повноваження.

Статут регламентував й інші важливі позиції:

- діяльність Одеського МКТ поширювалася на місто Одесу та передмістя;
- кредити надавалися членам товариства під ліквідну міську нерухомість, яка здатна була приносити дохід та застрахована на випадок пожежі;
- кредити надавалися на суму не менше 300 руб. та не більше суми $\frac{3}{4}$ оціночної вартості закладного майна на терміни не менше 16 років (під 5 $\frac{1}{2}$ % за кредит і 4% погашення суми позики) та не більше ніж на 24 $\frac{1}{2}$ роки (під 5 $\frac{1}{2}$ % за кредит і 2% в погашення суми позики);
- на момент отримання суми кредиту позичальники мали сплатити додаткові кошти у розрахунку з початкової суми кредиту: на покриття витрат з управління товариства (одноразово 2/3 % надалі сплачували щорічно 1/3 %) та 1/3 % на поповнення запасного капіталу товариства;
- за облігаціями (закладними листами), які щорічно випускало Одеське МКТ (номіналами 100, 200, 500, 1000 руб.), нараховувалося 5,5 %. Облігації могли бути іменними або на пред'явника;

- щорічний звіт про діяльність МКТ та піврічний його фінансовий баланс підлягали оприлюдненню в «Урядовому Віснику», губернській та міській газетах.

Важливими розділами будь-якого статуту МКТ були розділи на кшталт: «Щодо заходів зі своєчасного стягнення боргів із заборгованого майна» та «Оцінка заставного майна, його перезаставлення і страхування від вогню» [450, с. 334, 336]. У цих розділах деталізувався порядок стягнення заборгованості, яка утворилася у позичальників через несплату сум основного боргу та за встановленими відсотками. Зазвичай, боржнику надавався 4-х місячний пільговий період для погашення боргу зі сплатою 1% пені з несплаченої суми за кожен місяць прострочення. Якщо за цей час борг не сплачувався, то заставне нерухоме майно готувалося до продажу в установленому статутом МКТ порядку. Фактично, «через шість місяців з дня закінчення 4-х пільгових місяців, прострочене майно повинне бути продане, про що тричі впродовж трьох тижнів до настання терміну публікується повідомлення у місцевих відомостях, а у разі потреби і в столичних, з указуванням днів торгу і відомостей, які вимагаються статтею 2089 Т. X част. II Зводу Зак. Цивільн.» [450, с. 335].

За даними звітності Одеського МКТ, станом на 1 січня 1895 р. в заставі товариства знаходилося 4537 об'єктів нерухомого майна на суму 104 024 606 руб. і заборгованістю перед товариством на суму 55 864 982 руб.. Запасний капітал Одеського МКТ становив (на 1 січня 1895 р.) 2 561 847 руб. Чистий прибуток товариства складав: за 1892 р. – 416 818 руб.; за 1893 р. – 514 630 руб.; за 1894 р. – 497 075 руб. [87, с. 144–145, 216–217]. Саме статuti Одеського, Варшавського, Санкт-Петербурзького та Московського МКТ стали зразковими для створення подібних установ, які затверджувалися Міністерством Фінансів після прийняття закону 1872 р. [280, с. 757–759].

Київське МКТ розпочало свою діяльність з 15 квітня 1885 року у м. Києві по вул. Інститутській. Запасний капітал становив (на 1 січня 1895 р.) 354 116 руб. Кредити надавалися під заставу нерухомого майна, яке знаходилося в межах міста, на суму не менше 1000 руб. до суми $\frac{3}{4}$ оціночної вартості закладного майна, строком на 20 років і 7 місяців та 38 років і 4 місяці. За даними звітності Київського

МКТ, на 1 січня 1895 р. в заставі товариства знаходилося 777 об'єктів нерухомого майна на суму 16 721 410 руб. і заборгованістю перед товариством на суму 10 089 899 руб. Київське МКТ мало позитивний фінансовий результат своєї діяльності – сума чистого прибутку складала: за 1892 р. – 89046 руб.; за 1893 р. – 83 207 руб.; за 1894 р. – 80 3673 руб.. Київське МКТ щорічно випускало облігації під 4,5 і 5% [87, с. 140–141].

Станом на 1 січня 1914 р. в імперії намічувалося 36 МКТ (у т. ч. 5 в українських губерніях), загальний баланс котрих сягав 1 447 207,3 тис. руб. (у т. ч. по українських губерніях [510, с. 6]; 5) у загальній сумі активів: борги за позиками склали 1 301 927,0 тис. руб., заставного нерухомого майна рахувалося на суму 5 229,4 тис. руб., на поточних рахунках та депозитах знаходилося 19 887,8 тис. руб., процентних паперів, які належали товариствам, на суму 61 572,6 тис. руб. та ін.; у пасиві: запасний капітал – 57 594,9 тис. руб., закладних листів в обігу (5%, 5,5 %, 4,5%) рахувалося на суму 1 308 733,5 тис. руб., облігації і закладні листи випущені в тираж і не пред'явлені до оплати, – 8 097,5 тис. руб. та купони, які підлягають оплаті – 9 400,0 тис. руб. та інші статті пасиву (Додаток АК).

Із Додатку АК видно, що якщо за базовий рік взяти 1913 р., то за період 1913–1917 рр. різких змін загальної суми балансу не відбулося (при базисних темпах приросту балансу 1917 р., який склав 13,8%, приріст за статтею «Капітальні борги і позики» у 10% можна вважати не критичним). Водночас, спостерігається значне збільшення сум за статтями «Поточні рахунки та вклади» на 1200,3% та «Фонд погашення» на 245,5% – це в активі балансу та приріст показника пасиву «купони, які підлягають до оплати» на 153,4%.

Підсумовуючи вищезазначене у цьому підрозділі, можна констатувати, що ТВК та ТВПК створювалися у формі товариства, яке базувалося на взаємній відповідальності усіх його членів. При чому ТВПК переважно надавали довготермінові кредити, хоч і мали короткотермінові програми кредитування. ТВК ж надавали лише короткотермінові та on call кредити (на які був значний попит у дрібного та середнього підприємництва). Перший ТВК в Російській імперії було засновано 1863 р., проте значне пожвавлення в динаміці приросту їх чисельності

припало на період з 1899 р. Так, у Наддніпрянській Україні за період 1866–1898 рр. було створено лише 23 ТВК, проте вже в 1914 р. їх налічувалося 416 (що складало 36% від загальноімперської частки ТВК). Загалом частка ТВК у структурі кредитної системи Російської імперії у 1914 р. займала досить суттєве місце (близько 5%).

3.4. Позикова діяльність ломбардів

Створення ломбардів на теренах Наддніпрянської України та й у межах всієї імперії було покликане сформувати певні перепони, для розгулу лихварських позик та забезпечення можливості для пересічного малозабезпеченого населення (здебільшого міського) отримувати короткострокові запозичення під заставу речей (рухомого майна). Залежно від джерела формування статутного (основного) капіталу та ініціативи заснування, ломбарди поділялися на приватні та міські. Станом на 1 січня 1916 р. у Російській імперії налічувалося 109 ломбардів, із них в українських губерніях здійснювали свою діяльність 8 міських ломбардів (у містах Харкові, Миколаєві, Катеринославі, Житомирі, Кам'янець-Подільському, Полтаві, Херсоні і Чернігові) та 2 приватних ломбарди (Одеський і Київський) [412, с. 133].

Статут першого приватного акціонерного ломбарду на території Наддніпрянщини було затверджено 12 червня 1871 р. для Одеського приватного ломбарду [451], який мав п'ять відділень у м. Одесі. Засновницький капітал складав 1 млн руб. сріблом й утворювався шляхом випуску 10 тис. акцій номіналом 100 руб. Управління справами ломбарду здійснювалося радою (15 членів) і правлінням (3 директори, які змінювалися шляхом обрання їх загальними зборами акціонерів) у порядку, визначеному статутом.

Терміни позики становили – від 1 місяця до 12 місяців, залежно від особливостей та виду заставного майна. Після настання встановленого терміну надавався один (пізніше два) пільговий місяць з нарахуванням % за кредит, плати за збереження і страхування за кожні 15 днів. Після настання граничного терміну і не можливості здійснення перезакладення невикуплене майно продавалося з

аукціону в установленому статутом порядку. Плата за збереження заставного майна встановлювалася залежно від виду, але не більше 0,5% від суми позики. Що стосується % за виданими сумами, то його розмір не вказувався у статуті, оскільки він визначався радою ломбарду, але не мав перевищувати 1% в місяць (12% річних). Так, зокрема, за позиками на термін більше 6 міс., – до 12%, а на термін до 6 міс., – не більше 9% річних, за зберігання і страхування майна призначалося не більше 12% річних [87, с. 154]. Особливістю застави речей на термін не більше 3-х міс. було те, що відсоток за кредит, плата за збереження і страхування утримувалися за весь термін. На довше – відсоток за позику нараховувався й утримувався з позичальника лише за перші 3 міс., а інші належні плати здійснювалися під час викупу речей, або при перезаставі чи з аукціонних продажів. Розмір позики визначався відповідно до угоди з урахуванням певних обмежень: при заставі речей з дорогоцінних металів розмір позики не міг перевищувати 90% вартості ваги дорогоцінного металу, а для інших речей – не більше 2/3 їхньої оцінки. Допускався викуп заставленого майна достроково.

Одеський приватний ломбард працював з отриманням чистих прибутків, за рахунок яких постійно збільшувався основний і запасний капітал, та нараховувалися дивіденди акціонерам і засновникам (табл. 3.6).

Таблиця 3.6

Результати діяльності Одеського приватного ломбарду за 1892–1894 рр.

Роки	Чистий прибуток, руб.	Дивіденди, %
1892	89561	10
1893	92577	10
1894	100126	10

Джерело: сформовано автором за даними [87, с. 154].

7 квітня 1912 р. було затверджено статут Київського приватного ломбарду[445]. Засновницький капітал складав 2 млн руб., який утворювався шляхом випуску 4 тис. акцій номіналом 500 руб. та міг збільшуватися за узгодженням з Міністром фінансів. Управління справами ломбарду здійснювалося радою (15 членів) і правлінням (5 членів, які змінювалися через обрання їх загальними зборами акціонерів кожні 5 років) у порядку, визначеному статутом.

Терміни та порядок визначення розміру позики, порядок оцінки, обліку, викупу і продажу з аукціону заставленого майна були подібними до тих, що були визначені в Одеському приватному ломбарді. Дещо іншими були відсотки за кредитом, вони встановлювалися правлінням у межах: за позиками на термін більше 6 міс. – 6% річних, а на терміни до 6 міс. – не більше 9% річних. Плата за зберігання і страхування майна встановлювалася правлінням у межах вищеназваних відсотків за кредитом із суми позики і сплачувалася під час викупу закладеного майна. Слід зазначити, що Київський приватний ломбард окрім надання позик під заставу рухомого майна та товарів (окрім цінних паперів) надавав і послуги зі зберігання рухомого майна і товарів та здійснював комісійну торгівлю таким майном з аукціонів.

Що стосується міських (громадських) ломбардів, то першими у справі заснування таких закладів у Наддніпрянській Україні були міста Харків (статут затверджено 12 серпня 1890 р., розпочато діяльність з 15 січня 1891 р.) та Миколаїв (розпочато діяльність 22 травня 1891 р.) [87, с. 182]. Тоді як у Російській імперії перший міський ломбард було створено у м. Вологді (статут затверджено 12 грудня 1886 р., розпочато діяльність 15 жовтня 1888 р.) [87, с. 182; 432, с. 524]. Статут Вологодського міського ломбарду певний час був зразком для подібних закладів, які створювалися надалі в імперії.

З урахуванням того, що засновниками міських ломбардів були органи місцевого самоуправління, які страждали тотальним безгрошів'ям, в імперії часто спостерігалася ситуація, коли статут міського ломбарду затверджувався значно раніше ніж розпочиналася його практична діяльність. Основними грошовими джерелами, з яких формувався основний капітал міського ломбарду, могли бути: особливі позики з міського бюджету, позики у губерньського земства, позики у місцевого Міського банку, позики у приватних осіб (це під відсотки) та благодійні внески міських заможних добродіїв чи то самого міста. Столичні міські ломбарди могли використовувати механізм випуску облігаційних позик.

Так, зокрема, Харківський міський ломбард на час відкриття мав основний капітал 50 тис. руб., який було сформовано за рахунок міських грошових ресурсів;

з міських коштів у 10 тис. руб. було сформовано і основний капітал Миколаївського міського ломбарду [87, с. 182–183; 457, с. 4]. Основні капітали міських ломбардів надалі збільшувалися за рахунок отриманого чистого прибутку. Для поповнення обігових коштів Харківський ломбард активно використовував позики у Міського банку під 7% та позики у приватних осіб під 6% [87, с. 183]. Управління міським ломбардом здійснювалося розпорядником який обирався Харківською Міською Думою шляхом закритого голосування.

Згідно зі статутом Харківського міського ломбарду [457] позики надавалися на термін від 1 до 12 місяців. Відсотки за кредитом встановлювалися Харківською Міською Думою, але не вище 1% в місяць, з додатковою платою за страхування та зберігання рухомого майна – 0,5% в місяць (6% в рік) з оціночної суми заставного майна. Слід зазначити, що у вищезгаданих Одеському і Київському приватних банках плата за зберігання і страхування розраховувалася не з оціночної вартості заставного майна, а із суми позики. З цього приводу Правлячий Сенат 3 березня 1898 р. надав роз'яснення за №1963 про те, що % за кредит, % на страхування мають розраховуватися не з оціночної вартості заставного майна, а лише із суми позики, передбаченої кредитною угодою [145, с. 32].

Позики Харківського міського ломбарду видавалися в круглих сумах, не менше 2-х рублів. При здійсненні операції перезакладення майно знову оцінювалося (зазвичай, у меншу сторону – М.О.), а тому позичальник мав сплатити відповідну частину різниці закладеного капіталу і нараховані відсотки за попередньою заставою в повному обсязі. Порядок оформлення та облік, оцінка майна, визначення розміру позики, викуп (із 2-хмісячним пільговим періодом) і продаж з аукціону заставленого майна були однаковими в усіх ломбардах [457].

Міські ломбарди щорічно подавали звіти за встановленою формою, до Міської управи та Міської думи. Далі місцевий губернатор направляв їх до Міністра фінансів та Міністра внутрішніх справ для узагальнення та контролю.

Щодо прибутковості міських ломбардів, то вона була різною (Додаток АЛ). Що стосується Харківського міського ломбарду, то його діяльність була прибуткова (до прикладу: у 1908 р. його прибуток склав 18 302 руб. 86 коп.), а за

рахунок цього збільшувався основний капітал: станом на 1 січня він становив 73,13 тис. руб. [87, с. 182], а на 1 січня 1909 р. – вже 248,7 тис. руб. [145, с. 41]. Але не всі ломбарди були такими успішними. На думку дореволюційного дослідника І. Кирилова, міські ломбарди несли значні організаційні витрати по оцінці та збереженню майна (винайм складів, забезпечення умов зберігання для різних видів майна тощо), а встановлений мінімум позики в 2 руб., які займали левову частку в загальній кількості позик, не покривали повною мірою витрати: «позики у 2 руб., даючи в місяць 3 коп. процентів, тобто 18% річних (при стандартних 12% річних за кредит + 6% річних за страхування і зберігання – М.О.), протягом всього року дасть 36 коп. прибутку, тобто наполовину компенсує витрати, а так як величезна кількість позик викупляється у період 6 місяців з дня застави, то, відповідно, тільки та позики для ломбарду буде не збиткова, яка за 6 місяців дасть не менше 67 коп.; такими позиками є не менші 9 або 10 руб.» [145, с. 39]. Автор наводив приклади ломбардів, у яких позики від 1 руб. до 10 руб. досягали 80% всієї кількості позик, тобто, були збитковими. При цьому деякі ломбарди через збільшення ставок і додаткових плат, уведення додаткових послуг (на кшталт упровадження комісійної торгівлі з аукціонів, послуги зі зберігання товарів тощо) знаходили спосіб отримувати прибутки.

Отже, позикова діяльність ломбардів набула поширення у Наддніпрянській Україні, починаючи з другої половини XIX ст. Вони створювалися за ініціативою та за кошти органів міського самоврядування у формі приватних акціонерних та міських (муніципальних) ломбардів як альтернатива лихварській позиковій діяльності та були зорієнтовані на надання дрібного короткотермінового кредиту для малозабезпечених верств населення у містах (терміни позики не перевищували 1 року на суму від 2 руб. під заставу рухомого майна). Встановлено, що вартість кредитів була порівняно висока – від 6% до 12% річних з нарахуванням додаткової комісії 6% за зберігання та страхування заставного майна. Відмічено, що за умови вдалого управління міські ломбарди мали позитивні результати своєї діяльності.

Висновки до розділу 3.

За результатами дослідження особливостей кредитування закладами дрібного кредиту та іншими організаційними формами кредитування у Наддніпрянській Україні у другій половині XIX – початку XX ст. зроблено такі висновки:

1. Узагальнено та проаналізовано історичний досвід Наддніпрянщини XVIII – початку XX ст., який свідчить про те, що лихварство було закономірною реакцією ринку на брак споживчих та дрібних кредитних ресурсів. Лихварські кредити надавалися в умовах високих ризиків, що, у свою чергу, обумовлювало надто високі відсоткові ставки (більше 20%). Умови лихварських кредитів часто виступали своєрідним каталізатором для ризикованих дій підприємців та сприяли перерозподілу майна. Для пересічних користувачів, які отримували споживчі позики у лихварів під непомірно високі відсотки, вони оберталися тяжкими кабальними наслідками та завершувалися суттєвими фінансовими втратами. Уряд Російської імперії вживав заходів щодо обмеження лихварського відсотка за позиками шляхом законодавчого встановлення максимальної ставки (6% річних) та визначення відповідальності за недотримання встановлених вимог. Проте, такі заходи не давали належних позитивних зрушень, оскільки банківський кредитний сектор був не розвинений, а кредит був недоступний як для підприємницького середовища, так і для переважної більшості населення. Протягом досліджуваного періоду для протидії лихварським позикам утворювалися різні форми кредитних закладів, які еволюціонували від простих і примітивних кас взаємодопомоги до кредитних товариств, що діяли на основі власних статутів за умови створення власного капіталу.

2. Встановлено, що зародження дрібного кредитування у Наддніпрянській Україні мало початок у другій половині XVIII ст., коли німецькими колоністами, які поселялися поблизу Запорізької Січі, у порядку самоорганізації було створено Хортицьку сирітську касу менонітів та запасних

фондів. На початку ХІХ ст. їхню кредитну діяльність урегульовано імперським законодавством.

3. З'ясовано, що в першій половині ХІХ ст. дрібне кредитування здійснювалося у формі позичкових кас та сільських банків, які створювалися за ініціативи поміщиків та не мали системного характеру. У 40-х роках ХІХ ст. почали створюватися допоміжні позичково-ощадні каси, волосні каси, волосні та мирські позичкові капітали, які за рахунок вкладних коштів, грошових пожертв приватних осіб та вільних коштів громад надавали короткотермінові (до 1 року) та довгострокові (від 1 до 3-х років) дрібні кредити (до 60 руб.) під відсотки (не більші 12% річних). У дореформений період (до 1861 р.) такі громадські установи були особливо поширеними на Правобережжі (Київська, Подільська і Волинська губернії).

4. Установлено, що створення закладів дрібного кредиту (60-ті рр. ХІХ ст.) у формі ОПТ на умовах взаємної відповідальності, які забезпечувалися пайовими внесками, було досить ефективним способом об'єднання українського селянства для отримання грошових коштів, необхідних для викупу земель та задоволення сільськогосподарських потреб. Головна передумова для створення таких кредитних товариств – відсутність ефективної банківської системи на момент проведення селянської реформи. Єдиний державний банк (Селянський поземельний банк), що міг обслуговувати селянство, було засновано з великим запізненням – у 1882 р., тоді як нагальна потреба у кредитуванні селян виникала в часи проведення аграрної реформи 1861 р. Акціонерні банки не мали змоги розвивати селянський дрібний кредит через організаційні труднощі та проблеми з оцінкою земельних наділів тощо.

Значну роль у справі збільшення організаційної активності селянства у сфері дрібного кредиту на перших етапах відігравали земства (особливо на Лівобережжі), а також Державний банк, які надавали кредити ОПТ і КТ для поповнення обігових коштів.

5. З'ясовано, на основі виявлених фактів, що на початку ХХ ст. розпочався процес утворення кредитних Союзів (на зразок регіональних об'єднань). Саме в

українських губерніях було започатковано створення таких союзних об'єднань – ОПТ і КТ, що доводить факт формування на українських землях системи вітчизняної кредитної кооперації. Утворення спілок-союзів давало можливість посилювати кредитну активність їх учасників, оскільки вони могли отримувати фінансову і практичну допомогу від головного офісу Союзу. Кредитні Союзи на українських землях були цілком виправдані економічно, але в політичному сенсі їхній розвиток штучно стримувався імперською владою.

У цілому ОПТ і КТ Наддніпрянщини переважним чином виконували свої основні функції кредитування у складний період аграрної реформи, були доступними для сільського населення і у значній мірі обмежували позичкову діяльність лихварів.

6. Відстежено особливості забезпечення короткотермінового кредитування: якщо вищезгадані ОПТ і КТ були зорієнтовані на короткотермінове кредитування сільськогосподарського дрібного товаровиробника, то для представників середнього торговельно-промислового класу, дрібних ремісників, заможних землевласників та сільських господарів створювалися товариства взаємного кредиту. Основний принцип заснування ТВК полягав у механізмі взаємної поруки членів товариства у межах розміру відкритого йому кредиту, який у десять разів мав перевищувати його членський внесок.

ТВК здійснювали операції, які не відрізнялися від банківських, котрі проводили АКБ, з тією різницею, що кредитні операції проводилася виключно для членів товариства. Станом на 1914 р. у Наддніпрянській Україні функціонувало 416 ТВК (36% від загальної кількості по імперії). Частка ТВК в кредитній системі Російської імперії у 1914 р. досягла 5%. Кредити ТВК надавалися як строкові, так і безстрокові. Строкові короткотермінові позики надавалися під заставу цінних паперів, товарів, дорогоцінних металів та виробів з них, нерухомості тощо. Безстрокові позики (онкольні кредити) – короткотермінові безстрокові кредити, які надавалися позичальнику зі спеціально відкритого поточного рахунку.

7. З метою консолідації фінансових ресурсів у системі діяльності ТВК, у 1909 р., було створено Центральний Банк ТВК, який початково об'єднував 144 ТВК

(24,4% від всієї кількості ТВК), а у 1912 р. його членами рахувалося 650 ТВК (69,7%). Особливим видом ТВК можна вважати ТВПК в основу якого закладено принцип взаємної відповідальності членів товариства. Досліджуване нами ТВПК, засноване у м. Санкт-Петербурзі титулованими землевласниками, поширювало свою діяльність і на українські губернії, створюючи свої окружні відділення. Зазначені товариства надавали довгострокові позики під заставу земельної власності та маєтностей.

На принципах взаємної відповідальності створювалися й Міські кредитні товариства, які засновувалися власниками міського нерухомого майна саме того міста (в т. ч. предмістя), в якому воно знаходилося. При цьому для отримання позики засновниками вносилося міське нерухоме майно під заставу товариству. Принцип взаємної відповідальності МКТ мав певні особливості і полягав у тому, що у випадку, якщо борг несумлінного платника буде неможливо повною мірою покрити продажем заставленого нерухомого майна, він компенсуватиметься коштами із запасного капіталу товариства. Зазначена форма мала ознаки іпотечного довготермінового кредитування (позики надавалися на терміни до 38 років під відсотки за кредитом від 4,5% до 5,5%).

Встановлено, що характерною особливістю діяльності МКТ і ТВПК як фінансово-кредитних установ довгострокового кредиту був випуск облігацій (закладних листів) під відсотки, які відповідали розмірам встановленої ставки за кредитом. З метою залучення додаткової валюти з-за кордону ТВПК вдалося до випуску металевих заставних листів для поширення їх на іноземні фінансові ринки, які внаслідок падіння курсу російського кредитного рубля у 1877 р. оплачувалися з великими збитками та утворювали зовнішній борг, що призводило до занепаду кредитного товариства та остаточного банкрутства.

8. З'ясовано, що ломбарди як фінансово-кредитні заклади іншого типу, котрі створювалися органами міського самоврядування та приватними особами, надавали короткотермінові дрібні речові кредити переважно незаможному міському населенню під заставу рухомого майна. Структура кредитного платежу складалася з відсотків за кредитом не більше 12% та плати за збереження і

страхування заставного майна в межах від 6 до 12% річних суми позики. Через відсутність фінансових ресурсів ломбарди відкривалися лише у тих містах, які знаходили кошти для формування їхнього основного капіталу та мали фінансові можливості отримання позик для поповнення оборотного капіталу, адже зазначені ініціативи не мали фінансової державної підтримки.

Основні висновки розділу 3 дисертації представлені в роботах автора [288, 296, 297, 523].

ВИСНОВКИ

За результатами дисертаційного дослідження зроблено такі висновки:

1. Обґрунтовано, що теоретичну основу дослідження проблем становлення та розвитку кредитної системи в Наддніпрянській Україні становлять три широковідомі теорії. Зокрема, перша – натуралістична (А. Сміт, В. Петті, Ф. Бастіа, Д. Рікардо, Дж. Міль та ін.). Представниками натуралістичної теорії кредиту поняття кредит розглядалося як інструмент розподілу капіталу до більш привабливих сфер економіки, а плату за користування кредитом часто порівнювали із рентою, вартість якої залежала від рівня довіри до позичальника та потенційної вигоди його справи. Друга – капіталотворча теорія (Дж. Ло, Г. Маклеод, Дж. Гобсон, Й. Шумпетер, Дж. Кейнс, Р. Хоутрі та Е. Хансен), що розглядала кредит як самостійну форму виробництва грошей та багатства. При цьому гроші – не тільки універсальний засіб обміну, а й безпосередня форма кредиту. Останній є засобом прискорення перетікання грошей від менш ефективних сфер і суб'єктів господарювання до більш ефективних. Третя теорія кредиту – марксистська (К. Маркс, Ф. Енгельс, Р. Гільфердинг та ін.) Її представники, спираючись на існуючі наукові теорії представників капіталотворчої та натуралістичної теорій кредиту, вбачали в кредиті суспільно важливу форму грошової комерції, з функцією відтворення капіталу. Ця теорія не відкидала соціальних та економічних ризиків від процесу централізації роздрібненого капіталу.

2. Історико-економічний аналіз праць періоду XIX – початку XX ст. щодо проблем становлення та розвитку вітчизняної кредитної системи дав можливість з'ясувати еволюцію наукових поглядів під впливом економічних і політичних змін у тогочасному суспільстві. Характерна риса економічної думки цього періоду щодо формування кредитних відносин та становлення банківської системи в тому, що вона формувалась під впливом європейського досвіду і мала суттєвий вплив на прийняття державних рішень. Західноєвропейські підходи до економічних реформ глибоко вивчалися вітчизняними вченими, особливо в частині державного регулювання кредитної системи та стимулювання підприємництва у банківській

сфері. Вони прагнули удосконалити елементи кредитного механізму, принципи діяльності Державного банку щодо комерційного кредитування великого і малого підприємництва, регуляторні функції та підходи до контролю за діяльністю комерційних банків, а також інших фінансово-кредитних установ; пропонували ефективні форми сільськогосподарського та промислового кредитування, до яких відносили заклади дрібного кредиту. Значний внесок у вирішення цих питань зробили українські економісти: А. Антонович, М. Бунге, С. Бородаєвський, І. Вернадський, П. Мігулін, І. Рудченко, Д. Піхно, М. Туган-Барановський та Л. Яснопольський.

3. Встановлено, що представники сучасної вітчизняної економічної думки щодо проблем кредитування в українських землях в імперську добу здійснювали свої дослідження за такими основними напрямками: 1) становлення та діяльність імперських державних банків; 2) розвиток аграрного кредитування в українських землях; 3) становлення банківської системи; 4) розвиток кредитної кооперації; 5) діяльність інших фінансово-кредитних товариств та установ (у т. ч. товариств взаємного кредиту, міських кредитних товариств тощо). При цьому, переважна більшість дослідників розглядала зазначені питання за регіональним принципом. – окремо розглядалися групи українських губерній Лівобережжя, Правобережжя, Півдня України, або ж досліджувалися окремі українські губернії: Поділля, Волинь, Чернігівщина, Таврія, Київщина тощо. Таким чином, аналіз сучасної вітчизняної економічної думки переконливо свідчить про відсутність комплексних праць, що висвітлювали б еволюцію кредитної системи Наддніпрянської України, починаючи з другої половини XVIII й до початку XX століття.

4. Враховуючи низку проблем у процесі становлення кредитної системи на території Наддніпрянської України дореформеного періоду, запропоновано виділити три періоди:

1) період зародження (1729–1772 рр.), коли в столичних містах створювалися перші державні кредитні установи для придворної знаті та дворянства. Характерна особливість цього періоду в тому, що ці установи (банки)

були переважно емісійними (Монетна контора, Мідний і Артилерійський банки, Асигнаційний банк). Через механізм надання позик вони поширювали свої специфічні фінансові послуги, чим ускладнювали грошову та кредитну системи держави, а відповідно, погано стимулювали розвиток економіки в цілому. Їхня діяльність мала місце й в українських землях. Зростання кредитної заборгованості, зловживання в банківському обліку доводили ці державні банки до банкрутства, що обернулося для держави значними збитками;

2) період невизначеності й безсистемності (1772–1830 рр.), коли надання позик відбувалося різними установами, в т. ч. і небанківськими, на кшталт Приказів Громадської опіки. Лише створення «Сохранных казен» можна вважати початком формування механізму довгострокового іпотечного кредитування, що стало доступнішим для дворян та поміщиків-промисловців українських губерній. Водночас відкриття у 1775 році в кожній губернії Приказу Громадської опіки започаткувало практику короткотермінового кредитування під заставу. А відкриття при Державному Асигнаційному банку Облікових контор (1806 р.) в українських містах Одесі, Таганрозі і Феодосії дещо пожвавило підприємницько-купецьке середовище українських південних регіонів. Пізніше такі контори було відкрито у містах Києві (1838 р), Харкові (1843 р.) та Полтаві (1852 р.), що дозволило територіально розширити сферу комерційного кредитування. Проте ефективність кредитних операцій залишалась малоефективною. Це стимулювало появу перших паростків приватного банківництва у формі торгових і банкірських домів (контор);

3) період уніфікації кредитування (1830–1860 рр.) відзначається ліквідацією старої банківської системи й створенням Державного Комерційного банку на нових основах. В усіх тогочасних державних кредитних установах було запроваджено уніфіковану ставку за кредитами та встановлено періоди довгострокового кредитування, прийнято єдині правила здійснення вкладів та кредитів.

Спільна риса для названих періодів – пріоритет інтересів дворянства, навіть у супереч інтересам держави. Це стимулювало появу та розвиток установ дрібного кредиту – позикових кас при поміщицьких маєтках та сільських банків.

5. Залежно від організаційно-правових форм функціонування фінансово-кредитних установ, що здійснювали комерційне кредитування на території Наддніпрянської України у період другої половини XIX – початку XX ст., їх розділено на чотири групи: 1) Державний банк з його відділеннями та конторами (державна форма власності); 2) установи, що діяли на приватній основі (приватній власності) у формі акціонерних товариств з їхніми відділеннями та комісіонерствами; 3) приватні банкірські (торгові) дома та контори, що засновувалися на приватній формі власності (повні товариства та товариства на «довірі»); 4) муніципальні банки, або Міські громадські банки (засновувалися за рішеннями міської думи).

Характерною особливістю діяльності ДБРІ було те, що поряд із управлінням державними фінансами, здійсненням регулятивних функцій існуючої банківської системи, кредитування інших банків та кредитних установ, він безпосередньо здійснював і комерційне кредитування через контори та відділення у великих містах Наддніпрянської України на конкурентних засадах з іншими комерційними банками.

Досить відокремлено на ринку комерційного кредитування здійснювали свою діяльність Міські громадські банки. В той час, як Державний банк Російської імперії, Акціонерні комерційні банки та банкірські контори діяли здебільшого, у сфері короткотермінових позик, Міські громадські банки поряд із короткостроковим кредитуванням розвивали довгострокове комерційне кредитування з використанням застави у вигляді міської будівельної нерухомості та землі. Через відсутність конкуренції на ринку подібних кредитних послуг Міські громадські банки мали значні перспективи для розвитку. Натомість, через недосконалість діючого законодавства, відсутність належного контролю, корупцію та часті фінансові кризи фінансовий стан та ділова репутація цих банків погіршувалася. Прийняття нового Положення 1912 р. та запровадження низки законодавчих змін позитивно вплинули на діяльність Міських громадських банків, що стало особливо актуальним у скрутні часи участі Російської імперії у Першій

світовій війні, коли міські банки стали кредитувати міста і земства для вирішення ними нагальних фінансових проблем місцевих бюджетів.

6. З'ясовано, що особливістю імперської системи іпотечного кредитування був становий принцип (спеціалізація на окремих соціальних групах) кредитно-фінансових установ: заможних землевласників та промисловців кредитували Земський банк Херсонської губернії та акціонерні земельні банки; дворян – Державний Дворянський земельний банк; селянські общини, товариства та окремих селян – Державний Селянський поземельний банк. Водночас, еволюційний шлях іпотечного кредитування довів ефективність діяльності фінансово-кредитних установ, заснованих у формі акціонерного товариства. Також встановлено, що на початку ХХ ст. відбулося зменшення процентних ставок за кредитами та подовження термінів кредитування.

Характерною особливістю діяльності фінансово-кредитних установ досліджуваного періоду, що здійснювали іпотечне довгострокове кредитування, був випуск ними облігацій, закладних листів, сертифікатів під відсотки та видача ними кредитів: у Земському банку Херсонської губернії та Акціонерному земельному банку вони відповідали розмірам встановленої відсоткової ставки за кредитом; у державних земельних банках відсоткова ставка за кредитами знаходилися у тісному взаємозв'язку з відсотком за цінними паперами, але у різний час мали певні відхилення, що дозволяло їм отримувати додаткові прибутки. Особливістю також можна вважати безальтернативні видачі довгострокових іпотечних кредитів Земського банку Херсонської губернії та Акціонерних земельних банків лише з використанням закладних листів, що обумовило негативні тенденції в такому виді кредитування.

7. На основі фактичного матеріалу доведено, що примітивні організаційно-правові форми дрібного кредитування, що були в активі у дореформений період (позичкові каси, сільські банки, допоміжні позичково-ощадні каси, волосні каси, волосні та мирські позичкові капітали), мали багато недоліків та не відповідали потребам аграрного сектору після скасування кріпосного права (1861 р.). Виникнення у другій половині ХІХ ст. закладів дрібного кредитування

нового типу – у формі Ощадно-позичкових і Кредитних товариств, – стало досить ефективною формою об'єднання українського селянства для кредитування з метою викупу земель та придбання сільськогосподарського інвентаря тощо. У результаті дослідження двох вище зазначених типів закладів дрібного кредиту обґрунтовано, що вони мали ознаки кооперативних товариств. Головною характерною особливістю Ощадно-позичкових товариств було формування пайового капіталу на основі пайових внесків, що посилювало взаємну відповідальність кожного члена товариства та сприяло платіжній дисципліні, а також підвищувало зацікавленість до діяльності товариства. Створення кредитних товариств (починаючи з 1895 р.) базувалося на добровільному їх об'єднанні та майновій круговій взаємній відповідальності за зобов'язаннями організації. Відсоткові ставки та умови при наданні позик в Ощадно-позичкових і Кредитних товариствах були ідентичними (від 6 до 12%). Водночас Кредитні товариства не мали пайового капіталу, тому були більш залежними від грошових коштів, які надавалися Державним банком та земствами, тоді як Ощадно-позичкові товариства скорочували ці запозичення, а деякі навіть повністю відмовлялися від таких позик.

На основні аналізу динаміки членської бази та цільового використання кредитів Ощадно-позичковими і Кредитними товариствами Наддніпрянщини, встановлено, що вони значною мірою були орієнтовані на кредитування сільського населення і стали реальною альтернативою лихварським позикам. Доведено, що започаткування, на початку ХХ ст., союзних об'єднань Ощадно-позичкових і Кредитних товариств, свідчить про формування в українських губерніях системи вітчизняної кредитної кооперації. Створення кредитних кооперативних Спілок (регіональних та центральних об'єднань) давало можливість консолідувати фінансові ресурси з метою посилення кредитної активності первинних кредитних товариств, що актуально для зміцнення системи сучасних кредитних спілок України.

8. З'ясовано, що з метою активізації ринкових відносин після реформи 1861 р. уряд Російської імперії активно стимулював поширення європейського досвіду самоорганізації зацікавлених осіб щодо створення товариств взаємного

кредиту на умовах взаємної поруки членів товариства, які одночасно були і власниками, і користувачами кредитних послуг товариства на визначених статутом умовах. Започатковані в 60-х роках XIX ст., у 1914 р. товариства взаємного кредиту українських губерній склали 36 % (398 товариств) від загальної кількості по імперії. Частка товариств взаємного кредиту у кредитній системі Російської імперії у 1914 р. досягла 5%. Оскільки ТВК надавали широкий спектр банківських послуг, частина з яких надавалася не лише членам товариства, то вони прирівнювалися до банківських установ.

Встановлено, що в основу зазначеної моделі мікрофінансової установи було покладено принцип взаємної відповідальності (синонімічні поняття «кругова порука, або «механізм позикового кола» Ф. В. Райффайзена) як форму забезпечення залучених коштів для здійснення кредитної діяльності. Товариства взаємного кредиту були поширені лише у великих містах і сприяли розвитку підприємництва. Кредити надавалися виключно довготермінові, під заставу міської нерухомості, і не перевищували 6 % річних (що було зафіксовано в статутах товариств). Особливістю діяльності Міських кредитних товариств був випуск облігацій (закладних листів) під відсотки, що відповідали розмірам встановленої ставки за кредитом. Така практика може мати успіх в сучасній Україні за умови встановлення відповідних норм у законодавстві.

9. На основі узагальненого історичного досвіду обґрунтовано, що іпотечне кредитування відіграє велике значення для отримання додаткових фінансових ресурсів з метою вкладення їх у сферу матеріального виробництва. Механізм аграрного кредитування другої половини XIX – початку XX ст. доводить, що основою іпотечного кредитування була і залишається земля – матеріальна товарна цінність в руках приватного власника. Саме приватна власність на землю відкриває суттєві можливості розвитку довгострокового іпотечного кредитування, що сприятиме інвестуванню у розвиток сільського господарства країни та інші галузі економіки. Відкриття з 1 липня 2021 р. ринку сільськогосподарської землі потребує законодавчого посилення захисту прав власності та наведення порядку у Державному земельному кадастрі, своєчасного проведення індексації грошової

оцінки земель сільськогосподарського призначення, удосконалення існуючої законодавчої бази щодо здійснення оцінки землі, що використовується як об'єкт банківської застави. Розвиваючи інші напрями іпотечного кредитування, слід удосконалити оціночну діяльність промислової, житлової та комерційної нерухомості для потреб банківського іпотечного кредитування. Активна державна політика щодо розвитку національної іпотечної системи сприятиме розвитку іпотечного кредитування не лише для юридичних осіб, а й для широких верств населення. Все це певним чином практикувалось у діяльності широкого спектру кредитно-фінансових установ дорядянської доби.

Важливо враховувати позитивні сторони тогочасної фінансово-кредитної політики держави. Зокрема, механізм надання «дешевого» державного кредиту, що традиційно був інструментом зменшення соціальної напруги і способом активізації національної економіки. Проте, як показує узагальнений досвід, втручання держави у ринок кредитних послуг часто несе в собі не тільки позитивний соціальний аспект, а й порушує конкурентні умови на ринку кредитних послуг. Так, урядова програма «Теплі кредити», спрямована на поліпшення ефективного використання енергоресурсів, хоч і фінансується за рахунок допомоги ЄС, проте несе в собі проблему порушення конкуренції на ринку кредитних послуг, оскільки реалізується переважно через державні банки. Це має негативний вплив на конкурентність кредитів, що надаються іншими кредитними установами. Крім того, слід врахувати узагальнений вітчизняний досвід для вироблення державної політики у сфері фінансової безпеки банківської системи в умовах інформаційного суспільства та складної воєнно-політичної ситуації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. А. Б. Деятельность Крестьянского банка на Украине. *Украинский вестник*. №8. 1906. С. 581–589.
2. Айларова С. А. Виды и формы кооперативных организаций в Терской области (кон. XIX – нач. XX вв.). *Известия СОИГСИ*. 2014. №14(53). С. 26–34.
3. Акманов С. С. Государственный Крестьянский поземельный банк и его роль в формировании земельного рынка в дореволюционной России. *Сибирский юридический вестник*. 1998. №3. С. 48–57.
4. Алхимов В. С. Денежно-кредитная система СССР и ее роль в коммунистическом строительстве. Государственный банк СССР и его роль в развитии экономики страны, 1921-1981: Сборник. М. : «Финансы и статистика», 1981. 238 с.
5. Ананьич Б. В. Банкирские дома в России 1860–1914 гг. Очерки истории частного предпринимательства. Ленинград: «Наука», 1991. 199 с.
6. Ананьич Б. В. Государственный банк России в период экономических реформ С.Ю.Витте. *Деньги и кредит*. №7. 2010. С. 13–18.
7. Андрюшин С.А. Банки Российской империи. Томск, 1996. 215 с.
8. Андрюшин С. А. Развитие и формы мелкого кредитования в России. *Деньги и кредит*. 1996. № 7. С. 65–75.
9. Антонов С. Взаимный кредит за 1907–1911 гг. *Промышленность и торговля*. 1911. № 23. С. 475–478.
10. Антонович А. Я. Курс политической экономии. К.: В универс. тип., 1886. 654 с.
11. Анфимов А. М. Помещичье хозяйство Европейской России (конец XIX – начало XX века). Москва : Изд-во «Наука», 1969. 352 с.
12. Анцыферов А. Н. Кооперативный кредит. 2-е изд. Пг., 1918. 31 с.
13. Анцыферов А. Н. Московский народный банк. 2-е изд. М., 1917. 32 с.
14. Анцыферов А. Н. О желательном направлении земских касс мелкого кредита. Харьков. 1912. 15 с.

15. Анцыферов А. Н. Центральные банки кооперативного кредита. Харьков, 1916. 322 с.
16. Банки. Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона / ред. И. Е. Андреевский. Т. 2А (4): Ауто-Банки. С-Пб.: Семеновская типо-литография (И. А. Ефрона), 1891. С. 885–946.
17. Банківська енциклопедія / ред. А. Мороз. Київ : Ельбон, 1993. 338 с.
18. Банковская Энциклопедия : Энциклопедия / ред. Я. Н. Яснопольский. Киев : 2-й Артели, 1914. Т. 1 : Коммерческие Банки. С. 368–370.
19. Барклай-де-Толли Э. Общества взаимного кредита. Санкт-Петербург: из-е М. В. Кечеджи-Шаповалова, 1912. 102 с.
20. Батурицкий Д. Д. Аграрная политика царского правительства и Крестьянский Поземельный Банк. М., 1925. 146 с.
21. Безобразов В. П. О влиянии экономической науки на государственную жизнь в современной Европе. С-Пб., 1867. 71 с.
22. Безобразов В. П. Об устройстве поземельного кредита в Империи и о занятиях комиссии, высочайше учрежденной 10 июля 1859 г. для устройства земских банков: записка г. министру финансов в мае 1861 г. СПб., 1861. 32 с.
23. Бимман А. Б. История банков. Историческое развитие банков в России и за границей с древнейших времен до наших дней. Санкт-Петербург, 1914. 116 с.
24. Бишоф А. Краткий обзор истории и теории банков с приложением учения о биржевых операциях. Ярославль: типо-лит. Г.Фальк, 1887. 105 с.
25. Блиох И. С. Финансы России XIX столетия. История-Статистика: в 4-х т. С-Пб.: Тип. тов-ва «Общественная Польза», 1882. Т. II. 295 с.
26. Блюм А. История кредитных учреждений и современное состояние кредитной системы в СССР. М. : Госфиниздат, 1929. 236 с.
27. Бовикин В. И. Финансовый капитал в России накануне Первой мировой войны. М.: РОССЧПЭН, 2001. 318 с.
28. Бовикин В. И., Петров Ю. А. Коммерческие банки Российской империи. М.: Перспектива, 1994. 350 с.

29. Бовыкин В. И. Формирование финансового капитала в России (конец XIX в.–1908 г.). М.: Наука, 1984. 287 с.
30. Боголепов М. И. Государственный банк и коммерческий кредит. *Банковая энциклопедия* / под ред. Л. Н. Яснопольского. К.: Тип. 2-й артели, 1914. Т. 1: Коммерческие банки. С. 283–330.
31. Боголепов М. И. Финансы, правительство и общественные интересы. СПб., 1907. 334 с.
32. Болотова Е. Ю. Потребительская кооперация в России в конце XIX – начале XX вв.: опыт общественного регулирования: автореф. ... док. ист. наук. М., 2003. 32 с.
33. Болотова Е. Ю. Создание общекрепостного законодательства в дореволюционной России (конец XIX в. – 1917 г.): автореф. ... канд. ист. наук. М., 1991. 23 с.
34. Борисевич С. О. Державна іпотечна політика Російської імперії у 80 – 90 - х рр. XIX ст. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* Вип. 19. Київ, 2011. С. 117–128.
35. Боровой С. Я. Кредит и банки России (середина XVII в.–1861 г.). М.: Госфиниздат, 1958. 288 с.
36. Боровой С. Я. Вопросы кредитования торговли и промышленности в экономической политике России XVIII в. *Исторические записки.* Т. 33. М., 1950. С. 92–122.
37. Боровой С. Я. Из истории ростовщического капитала в России в XVII в. *Научные записки Одесского кредитно-экономического института.* Т. IV. 1955.
38. Бородаевский С. В. Мелкий кредит. СП-б.: паров. Тип. Н. В. Гаевского, 1906. 89 с.
39. Бочаров В. В. Столипінська аграрна реформа в Катеринославській і Харківській губерніях (1906–1916 рр.): дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01. Донецьк, 2001. 171 с.
40. Бугров А. В. Ассигнационный банк в 1786 - 1818 годах. *Банковский вестник.* 2008. №7. С. 92–98.

41. Бугров А. В. Виленское отделение Государственного банка: 1865–1917 годы. *Деньги и кредит*. 2012. № 12. С. 64–70.
42. Бугров А. В. Государственный банк: 1860–1917. ИнтерКрим-пресс, 2012. 264 с.
43. Бунге М. Сучасний дискурс / за ред. В. Д. Базилевича. К.: Знання, 2005. 697 с.
44. Бунге Н. Х. Теория кредита. Киев: Унив. тип., 1852. 312 с.
45. Бунге Н. Х. Банковские законы и банковская политика. Сборник государственных знаний. Т. 1. / под ред. Безобразова В. П. СПб.: Из-во Д. Е. Кожанчикова, 1874. 454 с.
46. Бунге Н. Х. Речи о кредите, написанная профессором Лицея князя Безбородко магистром Н. Х. Бунге. / Акт Лицея князя Безбородко и Нижинской гимназии, состоящейся 1849 года июня 22 дня. К., 1849. 166 с.
47. Буткина Ю. Б. Кредитная кооперация в Рязанской губернии: 1870–октябрь 1917 г.: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02. Рязань, 2010. 192 с.
48. Валенцева Н. И. Кредитный механизм и его составные элементы: учеб. пособие. М., 1987. 56 с.
49. Варшавский Л. М. Банки и банкирские конторы Российской империи. Одесса, 1896. 126 с.
50. Васильев Я. А. Дореформенные сельские сословные учреждения мелкого кредита Новгородской губернии. *Новгородский исторический сборник*. 2007. С. 129–146.
51. Васильев Я. Городские общественные ломбарды Новгородской губернии (1889–1914). *Новгородский исторический сборник*. Вып. 15(25). В. Новгород, 2015. С. 245–277.
52. Васильев Я. Факторы доходности городских общественных ломбардов Новгородской губернии. *Вестник Новгородского филиала РАНХиГС*. 2015. Вып. 4-2 (2). В. Новгород, 2015. С. 181–191.

53. Васильев Я.А. Городские общественные банки Новгородской губернии. *Вестник Новгородского государственного университета*. 2003. №25. С. 13–16.
54. Васильев Я. А. Общества взаимного кредита и учреждения мелкого кредита Новгородской губернии: дис. ... канд. эконом. наук: 08.00.01 / Санкт-Петербург гос. ун. экономики и финансов. Санкт-Петербург, 2007. 260 с.
55. Васильев Я. А. Человеческий фактор в руководстве обществ взаимного кредита Новгородской губернии. *Вестник Новгородского государственного университета им. Ярослава Мудрого*. 2015. № 4-2(87). С. 12–15.
56. Васильева Є. В. Из истории обществ взаимного кредита. *Финансы и кредит*. №7(175). 2005. С. 65–76.
57. Васильчиков А. И., Яковлев А. В. Мелкий земельный кредит в России. СПб. : типография А. М. Котомина, 1876. 112 с.
58. Введенский А. Д. Аграрная реформа Столыпина и ее экономические последствия на Украине: автореф. дис. ... канд. экон. наук. Харьков, 1957. 17 с.
59. Вдовин В. А. Крестьянский поземельный банк (1883–1895гг.). Москва: Госфиниздат, 1959. 107 с.
60. Венгерська В. Окремі особливості діяльності Волинського відділення Селянського Поземельного банку в умовах реалізації двох земельних реформ. *Волинські історичні записки* : зб. наук. пр. Житомир. держ. ун-ту ім. І. Франка. 2008. Т. 1. С. 92–98.
61. Венгерська В. О. Розвиток кредитно-банківської системи на Правобережній Україні у другій половині ХІХ ст. : дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Житомирський інженерно-технологічний ін.-т. Житомир, 1998. 196 с.
62. Венгерська В. О. Утворення та діяльність державних банківських установ на Правобережній Україні у другій половині ХІХ ст. К., 1997. 40 с.
63. Вергунов В. А. Україна та столипінська аграрна реформа: передумови, завдання, здійснення: монографія / В. А. Вергунов та ін. К. : Б. м., 2008. 132 с.
64. Вернадський І. В. Витоки. Творча спадщина у контексті історії економічної думки в Україні / за ред. В. Д. Базилевича. К.: Знання, 2009. 862 с.

65. Вертій О. Тарас Шевченко в національній свідомості українців. Тернопіль: Підручники & посібники, 2015. 93 с.
66. Витанович І. Історія українського кооперативного руху. США, Нью-Йорк: Тов-во української кооперації, 1964. 625 с.
67. Витте С. Ю. Конспект лекцій о народном и государственном хозяйстве, читанных его императорскому высочеству великому князю Михаилу Александровичу в 1900–1902 годах. М.: Фонд экономической книги "Начала", 1997. 512 с. URL: http://az.lib.ru/w/witte_s_j/text_1902_konspekt_lectzy.shtml
68. Вісин В. В. Кооперативний рух на Волині у другій половині XIX–першій третині XX ст.: дис. ... д-ра. іст. наук: 07.00.01. Луцьк, 2015. 522 с.
69. Вісин В. В. Кооперативний рух на Волині у другій половині XIX–першій третині XX століття: монографія. Луцьк: Вежа-Друк, 2014. 440 с.
70. Власенко В. М. Конотопський союз кредитних та ощадно-позичкових товариств: перші кроки. *Сіверянський літопис*. 1998. № 1. С. 127–131.
71. Власенко В. М. Кредитна кооперація на Сумщині (1903–1913 рр.). *Історичні віхи Слобідської України: XVII – початок XX ст.* : наук. зб. Харків, 1997. С. 73–83.
72. Власенко В. М. Про відносини земства і кредитної кооперації в Чернігівській губернії. *Сіверянський літопис*. Чернігів, 1996. №4. С. 73–80.
73. Власенко В. М. Кредитна кооперація Лівобережної України другої половини XIX – початку XX ст.: дис. ... к.і.н.: 07.00.01. Харків, 1998. 232 с.
74. Высочайше утверждённое генерального плана Императорского Воспитательного Дома исполнительное учреждение Вдовьей, Ссудной и Сохранной казны, в пользу всего общества: Закон РИ от 20 ноября 1772г. №13909. ПСЗ РИ. С.-Пб: Гос. тип., 1830. Т. 20. Собр. 1. С. 631–558.
75. Высочайший рескрипт, данный Благородному Российскому Дворянству : Закон РИ от 21 апреля 1885 г. № 2882. ПСЗ РИ. С.-Пб, 1887. Т. 5. От. 1. Собр. III. С. 169–170.
76. Ганжов Е. А., Мошкин А. Н., Касаткин В. П. Из истории городских общественных банков (на материалах положений о городских общественных

банках и полного свода законов Российской империи). *Via in tempore. История. Политология*. 2012. №1 (120). Вып.21. С. 152–157.

77. Ганжов Е. А. Провинциальные кредитно-финансовые учреждения России и их вклад в развитие народного хозяйства в период с 1861 по 1917 гг. (на материалах Курской губернии): автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02. Белгород, 2013. 25 с.

78. Герасимчук О. Одноосібне землевпорядкування на селянських надільних землях Чернігівщини в роки Столипінської аграрної реформи (1907–1916 років). *Сіверянський літопис*. 2014. № 4. С. 159–173.

79. Герасимчук О. М. Діяльність Селянського поземельного банку на Чернігівщині в роки столипінської аграрної реформи (1906–1916). *Література та культура Полісся*. Вип. 66. Ніжин: НДУ ім. М.В. Гоголя, 2011. С. 130–142.

80. Гибадуллин М. З. Казанский городской общественный банк: создание, деятельность и участие в финансировании межрегиональной торговли. *Актуальные проблемы экономики и права*. 2010. №1. С. 73–82.

81. Гиндин И. Ф. Банки и промышленность в России : к вопросу о финансовом капитале в России. Москва; Ленинград: АО "ПРОМИЗДАТ", 1927. 207 с.

82. Гиндин И. Ф. Государственный банк и экономическая политика царского правительства (1861-1892 гг). М.: Госфиниздат, 1960. 415 с.

83. Гиндин И. Ф. Русские коммерческие банки: из истории финансового капитала в России. М. : Госфиниздат, 1948. 454 с.

84. Гіаргідзе З. І. Селянські пазямельны банк у Беларусі (1883–1917 гг.). *Весці АН БССР*. Сер. грамад. наук. 1965. № 1. С. 95–104.

85. Глущенко С. Гроші. Кредит. Кредитний ринок: підручник. Київ: НАУКМА, 2015. 300 с.

86. Гоголь Н. В. Собрание сочинений: в 9-ти т. Москва: Русская книга, 1994. Т. 3. 117 с.

87. Голубев А. К. Русские банки. Справочные и статистические сведения о всех действующих в России государственных, частных и общественных кредитных

учреждениях. С-Пб.: Лештуковская Паровая Скоропечатная П.О.Яблонского, 1896. 254 с.

88. Гольденвейзер А. А. Зачатки банкового дела. Банковая энциклопедия / под ред. Л. Н. Яснопольского. К.: Типография 2-й артели, 1914. Т. 1: Коммерческие банки. С. 23–32.

89. Гончаренко В. В. Кредитна кооперація. Форми економічної самопомоги сільського і міського населення у світі та в Україні (теорія, методологія, практика). К.: Глобус, 1998. 330 с.

90. Гончаренко В. В. Становлення світової системи кредитної кооперації: теорія, методологія, практика: дис. ... д-ра. екон. наук: 08.05.01. Київ, 2002. 522 с.

91. Гончаренко В. В. Кредитні кооперативи як форма фінансової самопомоги сільського населення. *Економіка АПК*. 1999. №7. С. 21–28.

92. Горбик К. А. Деятельность Ростовского-на-Дону городского общественного банка в конце XIX – начале XX века. *Известия высших учебных заведений. Северо-Кавказский регион. Общественные науки*. 2018. №4. С. 48–53.

93. Горохов С. В. Допомога земств Чернігівської губернії кооперативному руху в аграрній сфері. *Сіверщина в історії України*. 2011. Вип. 4. С. 349–353.

94. Государственный банк краткий отчет деятельности за 1860–1910 годы. СПб 1910. 175 с.

95. Государственный Дворянский Банк 1885–1910. С-Пб: Эксп. Заготовления гос. бум., 1910. 53 с.

96. Грузицкий Ю. Л. Банки Беларуси (70-е гг. XIX — начала XX в.). Минск: Экоперспектива, 2005. 167 с.

97. Грузицкий Ю. Л. Городские общественные банки дореволюционной России (история возникновения и развития). *Финансы и кредит*. 2002. №11. С. 58–62.

98. Грузицкий Ю. Л. Дворянский земельный банк. *Вестник Ассоциации белорусских банков*. 2005. №35. С. 37–56.

99. Грузицкий Ю. Л. Крестьянский поземельный банк (1882–1917). *Вестник Ассоциации белорусских банков*. 2002. № 12. С. 25–29.

100. Грузицкий Ю. Л. Могилевский городской общественный банк (1908–1916). *Шляхі магілеўскай гісторыі*. Зб. навук. прац. Магілеў, 2005. С. 217–221.
101. Грузицкий Ю. Л., Полетаева Н. И. Банкирские конторы Беларуси (60гг. XIX — начало XX вв.). *Веснік Беларускага дзяржаўнага эканамічнага універсітэта*. 2003. №6. С. 77–84.
102. Грузицкий Ю. Формирование капиталистической кредитной системы в Российской империи. *Банкаўскі веснік*. 2001. № 28. С. 45–48.
103. Грузицкий Ю. Л. Минское общество взаимного кредита (1874–1913). *Банковский вестник*. 2004. С. 48–51.
104. Грузицкий Ю. Л. Общества взаимного кредита в Российской империи (история появления и этапы развития). *Финансы и кредит*. №13(103). 2002. С. 66–72.
105. Губицкий Л. В. Торговля Київської губернії (1793–1861 рр.): дис. ... д-ра. іст. наук: 07.00.01. Переяслав, 2021. 549 с.
106. Гуляев Р. А. Становление и развитие кредитной кооперации Пензенской губернии в 1904–1930 гг. дис. ... канд.ист.наук: 07.00.02. Пенза, 2006. 197 с.
107. Гуржій О., Реєнт О., Шапошнікова Н. Нариси з історії розвитку виробничих відносин і торгівлі в Україні (друга половина XVII–початок XX ст.). Київ: Інститут історії України НАН України, 2018. 365 с.
108. Гурьев А. Н. Записка о промышленных банках. СП-б.: тип. В. Киршбаума, 1900. 42 с.
109. Гурьев А. Н. К реформе Государственного банка. Сп-б.: тип. А. С. Суворина, 1893. 159 с.
110. Гурьев А. Н. К реформе Крестьянского банка. СП-б.: тип. В. Киршбаума, 1894. 69с.
111. Гурьев А. Н. Очерки развития кредитных учреждений в России. С.-Пб.: «Якорь», 1904. 250 с.

112. Демешко Ю. О. Участь купецтва у функціонуванні банківської сфери Новоросійського краю (початок XIX ст. – 60-ті рр. XIX ст.). *Проблеми історії України XIX – поч. XX ст.* Київ, 2013. Вип. 22. С. 26–33.
113. Дерев'янкін Т. І., Сайкевич О. Д. З історії державного регулювання ринкової економіки Російської імперії (друга половина XIX – початок XX ст.). *Історія нар. госп-ва та екон. думки України: Міжвід. зб. наук. праць.* Вип. 31–32. Київ, 2000. С. 54–67.
114. Дмитренко О. М. Земство і кооперативний рух в Чернігівській губернії (1865–1918 рр.). Чернігів : Сіверянська думка, 2001. 208 с.
115. Довжук І. В. Діяльність Селянського поземельного банку в Україні на початку XX ст. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2013. Вип. 22. С. 34–39.
116. Долан Э. Дж., Кэмпбелл К. Д., Кэмпбелл Р. Дж. Деньги, банковское дело и денежно-кредитная политика. М.-Л., 1991.
117. Донік О. М. Купецтво в Україні в Імперському просторі (XIX ст.). К.: Інститут історії України НАН України, 2008. 271 с.
118. Достоевский Ф. М. Преступление и наказание. Москва, 2001. 222 с.
119. Дружкова І. С. Кредитно-банківські установи на Півдні України в XIX – на початку XX ст. (історичний аспект): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Одеський національний ун-т ім. І. І. Мечникова. Одеса, 2004. 220 с.
120. Дружкова І. С. Правові умови розвитку кредитно-банківських установ в 1860-70-х рр. XIX ст. на Півдні України. *Інтелігенція і влада.* Серія : Історія. 2005. Вип. 5. С. 42–52.
121. Дубровский С. М. Столыпинская земельная реформа. Из истории сельского хозяйства и крестьянства России в нач. XX в. М. : Изд-во Академии Наук СССР, 1963. 600 с.
122. Дубровский С. М. Столыпинская реформа : капитализация сельского хозяйства в XX веке. Л. : Прибой, 1925. 302 с.

123. Дученко М. М., Єрешко Ю. О., Шевчук О. А. Конспект лекцій з навчальної дисципліни «Гроші та кредит» : навч. посіб. для студ. спеціальності 051 «Економіка» всіх спеціалізацій. Київ : КПІ ім. Ігоря Сікорського, 2018. 108 с.
124. Ермаков В. В. Городские общественные банки и благотворительная деятельность в Прикамье. *Власть*. 2011. №6. С. 174–176.
125. Єсюнін С. М. Міста Поділля у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.: монографія. Хмельницький, 2015. 336 с.
126. Єсюнін С. М. Міста Подільської губернії у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.: соціальна інфраструктура, адміністративний та економічний аспекти : дис. ...канд. іст. наук : 07.00.01. Кам'янець-Подільський, 2011. 180 с.
127. Зайченко В. В., Попов В. М. Державне регулювання аграрного кредитування в Наддніпрянській Україні в ХІХ – на початку ХХ ст.: сучасний науковий дискурс. *Центральноукраїнський науковий вісник. Економічні науки*. 2021. Вип.6 (39). С. 76–88.
128. Зак А. Крестьянский поземельный банк 1883 – 1910. М., 1911. 607 с.
129. Залшупин А. С. Энциклопедия банкового дела. СПб: Тип. т-ва Народная польза, 1904. 346 с.
130. Земский банк Херсонской губернии – первый в Российской империи ипотечный банк. <http://hisdoc.ru/articles/22861/documents/0> (дата звернення: 01.08.2021).
131. Зотова А. В. Общества взаимного кредита в России в 1860-е–1918 гг.: историография проблемы. Методология, историография, источниковедение. 2011. Т.13. №3(2). С. 525–533.
132. Зотова А. В. Феномен Санкт-Петербургского первого общества взаимного кредита. *Клио*. 2011. №5. С. 47–53.
133. Исаев А. А. Начала политической экономии. С.-Петербург, 1908. 842 с.
134. Ігнатова Л. Р. Аграрна реформа П. А. Столипіна та її здійснення в Україні (1906–1914 рр.): автореф. дис... канд. істор. наук: 07.00.01. Одеса, 2002. 19 с.

135. Історія грошей і банківництва: підручник/ Скоморович І. Г. та ін. Київ, 2004. 340 с.
136. Канценеленбаум З. С. Учение о деньгах и кредите. Ч.1. М.: Из-во экономическая жизнь, 1928. 520 с.
137. Канценеленбаум З. С. Учение о деньгах и кредите. Ч. II. Кредит и кредитные учреждения. Ярославль: Из-е Ярославского С.-Х. и Кустарно-Промышл. союза Коопер., 1922. 151 с.
138. Карпов Н. Аграрная политика Столыпина. Л., 1925. 238 с.
139. Катцина Т. А., Мариненко Л. Е. Сибирские общества взаимного кредита эпохи свободного предпринимательства (1864–1917 гг.). Экономическое развитие Сибири: материалы Сибирского исторического форума. (Красноярск, 12-13 октября 2016 г.) Красноярск, 2016. С. 12-15.
140. Кауфман И. И. Кредит, банки и денежное обращение. СПб. : тип. А. Е. Ландау, 1873. 928 с.
141. Кауфман И. И. Реформа кредитной денежной системы. *Вестник Европы*. СПб., 1875. Т. 2. С. 365–399.
142. Кауфман И. И. Статистика русских банков. СПб. : Центр. стат. ком. МВД, 1872. Ч. 1. 355 с.; 1875. Ч. 2. 545 с.
143. Кауфман И. Теория и практика банковского дела. 1873. Т. 1.; 1877. Т. 2.
144. Кильчевский В. А. Права и обязанности члена кредитного кооператива. М.: 1918. 30 с.
145. Кириллов И. Городские ломбарды. М., 1914. 71 с.
146. Кириченко В. Є. Довгосторокове кредитування на українських землях Російської імперії. *Держава і право*. 2012. Вип. 55. С. 122–131.
147. Кириченко В. Є. Установи довгострокового кредиту Російської імперії в Україні (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.): історико-правове дослідження : монографія. Харків : Контраст, 2010. 688 с.
148. Коломийцева В. О. История финансов Тавриды. Хроники (1783–1917). Симферополь: ОАО «Симферопольская городская типография» (СГТ), 2010. 412 с.

149. Кольчев А. А. Положение о городских общественных банках 13 января 1912 года. С-Пб.: Изд-е юридич. книжного магазина В. П. Анисимова, 1912. 119 с.
150. Коновалов И. Сельскохозяйственная кооперация в России в конце XIX - начале XX вв.: на материалах губерний Северного, Приуральского и Поволжского районов: дис. ... док. ист. наук.: 07.00.02. Саратов, 1999. 432 с.
151. Корелин А. П. Мелкий крестьянский кредит и его роль в развитии аграрного капитализма в России в конце XIX- начале XX в.. *История СРСР*. 1989. №4. С. 53–70.
152. Корелин А. П. Сельскохозяйственный кредит в России в конце XIX– начале XX в. М.:Наука, 1988. 262 с.
153. Коріненко П. С., Терещенко В. Д. Проблеми державного кредитного забезпечення поміщицьких та селянських господарств в роки Столипінської аграрної реформи. *Український селянин*. Черкаси, 2006. Вип. 10. С. 29–32.
154. Кочисов Г. Н. Деятельность городских общественных банков России (вторая половина XIX столетия). *Управление экономическими системами: электронный научный журнал*. 2010. Вып. 24. С. 505–509.
155. Краснікова О. М. З історії іпотечного кредитування в Україні. *Фінанси України*. 1998. № 4. С. 94–108.
156. Краснікова О. М. Кредитна система сільськогосподарського виробництва на Полтавщині в період ринкових реформ кінця XIX – поч. XX ст. *Український селянин*. 2001. Вип. 3. С. 136–140.
157. Краснікова О. М. Полтавський земельний банк: з історії іпотечного кредиту (1872 – 1918 рр.). Четверта Полтавська наукова конференція з історичного краєзнавства : *матеріали до 825-річчя з часу першої літописної згадки м. Полтави та 1100-річчя появи перших поселень на її території*. Полтава, 1998. С. 13–19.
158. Краснікова О. М. Ретроспектива зародження іпотечного кредиту в Україні. *Економіка АПК*. 1998. № 1. С. 71–82.
159. Краснікова О. М. Роль дрібного кредиту у забезпеченні сільських товаровиробників обіговими коштами (1861–1917 рр.). *Вісник Полтавського державного сільськогосподарського інституту*. 1999. № 3. С. 59–67.

160. Краснікова О. М. Роль Селянського поземельного банку у становленні індивідуальних господарств фермерського типу в роки століпінської аграрної реформи : *матеріали Всеукр. симп. з питань аграрної історії*. Київ, 1996. Ч. 1. С. 63–66.
161. Краснікова О. М. Сільськогосподарський кредит в економіці України епохи вільного підприємництва (кінець XIX – поч. XX ст.). *Науковий вісник Полтавського університету споживчої кооперації України*. 2004. № 3. С. 59–67.
162. Краснікова О. М. Становлення фінансово-кредитної системи в Україні та її вплив на здійснення аграрних реформ 1861–1906 рр. *Актуальні проблеми природничих, гуманітарних наук* : зб. наук. пр. молодих вчених. Полтава : Вид-во ПДСІ, 1997. С. 234–236.
163. Краснікова О. М. Фінанси і кредит у сільському господарстві Лівобережної України (друга половина XIX – початок XX ст.) : історико-економічне дослідження. Полтава, 2018. 232 с.
164. Криськов А. А. Землеволодіння і землекористування в губерніях Правобережної України XVIII – початку XX ст. Тернопіль: Астон, 2014. 324 с.
165. Крохмалюк Д. Банківська справа в Україні у складі Російської імперії (друга половина XIX ст.–1917 р.). *Вісник НБУ*. 2000. № 9. С. 58–63
166. Кухаренко А. А. Деятельность Крестьянского поземельного банка на территории Беларуси в период Столыпинской аграрной реформы (1906–1914). *Вестник БДУ*. 2013. Сер.2. №2. С. 15–18.
167. Лаврушин О. И. Кредит в системе экономических стимулов. М.: Финансы, 1970. 88 с.
168. Лаврушин О. И. Кредит как стоимостная категория социалистического воспроизводства. М.: Финансы и статистика, 1989. 175 с.
169. Лагутін В. Кредитування: теорія і практика: навч. посібник. Київ: Знання, КОО, 2000. 215 с.
170. Ламанский Е. И. О важнейших экономических явлениях последнего времени. СПб., 1890. 146 с.

171. Ламанский Е. И. Общества взаимного кредита. СПб.: тип. Маркова и К, 1863. 43 с.
172. Ламанский Е. И. Статистический обзор операций государственных кредитных установлений с 1817 г. до настоящего времени. Сборник статистических сведений о России. СПб, 1854. 447 с.
173. Латушкина В. Ю. Историко-правовые аспекты развития кредитной кооперации в России. *Вестник Волгоградского гос. ун-та. Сер.: Юриспруд.* 2011. № 1. С. 71–77.
174. Левин И. И. Акционерные коммерческие банки в России. Пг.: Тип. И. Белопольского, 1917. 301 с.
175. Легошина О. Л. Розвиток кредитних товариств у Російській імперії. Інвестиції: практика та досвід. 2011. № 20. С. 74–76.
176. Легошина О. Л. Становлення і розвиток кооперативних організацій споживачів у країнах Європи (друга половина XIX – початок XX ст.): дис. ... к-та. екон. наук: 08.00.01. Полтава, 2017. 252 с.
177. Ленин В. И. Из экономической жизни России: ПСС в 55 т. Т.6. С. 280–291.
178. Ленин В. И. Империализм, как высшая стадия капитализма. ПСС в 55 т. Т.27. М.: Гос. из-во полит. лит., 1969. С. 299–426.
179. Ленин В. И. Развитие капитализма в России. М.: Гос. из-во полит. лит., 1967. Т.3. С. 1–609.
180. Лугинин В. Ф., Яковлев А. В. Сельские ссудные товарищества (их устройство и назначение). Санкт-Петербург : Б. и., 1879. 49 с.
181. Магась-Демидас Ю. І. Кооперативний рух Правобережної України у 1860-ті–1914 роки: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Кам'янець-Подільський, 2008. 267 с.
182. Магась-Демидас Ю. І. Розвиток кооперативних об'єднань у Правобережній Україні на початку XX століття. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету.* 2013. Вип. 36. С. 85–90.

183. Майстренко В. С. Столипінська аграрна реформа в Харківській губернії: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Харків, 1997. 195 с.
184. Маркс К. Капитал. Москва, 1951 Т. 1. 794 с.
185. Маркс К. Капитал. Москва, 1951. Т. 3. 932 с.
186. Марочко В. І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861–1929рр.). К., 1995. 217 с.
187. Марочко В. І. Українська селянська кооперація: історико-теоретичний аспект (1861–1929): дис... д-ра. і. н.: 07.00.01. К., 1995. 430 с.
188. Мельник Л. В. Еволюція системи іпотечного кредитування. *Гроші, фінанси і кредит*. 2018. Вип.32. С. 153–157.
189. Мельник О. О. Аграрна реформа П. А. Столипіна та її вплив на становище селян Лівобережної України. Порівняльно-аналітичне право – електронне наукове фахове видання юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет». № 1. С. 48–51.
190. Мещерякова В. Л. Государственный банк в Российской империи: историческое становление, развитие и функционирование. *Недвижимость и инвестиции. Правовое регулирование*. №1(10). 2021. С. 23–31.
191. Мигулин П. П. Наша банковая политика (1729-1903). Харьков: Тип. «Печатное дело», 1904. 439 с.
192. Мигулин П. П. Настоящее и будущее наших финансов. Харьков, 1907. 389 с.
193. Мигулин П. П. Русский гос. кредит (со времён Екатерины II до наших дней). Х., 1903. Т.3. Вип.3. 135 с.
194. Мигулин П. П. Русский государственный кредит (1769–1899). Опыт историко-критического обзора. Харьков: Тип. «Печатное дело», 1899. Т.І. 606 с. Т. II.: Министерство И.А. Вышнеградского 1887–1892 гг. Харьков: Тип. «Печатное дело», 1900. 578 с.; Т. III.: Министерство С. Ю. Витте и задачи будущего. Вып. 1. Харьков: Тип. «Печатное дело», 1899. 114 с.
195. Мигулин П. П. Русский сельскохозяйственный банк. Х.: Тип. «Печатное дело», 1902. 42 с.

196. Миролюбов П. Современное положение союзов мелкого кредита. *Вестник кооперации*. 1914. Кн.1. С. 49–52.
197. Михайлов А. Г. Хозяйственный опыт организации мелкого крестьянского кредита в России второй половины XIX – начала XX в. : дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02. Москва, 2004. 155 с.
198. Міщенко В. І., Корогод Г. І. Становлення і розвиток кредитно-фінансової системи на Сумщині (XIX – поч. XX ст.). Суми : Слобожанщина, 1999. 76 с.
199. Моисеева О. В. Развитие кооперативных отношений на селе во второй половине XIX – начале XX вв.: на материалах Дона, Кубани и Ставрополья : дис. ... канд.ист.наук: 07.00.02. Новочеркасск, 2007. 278 с.
200. Молчанов А. И., Белоглазова Г. Н. Развитие форм кредитных отношений в СССР: текст лекций. Ленинград: Изд-во Ленинградского финансово-экономического ин-та, 1990. 41 с.
201. Молчанов А. Н., Ключников И. К. Кредитный механизм транснациональных корпораций. М.: Финансы и статистика, 1986.175 с.
202. Муравьева Л. А. Банковская система России в первой половине XIX в. *Финансы и кредит*. 2011. № 33. С. 74–83.
203. Накагава Ю. Государственный банк России и его элеваторное дело. *Вестник Московского ун-та. Серия : История*. 1992. № 2. С. 35–43.
204. Наша кооперація. 1913. №5. С. 20.
205. Новікова І. Є. Передумови виникнення банківської системи ринкового типу в Україні в другій половині XIX ст. *Формування ринкових відносин в Україні*. 2007. № 11. С. 41–48.
206. Новікова І. Е. Розвиток банківської системи України в умовах становлення ринкового господарства (друга половина XIX – початок XX ст.) : дис... канд. ек. наук: 08.00.01. Київ, 2009. 181 с.
207. Новікова І. Е. Формування вітчизняної банківської системи у другій половині XIX ст. (структура та функціональне призначення). *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2007. Вип. 39–40. С. 179–187.

208. Нормальное Положение о Городских Общественных банках: Закон РИ от 19 июля 1883 г. №1674. ПСЗ РИ. Т. 3. Отд. 1. Собр. 3. С. 321–338.
209. Нормальный устав сельских банков. Киев: Тип. М.Д.Ивановой, 1894. 14 с.
210. О банкирских заведениях: Закон РИ от 26 июня 1889 г. №6137. ПСЗ РИ. Т. 9. Собр. III. 1891. С. 365–367.
211. О взимании со всех сумм, от Ссудных Казен под залог ручных закладов выдаваемых, по 6 процентов на сто в год: Закон РИ от 1 января 1830г. № 3400. ПСЗ РИ. С.-Пб: Гос. тип., 1831. Т. 5. Собр. 2. С. 7–8.
212. О взыскании пени с заёмщиков Вспомогательного Банка, после десяти льготных дней: Закон РИ от 2 марта 1806 г. №22044. ПСЗ РИ. С.-Пб: Гос. тип., 1830. Т. 29. Собр. 1. С. 129–130.
213. О вкладах и ссудах в Банковых Установлениях: Манифест от 1 января 1830 г. №3399. ПСЗ РИ. С.-Пб: Гос. тип., 1831. Т. 5. Собр. 1. С. 3–7.
214. О восполнении Особому отделу Государственного Дворянского Земельного Банка в исполнении лежащих на нём обязательств: Закон РИ от 6 февраля 1895 г. №11341. ПСЗ РИ. С.-Пб, 1895. Т. 15. Отд. I. Собр. III. С. 75–76.
215. О восстановлении операций Крестьянского Поземельного Банка, - на прежних предусмотренных Уставом Банка, основаниях о выпуске 4 ½ % свидетельств Банка: Закон РИ от 12 марта 1905 г. №26423. ПСЗ РИ. С.-Пб, 1908. Т. 25. Отд. I. Собр. III. С. 124–132.
216. О восстановлении операций Крестьянского Поземельного Банка, ограниченных Высочайше утверждённым 26 Марта 1904 года, положением Комитета Финансов, – на прежних предусмотренных Уставом Банка, основаниях о выпуске 4 ½ % свидетельств Банка: Закон РИ от 14 июля 1905 г. №26578. ПСЗ РИ. С.-Пб, 1908. Т. 25. Отд. I. Собр. III. С. 605.
217. О восстановлении операций Крестьянского Поземельного Банка, выпуска 4 ½ % свидетельств Банка: Закон РИ от 22 декабря 1905 г. №27181. ПСЗ РИ. С.-Пб, 1908. Т. 25. Отд. I. Собр. III. С. 924–925.

218. О восьмом выпуске Государственным Дворянским Банком 5% закладных без выигрышей листов на 5 миллионов рублей: Закон РИ от 1 февраля 1912 г. № 36526. ПСЗ РИ. С-Пб, 1915. Т. 32. От.1. Собр. III. С. 103–104.

219. О всемилостивейше дарованных милостях и облегчениях по случаю бракосочетания Его Императорского Величества, Государя Императора Николая Александровича : Закон РИ от 14 ноября 1894 г. №11035. ПСЗ РИ. С-Пб, 1898. Т. 14. От.1. Собр. III. С. 634–643.

220. О выпуске 4 ½ % государственных свидетельств Крестьянского Поземельного банка на 15 миллионов рублей: Закон РИ от 14 июля 1905 г. №26580. ПСЗ РИ. С-Пб, 1908. Т. 25. Отд. I. Собр. III. С. 605–606.

221. О выпуске 4% закладных листов Государственного Дворянского Земельного Банка и государственных свидетельств Крестьянского Поземельного банка: Закон РИ от 2 июня 1895 г. №11783. ПСЗ РИ. С-Пб, 1899. Т. 15. Собр. III. С. 374–375.

222. О выпуске Государственным Дворянским Банком 4 ½ % закладных без выигрышей листов – на 50 миллионов рублей: Закон РИ от 10 апреля 1912 г. №36880. ПСЗ РИ. С-Пб, 1915. Т. 32. От. 1. Собр. III. С. 292.

223. О выпуске Государственным Дворянским Банком 4 ½ % закладных без выигрышей листов – на 50 миллионов рублей: Закон РИ от 7 декабря 1912 г. №38459. ПСЗ РИ. С-Пб, 1915. Т. 32. От. 1. Собр. III. С. 1636–1637.

224. О выпуске Государственным Дворянским Банком закладных без выигрышей листов 4,5 первого выпуска на 10 млн. руб. и 5% первого выпуска на 25 млн. руб.: Закон РИ от 31 марта 1906 г. № 27639. ПСЗ РИ. С-Пб, 1909. Т. 21. От.1. Собр. III. С. 336.

225. О выпуске Государственным Дворянским Земельным Банком закладных без выигрышей листов 4 ½ % первого выпуска: Закон РИ от 5 июня 1906 г. № 29674. ПСЗ РИ. С-Пб, 1909. Т. 26. От. 1. Собр. III. С. 784–785.

226. О выпуске закладных с выигрышами листов Государственного Дворянского Земельного Банка: Закон РИ от 12 октября 1889 г. №6292. ПСЗ РИ. С-Пб, 1891. Т. 9. От. 1. Собр. III. С. 582.

227. О даровании дворянам – заемщикам Государственного Дворянского земельного банка и Особого его отдела возможных облегчений в исполнении лежащих на них перед названным Банком обязательств: Закон РИ от 29 мая 1897 г. №14170. ПСЗ РИ. С-Пб, 1900. Т. 17. Собр. III. С. 327–329.

228. О дарованных купечеству новых выгодах, отличиях, преимуществах и новых способах к распространению и усилению торговых предприятий: Закон РИ от 1 января 1807 г. №22418. ПСЗ РИ. Т. 29. Собр. I. 1830. С. 971–979.

229. О делании монеты по вновь утверждённым образцам: Закон РИ от 17 января 1762 г. №11407. ПСЗ РИ. С-Пб: Гос. тип., 1830. Т. 15. Собр. I. С. 886–889.

230. О дозволении Бессарабско-Таврийскому Земельному Банку приостановить взыскание недоимок под залог недвижимых имуществ в городах Одессе, Севастополе, Ялте и Керчи: Закон РИ от 6 июня 1877 г. №57451. ПСЗ РИ. С-Пб, 1879. Т. 52. Отд. I. Собр. II. С. 714.

231. О дозволении помещикам, потерпевшим разорение, перезаложить их имения в Заёмном Банке, с удержанием долгов их, принадлежащих другим кредитным учреждениям: : Закон РИ от 23 января 1824 г. № 29737. ПСЗ РИ. С.-Пб: Гос. тип., 1830. Т. 39. Собр. I. С. 12.

232. О досрочном выкупе 5 ½ % государственных свидетельств Крестьянского Поземельного Банка и о выпуске для этой цели 4 ½ % свидетельств того же Банка: Закон РИ от 23 марта 1893 г. №9445. ПСЗ РИ. С-Пб, 1894. Т. 13. Отд. I. Собр. III. С. 132–134.

233. О кредитных установлениях частных и общественных: Устав Кредитный // Свод законов Российской империи. Т. XI. Ч. II. С.-Пб.: Русское Книжное Товарищество «Деятель», 1912. С. 861–886.

234. О ликвидации частных земельных банков: Декрет СНР от 24 декабря 1918 г. Декреты Советской власти. Т. IV. 10 ноября 1918 г. – 31 марта 1919 г. М.: Политиздат, 1968. С. 542.

235. О льготе заемщикам Заёмного Банка: Закон РИ от 21 января 1813 г. №25324. ПСЗ РИ. С.-Пб: Гос. тип., 1830. Т. 32. Собр. I. С. 515–516.

236. О новом постановлении займов из сохранных казен под залог деревень: Закон РИ от 3 июля 1824 г. № 29937. ПСЗ РИ. С.-Пб: Гос. тип., 1830. Т. 39. Собр. 1. С. 344–347.

237. О положении в Санктпетербургский и Московский Банк для вымена Государственных ассигнаций миллиона рублей, о заготовлении ассигнаций и о употреблении онных в расход на равне с деньгами: Закон РИ от 29 декабря 1768 г. №13220. ПСЗ РИ. С.-Пб: Гос. тип., 1830. Т. 18. Собр. 1. С. 792–793.

238. О понижении платежей заёмщиков Крестьянского Поземельного банка: Закон РИ от 6 декабря 1898 г. №16161. ПСЗ РИ. С-Пб, 1901. Т. 18. I. Собр. III. С. 1049.

239. О понижении платежей заёмщиков Крестьянского Поземельного Банка: Закон РИ от 14 октября 1906 г. №28416. ПСЗ РИ. С-Пб., 1909. Т. 26. Отд. 1. Собр. III. С. 902–903.

240. О порядке ликвидации дел частных и общественных установлений краткосрочного кредита: Закон РИ от 22 мая 1884 г. №2249. ПСЗ РИ. Т. IV. Собр. 3. СПб, 1887. С. 307–312.

241. О порядке учреждения сельских банков и ссудно-сберегательных касс: Закон РИ от 25 января 1883 г. №1336. ПСЗ РИ. Т. 3. С-Пб.: Гос. тип., 1886. С. 19–20.

242. О правилах для облегчения заимщиков из сохранный и ссудной казны: Закон РИ от 3 апреля 1800 г. №19366. ПСЗ РИ. С.-Пб: Гос. тип., 1830. Т. 26. Собр. 1. С. 113.

243. О правилах займа денег из Монетной Конторы: Закон РИ от 8 января 1733 г. № 6300. ПСЗ РИ. С.-Пб.: Гос. тип., 1830. Т. 9. Собр. I. С. 6–7.

244. О предоставлении Крестьянскому Поземельному Банку права производить предусмотренные его Уставом операции с именьями, состоящими в залоге у особого отдела Государственного Дворянского Земельного Банка, на основании изложенных в статьях 124 и 125 Устава Крестьянского Поземельного Банка: Закон РИ от 26 июня 1912 г. №37541. ПСЗ РИ. С-Пб, 1915. Т. 32. От. 1. Собр. III. С. 971.

245. О предоставлении Крестьянскому Поземельному Банку произвести двенадцатый выпуск 4% свидетельств сего Банка: Закон РИ от 9 января 1904 г. №23864. ПСЗ РИ. С-Пб, 1907. Т. 24. Отд. II. Собр. III. С. 10.

246. О предоставлении Крестьянскому Поземельному Банку, при производстве операций по землям, заложенным в Государственном Дворянском Земельном и акционерных земельных Банках, принимать на себя доли означенным кредитным учреждениям: Закон РИ от 26 апреля 1906 г. №27826. ПСЗ РИ. С-Пб, 1909. Т. 26. От. 1. Собр. III. С. 488–490.

247. О предоставлении Министру Финансов разрешать земельным Банкам выдачу ссуд и выпуск закладных листов меньше 6%: Закон РИ от 18 декабря 1879 г. №60302. ПСЗ РИ. С-Пб, 1876. Т. 48. Отд. 1. Собр. II. С. 305.

248. О приостановлении залога и перезалога населённых имений, в кредитных установлениях: Закон РИ от 16 апреля 1859 г. №34379. ПСЗ РИ. С.-Пб: Гос. тип., 1860. Т. 34. Ч. 1. Собр. 2. С. 360.

249. О производстве взысканий с неисправных заёмщиков Государственного Дворянского Земельного Банка: Закон РИ от 26 июня 1889 г. №6141. ПСЗ РИ. С-Пб, 1891. Т. 9. От. 1. Собр. III. С. 369–376.

250. О пятом выпуске Государственным Дворянским Банком 5% закладных без выигрышей листов на 25 миллионов рублей: Закон РИ от 15 сентября 1910 г. №34211. ПСЗ РИ. С-Пб, 1913. Т. 30. От. 1. Собр. III. С. 1131–1132.

251. О разрешении Обществу взаимного поземельного кредита заключать облигационный заём: Закон РИ от 22 мая 1884 г. №2253. ПСЗ РИ. 1884. Т. 4. Собр. 3. С. 318–319.

252. О четвёртом выпуске Государственным Дворянским Банком 5% закладных без выигрышей листов на 25 миллионов рублей: Закон РИ от 12 февраля 1910 г. №33056. ПСЗ РИ. С-Пб, 1913. Т. 30. От. 1. Собр. III. С. 179–180.

253. Об издании нового Положения о городских общественных банках: Закон РИ от 13 января 1912 г. №36437. ПСЗ РИ. Т. 32. Собр. 3. С. 48–67.

254. Об изменении и дополнении действующих относительно выпуска и погашения свидетельств Крестьянского Поземельного Банка узаконений: Закон РИ от 14 октября 1906 г. №28417. ПСЗ РИ. С-Пб, 1909. Т. 26. Отд. I. Собр. III. С. 903.

255. Об изменении и дополнении некоторых §§ Устава Киевского земельного Банка: Закон РИ от 2 мая 1873 г. №52204. ПСЗ РИ. С-Пб, 1876. Т. 54. Отд. 2. Собр. II. С. 546–547.

256. Об изменении и дополнении некоторых §§ Устава Киевского земельного Банка: Закон РИ от 14 мая 1875 г. №54702. ПСЗ РИ. С-Пб, 1877. Т. 50. Отд.1. Собр. II. С. 503–504.

257. Об изменении и дополнении некоторых §§ Устава Харьковского земельного Банка: Закон РИ от 23 ноября 1872 г. №51562. ПСЗ РИ. С-Пб, 1875. Т. 47. Отд. 2. Собр. II. С. 996–997.

258. Об изменении и дополнении §4 Устава Харьковского земельного Банка: Закон РИ от 20 июля 1872 г. №51131. ПСЗ РИ. С-Пб, 1875. Т. 47. Отд. 2. Собр. II. С. 212.

259. Об изменении и дополнении некоторых статей нормального положения о городских банках: Закон РИ от 16 мая 1866 г. №43311. ПСЗ РИ. Т. 54. Отд. 1. Собр. 2. С. 560–562.

260. Об изменении и дополнении нормального Положения о городских общественных банках: Закон РИ от 26 апреля 1883 г. №1526. ПСЗ РИ. Т. 3. Отд. 1. Собр. 3. С. 207–211.

261. Об изменении и дополнении положений некоторых статей уставов Государственного Банка и его Контор: Закон РИ от 2 июня 1887 г. №4512. ПСЗ РИ. Т. 7. Собр. 3. С. 264.

262. Об изменении оснований выдачи ссуд из Государственного Дворянского Земельного банка: Закон РИ от 27 декабря 1906 г. №28513. ПСЗ РИ. С-Пб, 1909. Т. 26. Отд. I. Собр. III. С. 865–866.

263. Об изменении оснований выдачи ссуд из Государственного Дворянского Земельного и Крестьянского Поземельного Банков: Закон РИ от 21 марта 1906 г. №27584. ПСЗ РИ. С-Пб, 1909. Т. 26. Отд. I. Собр. III. С. 289–292.

264. Об изменении постановлений об узаконенном росте: Закон РИ от 6 марта 1879 г. № 59370. ПСЗ РИ. С.-Пб.: Гос. тип., 1881. Т. 54. Отд. I. Собр. II. С. 116–117.

265. Об изменении правил о банкирских заведениях: Закон РИ от 3 июня 1894 г. №10711. ПСЗ РИ. Т. 14. Собр. III. 1898. С. 358–359.

266. Об изменении правил о надзоре за банкирскими заведениями и меняльными лавками: Закон РИ от 29 мая 1895 г. №11733. ПСЗ РИ. Т. 15. Собр. 3. 1899. С. 329.

267. Об изменении размера платежей по вновь выданным из Государственного Дворянского Земельного Банка ссудам: Закон РИ от 7 июля 1900 г. № 19058. ПСЗ РИ. С.-Пб., 1887. Т. 20. От. 1. Собр. III. С. 939–940.

268. Об наложении запрещения на имущества, по требованию Банковых Контор, на то только число душ, которое отдано в залог: Закон РИ от 17 февраля 1763 г. №11760. ПСЗ РИ. С.-Пб.: Гос. тип., 1830. Т. 16. Собр. 1. С. 163.

269. Об ограничении выбора членов Правления и Оценочной Комиссии Киевского Земельного Банка исключительно лицами русского происхождения: Закон РИ от 7 декабря 1884 г. №2577. ПСЗ РИ. С.-Пб., 1887. Т. 4. Собр. III. С. 550.

270. Об ограничении размера операций городских общественных банков: Закон РИ от 30 ноября 1870 г. №48964. ПСЗ РИ. Т. 45. Отд. 1. Собр. 2. С. 537–538.

271. Об учреждении Банковых Контор в Новгороде, Пскове, Твери, Нежине, Киеве, Курске, Харькове, Тамбове, Орле и Туле: Закон РИ от 9 ноября 1781 г. №15275. ПСЗ РИ. С.-Пб.: Гос. тип., 1830. Т. 21. Собр. 1. С. 302–303.

272. Об учреждении в Санкт-Петербурге и Москве банковых Контор для обращения внутри России медных денег; о дозволении Капиталистам во всех банках отдавать деньги для приращевания процентами, и о правилах раздачи оных на векселя и приема в банк: Закон РИ от 21 июля 1758 г. №10863. ПСЗ РИ. С.-Пб.: Гос. тип., 1830. Т. 15. Собр. 1. С. 244–246.

273. Об учреждении в Санкт-Петербурге и Москве Государственных Банков для вымена ассигнаций: Закон РИ от 29 декабря 1768 г. №13219. ПСЗ РИ. С.-Пб.: Гос. тип., 1830. Т. 18. Собр. 1. С. 787–792.

274. Об учреждении Государственного Заемного Банка: Закон РИ от 28 июля 1786 г. №16407. ПСЗ РИ. С-Пб: Гос. тип., 1830. Т. 22. Собр. 1. С. 614–628.

275. Об учреждении Государственного Заемного Банка; о порядке выдачи из онаго денегъ и о наказании ростовщиков: Закон РИ от 13 мая 1754 г. №10235. ПСЗ РИ. С.-Пб.: Гос. тип., 1830. Т. 14. Собр. I. С. 87–104.

276. Об учреждении Комитета Съезда представителей Земельных Банков: Закон РИ от 12 марта 1876 г. №55693. ПСЗ РИ. С-Пб, 1878. Т. 51. Отд. 1. Собр. II. С. 190.

277. Об учреждении при Артиллерийском и Инженерном корпусах банка на счет сумм накаплиющихся от передела медных пушек в деньги и из прочих по сим ведомостям доходов: Закон РИ от 10 марта 1760 г. №11037. ПСЗ РИ. С.-Пб.: Гос. тип., 1830. Т. 15. От. 1. С. 437.

278. Об учреждении при городских общественных банках учетных комитетов: Закон РИ от 22 мая 1879 г. №59676. ПСЗ РИ. Т. 54. Отд. 1. Собр. 2. С. 442–443.

279. Об учреждении ссудных касс в помещичьих имениях Западных губерний: Закон РИ от 22 марта 1840 г. №13285. ПСЗ РИ. Т. 15. Отд. 1. Собр. 2. С-Пб., 1841. С. 176.

280. Об учреждении частных кредитных установлений: Закон РИ от 31 мая 1872 г. №50913. ПСЗ РИ. Т. 47. Отд. 1 Собр. 2. С. 757–759.

281. Обзор деятельности Крестьянского Поземельного банка по покупке и продаже земли за 1906–1910 гг. СПб. : Тип. гл. упр. уделов, 1910. 116 с.

282. Обзор деятельности Министерства финансов в царствование Александра III (1881–1894 гг.). С-Пб.: тип. В. Киршбаума, 1902. 673 с.

283. Овдін О. В. Столипінська аграрна реформа на Катеринославщині (1906–1916 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Дніпропетровськ, 2004. 193 с.

284. Огрызкова Г. С. История сельского кооперативного движения в Рязанской губернии во второй половине XIX–начале XX веков : дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02. Рязань, 2006. 254 с.

285. Олишевец К. Деятельность Крестьянского Поземельного банка в Черниговской губернии. *Земский сборник Черниговской губернии*. 1912. № 3. С. 67–71.

286. Опря А. В. Роль Селянського поземельного банку в проведенні столипінської аграрної реформи в Україні : монографія. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський держ. ун-т, РВВ, 2006. 139 с.

287. Орлик М. В. До питання становлення банківського кредитування підприємств в Наддніпрянській Україні (друга половина XVIII ст.). *Конкурентоспроможна модель інноваційного розвитку економіки України*: матеріали II міжнар. наук.-практ. конф., м. Кропивницький, 11 квітня 2019 р. м. Кропивницький, 2019. С. 61–63.

288. Орлик М. В. До питання малого кредиту в Наддніпрянській Україні в другій половині XIX ст. *Конкурентоспроможна модель інноваційного розвитку економіки України*: матеріали III міжнар. наук.-практ. конф., м. Кропивницький, 14–15 травня 2020 р. м. Кропивницький, 2020. С. 215–216.

289. Орлик М. В. До питання розвитку комерційного кредиту в Наддніпрянській Україні (друга половина XIX – початок XX ст.). *Історія торгівлі, податків та мита*: матеріали XIII міжнар. наук. конф., м. Дніпро, 24–25 жовтня 2019 р. Київ, 2019. С. 43–44.

290. Орлик М. В. Еволюція економічної думки в контексті проблеми кредитування у другій половині XVII – середині XIX ст. *Економічний вісник університету. Переяслав-Хмельницький*, 2020. Вип. 47. С. 121–126.

291. Орлик М. В. Зародження банківської кредитної системи в Російській імперії у другій половині XVIII – на початку XIX ст. *Центральноукраїнський науковий вісник. Економічні науки*. 2018. № 34. С. 75–82.

292. Орлик М. В. К вопросу ипотечного кредитования аграрного сектора в Приднепровской Украине (вторая половина XIX в. – начало XX в.). *Банкаўскі Веснік*. 2020. №2 [679]. С. 8–60.

293. Орлик М. В. Розвиток банківського кредитування в Наддніпрянській Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. *Економічний вісник університету. Переяслав-Хмельницький*, 2019. Вип. 42. С. 217–223.

294. Орлик М. В. Формування комерційного кредиту в Російській імперії у другій половині XVIII ст.: історичний досвід. *Напрями економічного зростання та інноваційного розвитку підприємства*: матеріали всеукр. наук.-практ. конф., м. Кропивницький, 16 квітня 2020 р. м. Кропивницький, 2020. С. 158.

295. Орлик М. В., Левченко О. М. Теорія кредитних відносин Адама Сміта та її розвиток у теорії кредиту Миколи Бунге. *Фінансово-кредитний механізм розвитку економіки та соціальної сфери*: матеріали II міжнар. наук.-практ. конф., м. Кропивницький, 24–25 жовтня 2019 р. м. Кропивницький, 2019. С. 89–90.

296. Орлик М. В. Еволюція лихварства в Наддніпрянській Україні (друга половина XVII – початок XX ст.). *Науковий вісник Полтавського університету економіки і торгівлі*. 2019. №1 (92). С. 6–14.

297. Орлик М. В. Розвиток дрібного кредитування у Наддніпрянській Україні у другій половині XIX – на початку XX сторіч. *Центральноукраїнський науковий вісник. Економічні науки*. 2020. №5 (38). С. 83–96.

298. Орлик С. В. Фінансова політика російського уряду на окупованих територіях Галичини і Буковини в період Першої світової війни (1914–1917 рр.). Біла Церква: Видавець Пшонківський О. В., 2018. 617 с.

299. Орлик С. Вплив фінансових реформ на курс рубля у 60-х роках XIX століття в Російській імперії. *Наукові записки з української історії*. 2013. Вип.33. С. 259–262.

300. Орлик С. В. Теоретичні основи категорій «дохідності» та «цінності» нерухомого майна як бази для оподаткування нерухомого майна: історія і сучасність. *Науковий вісник Полтавського університету економіки і торгівлі. Серія: Економічні науки*. Полтава : ПУЕТ, 2013 №5 (61). С. 169–178.

301. Осипов Н. О. Обзор деятельности ссудно-сберегательных товариществ и проект организации сельского кредита: Доклад Высочайше утвержденному

обществу для содействия русской промышленности и торговле 1893 г. С-Пб.: Знаменская типо-литограф. С. Ф. Яздовского и К, 1893. 255 с.

302. Осипов Н. О. Опыт статистического исследования о деятельности ссудно-сберегательных товариществ «Товарищества Больше-Токмакское и Мало-Васильевское Бердянского уезда Таврической губернии». СПб., 1887. 149 с.

303. Осипов Н. О. Соображения об организации исследования ссудно-сберегательных товариществ / Ком. ссудно-сберегательных товариществ. С.-Петербургское отд-ние. СПб., 1886. 18 с.

304. Осоков В. Городские общественные банки в России. СПб., 1872. 84 с.

305. Ососов В. Я. Городские общественные банки России. Обзор их деятельности по 1-е января 1871 года. С.-Пб.: Тип-я Майкова, в доме Министерства Финансов, 1872. 192 с.

306. Отчет по мелкому кредиту за 1908 год с главнейшими данными за 1909 год. СПб.: тип. М.Д.Ломковского, 1912. 200 с. Приложение, 45 с.

307. Отчет по мелкому кредиту за 1910 и 1911 годы с главнейшими данными за 1912 год. Петроград, 1914. 200 с. Приложение, 107 с.

308. Отчет по мелкому кредиту с 1904 года по 1907 год. С-Пб., 1909. 206 с. Приложение, 44 с.

309. Памфилов С. Ф. Акционерные коммерческие банки в России в прошлом и настоящем. Н. Новгород, 1924 / Репринтное воспроизведение в кн.: История России: Кредитная система. М.: ЮКИС, 1995. 336 с.

310. Панова В. В. Деятельность Государственного банка в Сибири в конце XIX начале XX ст. *Омский научный вестник*. №3. 2010. С. 32–34.

311. Пантелеймоненко А. О. Аграрна кооперація в Україні. Полтава: РВЦ ПУСКУ, 2008. 347 с.

312. Пантелеймоненко А. О. Становлення кооперації в українському селі: історико-економічні аспекти. Полтава: РВЦ ПУСКУ, 2006. 227 с.

313. Пантелеймоненко А. О., Гончаренко В. В., Касьян С. А. Кооперативне кредитування: перспективи застосування підходів Ф. В. Райффайзена в аграрному

секторі України. *Центральноукраїнський науковий вісник. Економічні науки*. 2021. Вип. 6 (39). С. 106–114.

314. Панченко П. П., Марчук В. А. Аграрна історія України. К. : Знання, 2000. 343 с.

315. Пашенцев Д. А. Правовое регулирование банковской деятельности в Российской империи (вторая половина XIX – начало XX века) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Москва, 2000. 21 с.

316. Пенькевич Н. О сберегательных кассах и ссудосберегательных товариществах. Замостье, 1899. 84 с.

317. Петров Ю. А. Коммерческие банки Москвы. Конец XIX в. 1914 г. М.: «Российская политическая энциклопедия», 1998. 368 с.

318. Петрова Ю. О. Становление и развитие кредитной кооперации во Владимирской губернии в конце XIX – начале XX века : дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02. Владимир, 2009. 230 с.

319. Печёрин Я. И. Исторический обзор правительственных, общественных и частных кредитных установлений в России. С-Пб., 1904. 142 с.

320. Підприємництво в Україні: історико-інституційний аналіз: монографія / за ред. В. В. Небрат. К., 2019. 532 с.

321. Пихно Д. И. Коммерческие операции Государственного банка. К. : Унив. тип., 1876. 121 с.

322. Пихно Д. И. Финансовые заметки. Киев : тип. т-ва И. Н. Кушнерев и К°, 1909. 48 с.

323. Погребинский А. П. Государственные финансы царской России в эпоху империализма. Москва, 1968. 168 с.

324. Погребинский А. П. Финансовая политика царизма в 70–80-х годах XIX в. *Исторический архив*. 1960. № 2. С. 130–144.

325. Погребінський О. Столипінська реформа в Україні. Одеса : Пролетар, 1931. 127 с.

326. Податковий кодекс України: Закон України від 2 грудня 2010 р. №2755 (у редакції від 01.08.2021 р. №1600). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#top> (дата звернення: 10.10.2021).

327. Пожар А. А. Економічні та організаційні аспекти особливості розвитку кредитної кооперації в Україні: дис. ... канд. екон. наук: 08.00.04. Полтава, 2007. 250 с.

328. Половец В. М. Історія кооперації Лівобережної України (1861–1917 рр.). Чернігів: Просвіта, 2002. 266 с.

329. Половец В. М. Кооперативний рух в Лівобережній Україні (1861–1917 рр.): дис. ... д-ра. іст. н.: 07.00.01. К., 1997. 420 с.

330. Положение 7 марта 1840 г. о крестьянских вспомогательных и сберегательных кассах, с дополненными к ним правилами утверждёнными министром финансов 25 декабря 1908 года. С-Пб., Тип. М. Д. Ломаковского, 1908. 23 с.

331. Положение о городских общественных банках: Закон РИ от 10 июня 1857 г. №31967. ПСЗ РИ. Т. 32. Отд. 1. Собр. 2. С. 524–527.

332. Положение о городских общественных банках: Закон РИ от 6 февраля 1862 г. №37950. ПСЗ РИ. Т. 37. Отд. 1. Собр. 2. С. 111–125.

333. Положение о Государственном Дворянском Земельном Банке : Закон РИ от 3 июня 1885 г. №3016. ПСЗ РИ. С-Пб, 1887. Т. 5. От. 1. Собр. III. С. 263–269.

334. Положение о Крестьянском Поземельном Банке: Закон РИ от 18 мая 1882 г. №894. ПСЗ РИ. С-Пб, 1883. Т. 2. От. 1. Собр. III. С. 218–221.

335. Положение о Крестьянском Поземельном Банке: Закон РИ от 27 ноября 1895 г. №12195. ПСЗ РИ. С-Пб, 1899. Т. 15. Собр. III. С. 642–655;

336. Положение о расчётах за истекшее время Государственного Дворянского Земельного Банка с его заёмщиками по ссудам выданным им по 1 ноября 1889 года: Закон РИ от 12 октября 1889 г. №6293. ПСЗ РИ. С-Пб, 1891. Т. 9. От. 1. Собр. III. С. 581–583.

337. Положение о сельских банках по удельному ведомству (утверждено министром Императорского двора 1 мая 1859 г.). С-Пб.: Тип. Мин-ва Двора, 1859. 8 с.

338. Положение об открытии вновь займов из Государственного Заёмного Банка: Закон РИ от 4 июня 1824 г. № 29940. ПСЗ РИ. С-Пб: Гос. тип., 1830. Т. 39. Собр. 1. С. 354–366.

339. Положение об учреждениях мелкого кредита: Закон РИ от 1 июня 1895 г. №11756. ПСЗ РИ. 1895. Т. 15. Собр. 3. С. 354–358.

340. Положение об учреждениях мелкого кредита: Закон РИ от 7 июня 1904 г. №24737. ПСЗ РИ. Т. 24. Собр. 3. С. 670–679.

341. Потійко Ю. Ще раз про кредити. *Вісник НБУ*. 2000. № 12. С. 47–48.

342. Правила о вкладах и ссудах в Банковских Установлениях: Указ от 20 июля 1857 г. № 32082. ПСЗ РИ. С.-Пб: Гос. тип., 1858. Т. 32. Собр. 2. Отд.1. С. 604–608.

343. Приймак В. О. Столипінська аграрна реформа на Волині: соціально-економічний аспект (1906–1914 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук:07.00.01. Чернівці, 2012. 16 с.

344. Приложение к Закону РИ от 21 марта 1906 г. №27584. ПСЗ РИ. С-Пб, 1909. Т. 26. Отд. II. Собр. III. С. 129–130.

345. Приложения к Закону РИ от 12 июня 1890 г. №6925. ПСЗ РИ. С-Пб, 1893. Т. 10. Отд. II. Собр. III. С. 366.

346. Про банки і банківську діяльність: Закон України від 7 грудня 2000 р. №2021 (у редакції від 5.08.2021 р. №1587). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2121-14#Text> (дата звернення: 10.10.2021).

347. Про Устав Общества взаимного кредита приказчиков в городе Харькове: Закон РИ от 5 января 1870 г. №47877. ПСЗ РИ. Т. 45. Отд. 1 Собр. 2. С. 13–20.

348. Проскурякова Н. А. Земельный кредит и система ведения помещичьего хозяйства в России в конце XIX века. *Отечественная история*. 1994. № 1. С. 43–56.

349. Проскурякова Н. А. Ипотека в России в конце XIX начале XX века. *Имущественные отношения в РФ*. 2007. №3 (66). С. 15–24.
350. Проскурякова Н. А. Крестьянский поземельный банк. *Отечественная история*. 1998. № 3. С. 66–92.
351. Проскурякова Н. А. Ипотека в Российской империи. М.: Из-во дом Высшей школы экономики, 2014. 737 с.
352. Просянова И. А. К вопросу о социальном составе сельской кредитной кооперации степного Предкавказья в период империализма. Проблемы общественной жизни и быта народов Северного Кавказа в дореволюционный период. Ставрополь, 1985. С. 113–132.
353. Пустовійт І. М. Козелець в 60-х рр. XVIII в. (за Рум'янцівським Описом). Записки історично-філологічного відділу. Київ: Друкарня Української академії наук, 1925. № 6. С. 113–150.
354. Пушкин А. С. Собрание сочинений: в 10-ти т. М.: ГИХЛ, 1959. Т. 2. 799 с.
355. Райский Ю. Л. Акционерные земельные банки в России во второй половине XIX – начале XX веков : автореф. дис. ... д-ра ист. наук: 07.00.02. Курск, 1982. 38 с.
356. Райский Ю. Л. Акционерные земельные банки как одно из звеньев связи между финансовым капиталом и помещичьим землевладением в России. *Научные труды КГПИ*. 1975. Т. 43 (136). С. 17–47.
357. Расчёты к Манифесту о вкладах и ссудах в Банковых Установлениях: Приложения к №3399 от 1 января 1830г. ПСЗ РИ. С.-Пб: Гос. тип., 1831. Т. 5. Ч. 1(Штаты и табели). Собр. 2. С. 1.
358. Расчёты к Указу о вкладах и ссудах в Банковых Установлениях: Приложения к №32082 от 20 июля 1857 г. ПСЗ РИ. С.-Пб: Гос. тип., 1831. Т. 32. Ч. 2 (Штаты и табели). Собр. 2. С. 226–227.
359. Ратушняк В. Н. Сельская кооперация Северного Кавказа в период капитализма (историография и очерк развития). Источники и историография аграрной истории Северного Кавказа. Ставрополь, 1983. С. 40–63.

360. Рафалович Л. А. Акционерные коммерческие банки, их операции и балансы. С-Пб., 1887. 127 с.
361. Рашидов О. Ш. Государственно-правовое регулирование деятельности кредитных учреждений в досоветской России : автореф. дис ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Нижний Новгород, 2007. 20 с.
362. Реєнт О. Столипінська аграрна реформа: основні події, періодизація, особливості, наслідки. Український селянин. 2006. Вип. 10. С. 6–16.
363. Ровинский Н. Н. Финансовая система СССР. М.: Госфиниздат, 1952. 166 с.
364. Роде Э. Банки, биржи, валюты капитализма. М.: Финансы и статистика, 1986. 340 с.
365. Розвиток банківської справи на Сумщині (середина ХІХ – початок ХХ ст.) / за заг. ред. С. В. Тихенка. Суми : ДВНЗ «УАБС НБУ», 2013. 166 с.
366. Рубинштейн Я. Е. Организация краткосрочного кредитования: Объекты банковского кредита. Москва : б. и., 1939. 61 с.
367. Рубинштейн Я. Е. Роль банков в советском хозяйстве. М.-Л.: Гос. изд-во, 1928. 115 с.
368. Рудченко И. Записка о землевладении в Юго-Западном крае : обзор законодательства и фактического положения. Киев: Тип. Штаба Киевского Военного Округа, 1882. 180 с. Приложения, 48 с.
369. Русские акционерные коммерческие банки по отчетам за 1914 год с соответственными данными за 1913 год. Петроград. 1915. 57 с.
370. Русский государственный банк, его устав и формы. СПб 1861. 211 с.
371. С. В. Мелкий кредит. СП-б.: паров. Тип. Н. В. Гаевского, 1906. 89 с.
372. Савич В. Державний земельний (іпотечний) банк як елемент інфраструктури іпотечного ринку. *Банківська справа*. 2004. №3. С. 10–16.
373. Савлук М., Мороз А., Пудовкіна М. Гроші та кредит. Київ: КНЕУ, 2001. 602 с.

374. Саломатина С. А. Коммерческие банки в России: динамика и структура операций 1864–1917 гг. М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2004. 304 с.
375. Саломатина С. А. Российская банковская статистика, 1864–1917 гг. Опыт источниковедческого исследования и количественного анализа: автореф. дис. ... канд. ист. наук. М.: МГУ, 1999. 18 с.
376. Саломатина С. А. Российские коммерческие банки и их клиентура по учету векселей: статистика корпоративных связей (1864–1917 гг.). Экономическая история. Ежегодник. 2000. М.: Российская политическая энциклопедия, 2001. С. 526–556.
377. Самсонов Н., Баранникова Н., Володин А. Финансовый менеджмент: учебник для вузов / под ред. Н. Самсонова. М: Финансы, ЮНИТИ, 2001. 495 с.
378. Сборник материалов и постановлений IX-го Съезда представителей земельных банков. С-Пб., 1894. 95 с.
379. Сборник материалов и постановлений VIII-го Съезда представителей земельных банков. С-Пб., 1892. 20 с.
380. Сборник постановлений съезда представителей российских земельных банков по вопросам, подлежавшим его обсуждению. С-Пб.: тип. Майкова, 1874. 104 с.
381. Сборник статистико-экономических сведений по сельскому хозяйству России и иностранных государств. Петроград, 1917. 673 с.
382. Свод балансов обществ взаимного кредита, 1895–1914. Санкт-Петербург, 1895–1914. 42 с.
383. Свод балансов обществ взаимного кредита, действующих в России на 1 января 1915 г., с подразделением по районам и губерниям. Петроград, 1916. 41 с.
384. Свод балансов обществ взаимного кредита, действующих в России... на 1 января 1895 года – 1 января 1914 года (в 1000-х рублей). С.-Пб.: Особенная канцелярия по кредитной части, 1895–1914. б/с.
385. Свод законов гражданских. Свод Законов Российской Империи: в 15-ти т. С.-Пб.: И-во Канцелярия Его Импер. величества, 1858. Т. X. 754 с.

386. Свод уставов Г. Банка и контор его указов и инструкций об устройстве, делопроизводстве и отчетности контор и отделений государственного банка. С.-Пб., 1872. 330 с.

387. Сводный баланс учреждений мелкого кредита на 1 января 1897 г. С.-Пб., 1898. 36 с.

388. Сводный устав обществ взаимного кредита / Банки и банкирские конторы в России. Справочно-статистические сведения о всех оперирующих в России кредитных учреждениях / сост. З. Евзлин. С.-Пб., 1904. 190 с.

389. Селіхов Д. А. Аграрна криза в Російській імперії кінця ХІХ ст. як фактор впливу на становлення державних земельних банків у губерніях Наддніпрянської України. *Теорія і практика правознавства*. 2014. Вип. 1. С. 1–11.

390. Селіхов Д. А. Організаційно-правові засади створення полтавського земельного банку в контексті його практичної діяльності (1872–1917 роки). *Проблеми законності*. 2013. Вип. 123. С. 52–64.

391. Селіхов Д. А. Сільськогосподарський кредит у системі земського самоврядування (на прикладі полтавської губернії кінця ХІХ – початку ХХ ст.). *Проблеми законності*. 2013. Вип. 124. С. 40–50.

392. Селіхов Д. А. Правове регулювання сільськогосподарського кредиту на українських землях Російської імперії другої половини ХІХ – початку ХХ ст. як історіографічна проблема. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2020. №1. С. 46–60.

393. Селіхов Д. А. Сільські банки Російської імперії як специфічна форма дрібного кредиту на українських землях 1861–1917 рр.: організаційно-правовий аспект. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2019. № 4. С. 30–38.

394. Селіхов Д. А. Сільськогосподарський кредит на українських землях Російської імперії у 1861–1917 рр.: історико-правове дослідження. Дніпро, 2019. 296 с.

395. Селіхов Д. А. Удосконалення правових основ системи дрібного сільськогосподарського кооперативного кредиту в Україні за часів Столипінських

реформ (1906-1917 рр.). *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. 2020. Вип. 2. С. 59–69.

396. Сидоренко Т. И. Возникновение и развитие кооперации на Кубани, вторая половина XIX – 1920 г.: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02. Краснодар, 2000. 200 с.

397. Скоморович І. Г. Погляди українських вчених на проблеми функціонування грошової системи зі стародавніх часів до середини XIX століття. *Актуальні проблеми економіки*. 2014. № 1. С. 16–23.

398. Скорняков Л. Н. Деятельность Крестьянского Поземельного банка в Киевской губернии за 28 лет (1883 – 1910 гг.). К., 1912. 103 с.

399. Смирнова Н. С. Из истории деятельности вологодского отделения Государственного банка во второй половине XIX-начале XX веков. *Достижения науки и образования*. №2. 2020. С. 21–22.

400. Сміт А. Добробут націй. Дослідження про природу добробуту націй: монографія. Київ: Port-Royal, 2001. 593 с.

401. Снегирёв Л. Ф. Процесс о злоупотреблениях в Харьковском земельном и торговом банках. М.: печатная А. И. Снегирёвой, 1903. 117 с.

402. Собрание Узаконений и Разряжений Приятельства за первое полугодие 1873 г. С.-Пб: Тип. Правительствующего Сената, 1873. 1389 с.

403. Соколовский П. А. Деятельность земства по устройству ссудно-сберегательных товариществ. С.-Пб., 1890. 270 с.

404. Соколовский П. А. Свод данных о первоначальных займах полученных ссудо-сберегательными товариществами от земских собраний. С.-Пб., 1890. 16 с.

405. Соколовский П. А. Учреждения мелкого кредита. С.-Пб., 1899. 336 с. Приложение 16 с.

406. Статистика долгосрочного кредита в России 1917г. Вып. 1. Петроград: тип-я В. Ф. Киршбаума, 1917. 35 с.

407. Статистика долгосрочного кредита в России. 1915 г. Вып. 2. С.-Пб. 1915. 40 с.

408. Статистика краткосрочного кредита. Операции Акционерных Банков Коммерческого Кредита в 1901–1908 гг. Том. 2 (1). С.-Пб.: тип. В. Ф. Киршбаума, 1910. 335 с.
409. Статистический временник Российской империи Сборник Сведений по России за 1883 год. Серия III. Вып. 16. С.-Пб., 1886. 294 с.
410. Статистический временник Российской Империи. С.-Пб., 1875. Сер. 2. Вып. XI: Статистика русских банков. Ч. 2. 545 с.
411. Статистический ежегодник 1913 г. (Совета съездов представителей промышленности и торговли). С.-Пб., 1913. 747 с.
412. Статистический сборник за 1913–1917 гг. / Труды центрального статистического управления. Москва, 1922. Т. VII. Вып. 2. 307 с.
413. Степанов М. Необходимость частных банков в России. *Вестник промышленности*. Т. VI. 1859. С. 292–309.
414. Судейкин В. Государственный банк: Исследование его устройства, экономического и финансового значения. С.-Пб.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1891. 535 с.
415. Судейкин В. О задачах предстоящей реформы банков. *Юридический вестник*. Т. 18. Кн. 2. 1885. С. 275–293.
416. Судейкин В. Т. Операции Государственного Банка. С.-Пб., 1888. 126 с.
417. Судейкин В. Т. Наши общественные городские банки и их значение. СПб., 1884. 50 с.
418. Тарасов Ю. И., Мальцева И. С. Становление и развитие сельской кредитной кооперации в России. *Новые технологии*. 2014. №4. С. 57–62.
419. Терещенко В. Д. Роль іпотечних банків у проведенні Столипінської аграрної реформи в Україні (1906–1916 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Тернопіль, 2006. 20 с.
420. Ткач М. П. Правове регулювання діяльності земських кас дрібного кредиту у Російській імперії. Держава і право: проблеми становлення і стратегія розвитку. *До 20-ї річниці незалежності України та 20-ї річниці заснування*

інституту президентства в Україні: зб. матеріалів IV міжнар. науково-практ. конф. (м. Суми, 21 –22 травня 2011 р.). Суми, 2011. С. 93–96.

421. Ткаченко А. О. Нормативно-правове регулювання діяльності міських громадських банків у другій половині XIX ст. *Підприємництво, господарство і право*. 2001. №8. С. 92–94.

422. Ткаченко А. О., Ткаченко І. В. Створення і діяльність банківських установ на території України: економіко-правовий аспект (XVIII століття – початок 30-х років XX століття). Суми: ви-во «Ярославна», 2014. 252 с.

423. Ткаченко А. О. Положення про міські громадські банки 1862 р. як джерело нормативноправового регулювання банківської діяльності. *Збірник наукових праць, присвячений 75-річчю Державного архіву Сумської області* (Суми, 25–27 трав. 2000 р.). Суми : Сумський обласний архів, 2000. С. 79–83.

424. Ткаченко А. О. Проблеми формування банківської системи на території України: історико-гносеологічний аспект. *Правовий вісник Української академії банківської справи*. 2013. № 2(9). С. 7–12.

425. Ткаченко А. О. Створення та розвиток системи міських громадських банків у Росії в другій половині XIX ст. *Науковий вісник Полтавського університету економіки і торгівлі*. 2010. № 5(44). С. 211–216.

426. Топорнин Н. Б. Некоторые исторические аспекты организационно правового развития банковской деятельности в Российской империи. *История учений о праве и государстве*. №5. 2017. С. 43–48.

427. Туган-Барановский М. И. Крестьянская кооперация на Западе. Тверь, 1918. 24 с.

428. Туган-Барановский М. И. Социальные основы кооперации. М.: Книгоиз-во «Слово», 1921. 496 с.

429. Тульев В. И. История денег России с X века до наших дней. М.: Эскимо, 2014. 208 с.

430. Устав Азовско-Донского Коммерческого Банка: Закон РИ от 12 июня 1871 г. №49731. ПСЗ РИ. С.-Пб, 1874. Т. 46. От. 1. Собр. II. С. 856–857.

431. Устав Бессарабско – Таврического земельного Банка: Закон РИ от 7 сентября 1872 г. № 51294. ПСЗ РИ. С.-Пб, 1875. Т. 47. Отд. 2. Собр. II. С. 565–757.
432. Устав Вологодского городского ломбарда: Положение Комитета Министров от 12 декабря 1886 г. № 4088. ПСЗ РИ. Т. VI. Отд. 1. Собр. 3. СПб., 1888. С. 524–528.
433. Устав Гадечского – ссудосберегательного товарищества: Закон РИ от 1 мая 1869 г. № 47028. ПСЗ РИ. Т. 44. Отд. 1. Собр. 2. С. 388–392.
434. Устав Государственного Банка: Закон РИ от 31 мая 1860 г. № 35847. ПСЗ РИ. Т. 60. Отд. 1. Собр. 2. С. 644–659.
435. Устав Государственного Банка: Закон РИ от 6 июня 1894 г. № 10767. ПСЗ РИ. Т. 14. Отд. 1 Собр. 3. С. 410–427.
436. Устав Государственного Дворянского Земельного Банка: Закон РИ от 12 июня 1890 г. № 6925. ПСЗ РИ. С.-Пб, 1893. Т. 10. Отд. 1. Собр. III. С. 481–490.
437. Устав Государственного Коммерческого Банка: Закон РИ от 7 мая 1817 г. № 26837. ПСЗ РИ. С.-Пб: Гос. тип., 1830. Т. 34. Отд. 1. Собр. 2. С. 263–274.
438. Устав Земского Банка Херсонской губернии. Одесса Экономическая типография (одесского вестника). 1890. 51 с.
439. Устав Земского Банка Херсонской губернии. Одесса Экономическая типография (одесского вестника). 1900. 62 с.
440. Устав Земского Банка Херсонской губернии. Одесса: тип-я «Товарищество», 1874. 36 с. Приложения, 5 с.
441. Устав Земского Банка Херсонской губернии: Закон РИ от 20 мая 1864 г. № 40898. ПСЗ РИ. Т. 39. Отд. 1. Собр. 2. С. 432–444.
442. Устав Киевского Городского Общества Взаимного Кредита: Закон РИ от 26 марта 1868 г. № 45650. ПСЗ РИ. Т. 43. Отд. 1 Собр. 2. С. 307- 512.
443. Устав Киевского земельного Банка: Закон РИ от 5 июля 1872 г. № 51062. ПСЗ РИ. С.-Пб, 1875. Т. 47. Отд. 2. Собр. II. С. 31–41.
444. Устав Киевского Частного Коммерческого Банка: Закон РИ от 18 июня 1868 г. № 45999. ПСЗ РИ. С.-Пб, 1873. Т. 43. Отд. 1. Собр. II. С. 830–839.

445. Устав Киевского частного ломбарда. Киев: в типо-лит. А. В. Нахмановича, 1912. 20 с.
446. Устав Крестьянского Поземельного банка. (Проект). С.-Пб, 1893. 44 с.
447. Устав Крестьянского Поземельного Банка: Закон РИ от 27 ноября 1895 г. №12195. ПСЗ РИ. С.-Пб, 1899. Т. 15. Собр. III. С. 642–655.
448. Устав Крестьянского Поземельного Банка: Закон РИ от 27 ноября 1895 г. №12195. ПСЗ РИ. С.-Пб, 1899. Т. 15. Собр. III. С. 642–655.
449. Устав общества взаимного поземельного кредита: Закон РИ от 1 июня 1866 г. №43361. ПСЗ РИ. Т. 41. Отд. 1. Собр. 2. С. 622–635.
450. Устав Одесского городского кредитного общества: Закон РИ от 20 апреля 1871 г. №49487. ПСЗ РИ. Т. XLVI. Отд. 1. Собр. 2. С. 327–339.
451. Устав Одесского частного ломбарда. Одесса: тип. П.Францова, 1871 г. 27 с.
452. Устав Полтавского земельного Банка: Закон РИ от 8 апреля 1872 г. №50708. ПСЗ РИ. С.-Пб, 1875. Т. 47. Отд. 1. Собр. II. С. 446–455.
453. Устав Полтавского Общества взаимного кредита: Закон РИ от 21 мая 1871 г. №49626. ПСЗ РИ. Т. 46. Отд. 1. Собр. 2. С. 608–615.
454. Устав С.-Петербургского Общества взаимного кредита: Закон РИ от 24 мая 1866 г. №39465. ПСЗРИ. Т. 41. Отд. 2. Собр. 2. С. 323–326.
455. Устав Сохранной, Вдовьей и Ссудной казны Императорского Воспитательного дома: Закон РИ от 2 октября 1838 г. №11579. ПСЗ РИ. С.-Пб: Гос. тип., 1839. Т. 13. Ч. 2. Отд. 2. Собр. 2. С. 138–162.
456. Устав Учётных Контор под ведением Правления Государственного Ассигнационного Банка учреждённых: Закон РИ от 2 марта 1806 г. №22042. ПСЗ РИ. С.-Пб: Гос. тип., 1830. Т. 29. Собр. 1. С. 112–121.
457. Устав Харьковского городского ломбарда. Харьков: в типо-лит. М. Зильберберг и с-вья, 1903 г. 16 с.
458. Устав Харьковского земельного Банка: Закон РИ от 4 мая 1871 г. №49556. ПСЗ РИ. С.-Пб, 1875. Т. 46. Собр. II. С. 421–431.

459. Устав Харьковского Общества взаимного кредита: Закон РИ от 21 мая 1871 г. №49636. ПСЗ РИ. Т. 46. Отд. 1. Собр. 2. С. 686–693.
460. Устав Харьковского Общества взаимного кредита: Закон РИ от 24 мая 1866 г. №43338. ПСЗ РИ. Т. 41. Отд. 2. Собр. 2. С. 599–603.
461. Устав Харьковского торгового Банка: Закон РИ от 8 мая 1868 г. №45822. ПСЗ РИ. С.-Пб, 1873. Т. 43. Отд. 1. Собр. II. С. 551–557.
462. Устав Центрального Банка Русского поземельного кредита: Закон РИ от 6 апреля 1873 г. №52098. ПСЗ РИ. 1876. Т. 29. Собр. 2. С. 425–433.
463. Учреждения для управления Губерний Всероссийской империи: Закон РИ от 7 ноября 1775 г. №14392. ПСЗ РИ. С.-Пб: Гос. тип., 1830. Т. 19. Собр. 1. С. 229–304.
464. Фареній І. А. Кооперативний рух у Наддніпрянській Україні в другій половині ХІХ – на початку ХХ століття. Черкаси: Відлуння-Плюс, 2008. 432 с.
465. Фареній І. А. Кредитні кооперативи Наддніпрянської України на початку ХХ ст. Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. 2005. Вип. 9. С. 193–201.
466. Федина Т. Ю. Кредитные учреждения Кубанской области (1860–1917 гг.). Краснодар: Просвещение-Юг, 2008. 85 с.
467. Филин С. В. История становления и развития Государственного банка (региональный аспект). Вестник Тамбовского университета. Серия: Гуманитарные науки. Вып.1. 2008. С. 113–117.
468. Финансово кредитный словарь. М.: Госфиниздат, 1964. Том 2: М – Я. С. 58–59. 688 с.
469. Финансово-кредитный словарь: в 3-х т. / гл. ред. В. Ф. Гарбузов. М.: Финансы и статистика, 1986. Т. 2. К-П. 511 с.
470. Фінансово-кредитна система України-Росії (ХVІІІ – ХХ ст.). / В. С. Стельмах та ін. Суми: Слобожанщина, 2000. 308 с.
471. Френкель О. И. Кредитные операции Государственного банка Российской империи в региональном аспекте, 1868-1913 гг. *Исторический журнал: научные исследования*. 1919. №2. С. 128–153.

472. Фролов С. А. Крестьянский поземельный банк в Тамбовской губернии (1884 – 1917 гг.). Тамбов: Изд-во Тамб. гос. техн. ун-та, 2005. 120 с.
473. Хейсин М. Очерки по истории кредитной кооперации в дооктябрьской России. Л.: Кооперация, 1925. 182 с.
474. Хейсин М. Л. Исторический очерк кредитной кооперации в России. Пг., 1917. 128 с.
475. Ходский Л. В. Политическая экономия в связи с финансами. Спб. : Тип. из-ва «Правда», 1908. Т. 2. 240 с.
476. Ходченко О. В. З історії розвитку міських громадських банків в Російській імперії та Україні (друга половина XIX – початок XX ст.). *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2008. Вип. 41. С. 136–144.
477. Ходченко О. В. Вплив ідей західної економічної думки на ліберальні реформи в кредитній системі Росії та України в другій половині XIX ст. *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2007. Вип. 39–40. С. 82–95.
478. Ходченко О. В. З історії формування кредитної системи Російської імперії (друга половина XIX – початок XX ст.). *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2005. Вип. 37–38. С. 179–192.
479. Хок С. Банковский кризис, крестьянская реформа и выкупная операция в России. 1857–1861. Великие реформы в России. 1856–1874: сборник / под ред. Л. Г. Захаровой, Б. Эклофа, Дж. Бушнелла. М.: Изд-во Моск. ун-та, 1992. С. 90–105.
480. ЦДІАК України. Ф. 442. Оп.543. Спр.332. Арк. 85.
481. ЦДІАК України. Ф. 442. Оп.525. Спр.48. Арк. 46.
482. ЦДІАК України. Ф. 442. Оп.622. Спр.502. Арк. 87.
483. ЦДІАК України. Ф. 442. Оп.691. Спр.47. Арк. 16.
484. ЦДІАК України. Ф. 442. Оп.835. Спр.85. Арк. 86.
485. ЦДІАК України. Ф. 442. Оп.835. Спр.89. Арк. 61.
486. ЦДІАК України. Ф. 1252. Оп.1. Спр.163. Арк. 69.

487. Центральный банк обществ взаимного кредита. Труды реорганизованной комиссии, избранной общим собранием членов Центрального банка в мае 1913 г. С.-Пб., 1914. 234 с.
488. Цибуленко Г. В. Кредитна кооперація – шлях селянства у ринок (На матеріалах Півдня України кінця XIX – початку XX століття). Херсон, 2008. 180 с.
489. Цибуленко Г. В. Кредитна кооперація в соціально- економічному і політичному житті селянства півдня України кінця XIX – початку XX ст. Херсон : Константи, 1995. 18 с.
490. Цибуленко Г. В. Кредитна кооперація на Півдні України в кінці XIX – на початку XX століття: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Дніпропетровськ, 1997. 25 с.
491. Цибуленко Г. В. Роль кредитспілок Херсонської губернії у перетворенні дрібного виробника на повноправного суб'єкта ринкового простору. *Український селянин*. 2001. Вип. 3. С. 190–194.
492. Чайнов А. В. Краткий курс кооперации. М.: Центр. Товарищества «Кооперативное из-во», 1925. 78 с.
493. Чайнов А. В. Очерки по экономике сельского хозяйства. М.: Из-во «Новая деревня», 1923. 153 с.
494. Чекотовський Е. В. Графічний метод у статистиці: історія і теорія. Ч. I. Зародження і становлення графічного методу в статистиці. *Статистика України*. 2009. №1(44). С. 93–99.
495. Чиркин С. А. Вятское общество взаимного кредита и его деятельность в пореформенный период. *История и археология*. 2015. №9 (29). С. 26–29.
496. Чулков М. Д. Историческое описание Российской коммерции при всех портах и границах. М.: Универ. тип., 1785. Т. III. Книга I. 632 с.
497. Чулков М. Д. Историческое описание Российской коммерции при всех портах и границах. Москва: Универ. тип., 1785. Т. IV. Книга III. 549 с.
498. Чупров А. И. Мелкий кредит и кооперация. М., 1909. 263 с.
499. Шандра І. О. Розвиток банківської справи та її організаційних форм в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.). *Наукові праці історичного*

факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя: ЗНУ, 2012. Вип. XXXII. С. 145–149.

500. Швець В. Звітність банків на українських землях ХХст.. Регіональний бізнес-економіка та управління. 2014. №4 (44). С. 53–60.

501. Швець В. Оцінювання земельних активів України банками Російської імперії на початку ХХ століття. *Центральноукраїнський науковий вісник. Економічні науки*. 2021. Вип. 6 (39). С. 88–96.

502. Шевченко В. Приватне банкірське підприємництво в Одесі (XIX – початок ХХ ст.). К., 2010. 266 с.

503. Шепелев Л. Е. Акционерные компании в России. Л.: Наука, 1973. 347 с.

504. Шипов А. П. Реформа нашей кредитной системы с установлением наибольшей правильной свободы банков, или устранение давлений плутократии. С.-Пб.: тип. А. М. Котомина, 1874. 156 с.

505. Шмидт Г. Р. О земских кассах мелкого кредита. *Вестник Олонецкого губернского земства*. 1908. №17. С. 5–8.

506. Щодо правомірності стягнення процентів за договорами позики, укладеними між фізичними особами: Постанова Верховного суду України від 18 липня 2012 р. №6-79цс12. URL: <https://www.npu.km.ua/klasifikator/19-zobovyazannya-dogovir/postanova-verhovnogo-sudu-ukrayini-vid-18072012-6-79cs12.htm> (дата звернення 10.06.2021).

507. Эпштейн Е. М. Российские коммерческие банки (1864–1914 гг.). Роль в экономическом развитии России и их национализация / пер. с фр. М. А. Елистратов; науч. ред., вступ. ст., коммент. С. Саломатина. М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2011. 135 с.

508. Яснопольский Л. Н. Государственный банк. Его современное устройство и коммерческие операции. *Банковая энциклопедия* / под ред. Л. Н. Яснопольского. К.: Тип. 2-й артели, 1914. Т.1: Коммерческие банки. С. 331–370.

509. Яснопольский Л. Н. Зачатки коммерческого банковского кредита в России. *Банковая энциклопедия*. К.: Тип. 2-й артели, 1914. Т. 1: Коммерческие банки. С. 269–336.
510. Яснопольский Л. Н. Кредитные учреждения Украины. *Техника, экономика и право*. К.: 1925. № 1(6). С. 3–80.
511. Bastiat F. *Economie Harmonies*. Monograph. New York : Foundation for Economic Education Irvington-onHudson, 1996. 636 p. URL: <https://fee.org/media/14979/economicharmonies.pdf>. (дата звернения: 01.11.2020).
512. Hansen A. *Monetary Theory and Fiscal Policy*. New York: McGraw-Hill Book, 1949. 236 p.
513. Hawtrey R. G. *Trade and Credit*, London & New York, Longmans, Green and Co 1928 605 p.
514. Hilferding Rudolf. *Das Finanzkapital*. Wien, Verlag der Wiener, 1923. 477p.
515. Hobson J. *The evolution of modern capitalism*. London Walter Scott, LTD; New York. C. Scribner's sons 1895 427 p URL: <https://archive.org/details/evolutionmodern00unkngoog>
516. Kattsina T., Marinenko L., Pashina N., Vakulina E. Russian societies of the mutual credit in the years of economic recovery (1909–1913). *Bylye Gody*. Vol. 43. Is. 1. P. 265–273. DOI: 10.13187/bg.2017.1.265
517. Keynes J. *The General Theory of Employment, Interest and Money*. New York, Harcourt, Brace LTD, 1935. 403 p.
518. Law John. *Money and trade considered: with a proposal for supplying the nation with money*. Glasgow: Printed and sold by R. & A. Foulis, 1750. 226 p.
519. Macleod H. D. *The Theory and Practice of Banking*. London: Longmans: Green and co., 1902. Vol. 1. 540 p.
520. Macleod H. D. *The Theory and Practice of Banking*. London: Longmans: Green and Reader, & Dyer. 1866. Vol. 1. 406 p.
521. Mill J. *Principles of Political Economy*. London, John W. Parker 1848, 450 p.

522. Orlyk M. The Copper Bank in the Banking and Credit System of the Russian Empire in the Second Half of the XVIII Century. The Fourth International Congress of Numismatics After Second World War «100 Years Since Great Unification of Alba Iulia in 1 December 1918». Abstracts of the Papers. (Brasov 10-15 octombrie 2018). P. 162.

523. Orlyk S., Palchevich G. & Orlyk M. Mutual credit societies of Naddnieper Ukraine in the credit system of the Russian Empire (second half of 19th – early 20th century). *Фінансово-кредитна діяльність: проблеми теорії та практики*. 2021. Т. 4. № 39. С. 415–428.

524. Our Story. URL: <https://www.middlesexbank.com/about-us/about-us/our-story> (дата звернення: 28.10.2020).

525. Owen Th. C. The Corporation under Russian Law, 1800–1917. A Study in tsarists economic Policy. Cambridge, 1991. 138 p.

526. Palchevych G., Orlyk M. Bank lending in the perspective of historical development and modern realities. Results of modern scientific research and development: IV International Scientific and Practical Conference, Madrid, Spain, 28–30 June 2021 Madrid, Barca Academy Publishing, 2021. P. 289–293.

527. Pallot J. Land Reform in Russia – 1906–1917. Peasants Responses to Stolypins Projekt of Rusal Transformation. London Oxford, 1999. 138 p.

528. Petty W. A treatise of taxes & contributions. Economic writings 1899. Vol. 1, 313 p. URL: <https://oll.libertyfund.org/titles/petty-the-economic-writings-of-sir-william-petty-vol-1> (дата звернення: 28.10.2020).

529. Petty W. Quantulumcunque concerning money to the Lord Marquess of Halyfax, anno 1682. London, 1695. English Books Online Text Creation Partnership. URL: <http://name.umdl.umich.edu/A54623.0001.001> (date of access: 01.10.2020).

530. Ricardo D. On the principles of political economy and taxation: monograph. Kitchener: Batoche Books, 2001. 333 p.

531. Schumpeter J. Capitalism, socialism and democracy London & New York: George Allen & Unwin (Publishers) Ltd 1976, 437 p. URL: <https://eet.pixel-online.org/files/etranslation/original/Schumpeter,%20Capitalism,%20Socialism%20and%20Democracy.pdf>

532. We're all about you. Except here, where it's all about us. URL: <https://www.liberty-bank.com/about-us> (дата звернення: 28.10.2020).

ДОДАТКИ

Список публікацій здобувача

Статті у фахових виданнях України, які включені до науко-метричних баз:

1. Orlyk S., Palchevich G. & Orlyk M. Mutual credit societies of Naddnieper Ukraine in the credit system of the Russian Empire (second half of 19th - early 20th century). *Фінансово – кредитна діяльність: проблеми теорії та практики*. 2021. Т. 4. № 39. С. 415–428. <https://doi.org/10.18371/.v4i39.241407> (*Web of Science, Index Copernicus*). URL: <https://fkd.ubs.edu.ua/index.php/fkd/article/view/3341>
2. Орлик М. В. Зародження банківської кредитної системи в Російській імперії у другій половині XVIII – на початку XIX ст. *Центральноукраїнський науковий вісник*. 2018. Вип. 1 (34). С. 75–82. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npkntu_e_2018_1_10 (*Index Copernicus, CEEOL, CrossRef*)
3. Орлик М.В. Еволюція лихварства в наддніпрянській Україні (друга половинна XVIII – початок XX ст.). *Науковий вісник Полтавського університету економіки і торгівлі. Серія: Економічні науки*. 2019. № 1. С. 6–14. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvpushk_2019_1_4 (*Index Copernicus, CEEOL, CrossRef*)
4. Орлик М. В. Розвиток банківського кредитування в Наддніпрянській Україні у другій половина XIX – на початку XX ст. *Економічний вісник університету*. Переяслав-Хмельницький, 2019. Вип. 42. С. 217–223. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/escvu_2019_42_28 (*Index Copernicus, CEEOL, CrossRef*)
5. Орлик М.В. Розвиток дрібного кредитування у Наддніпрянській Україні у другій половині XIX – на початку XX сторіч. *Центральноукраїнський науковий вісник. Економічні науки*. 2020. № 5 (38). С. 83–96. URL: [http://economics.kntu.kr.ua/pdf/5\(38\)/10.pdf](http://economics.kntu.kr.ua/pdf/5(38)/10.pdf) (*Index Copernicus, CEEOL, CrossRef*)
6. Орлик М. В. Еволюція економічної думки в контексті проблеми кредитування у другій половині XVII – середині XIX ст. *Економічний вісник університету*. Переяслав-Хмельницький, 2020. Вип. 47. С. 121–126. URL: <https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=922980> (*Index Copernicus, CEEOL, CrossRef*)

Матеріали конференцій та інші публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

7. Orlyk M. The Copper Bank in the Banking and Credit System of the Russian Empire in the Second Half of the XVIII century. *The Fourth International Congress Of Numismatics After Second World War «100 Years Since Great Unification Of Alba Iulia in 1 December 1918»*. Abstracts of the Papers, Brasov (Румунія), 10-15 octombrie 2018. P. 161–162.

8. Орлик М. В. До питання становлення банківського кредитування підприємств в Наддніпрянській Україні (друга половина XVIII ст.). *Конкурентоспроможна модель інноваційного розвитку економіки України: матеріали II міжнар. наук.-практ. конф., м. Кропивницький, 11 квітня 2019 р.* м. Кропивницький, 2019. С. 61–63. URL: <http://kntu.kr.ua/doc/zbirnyki/teachers/2019/8.pdf#page=61>)

9. Орлик М. В., Левченко О.М. Теорія кредитних відносин Адама Сміта та її розвиток у теорії кредиту Миколи Бунге. *Фінансово-кредитний механізм розвитку економіки та соціальної сфери: матеріали II міжнар. наук.-практ. конф., м. Кропивницький, 24–25 жовтня 2019 р.* м. Кропивницький, 2019. С. 89–90. URL: https://dspace.udpu.edu.ua/bitstream/123456789/11337/1/Zb_materiali_konf_2019%20%281%29.pdf#page=89

10. Орлик М. В. До питання розвитку комерційного кредиту в Наддніпрянській Україні (друга половина XIX – початок XX ст.). *Історія торгівлі, податків та мита: матеріали XIII міжнар. наук. конф., м. Дніпро, 24–25 жовтня 2019 р.* Київ, 2019. С. 43–44. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0014747>

11. Орлик М. В. До питання малого кредиту в Наддніпрянській Україні в другій половині XIX ст. *Конкурентоспроможна модель інноваційного розвитку економіки України: матеріали III міжнар. наук.-практ. конф., м. Кропивницький, 14–15 травня 2020 р.* м. Кропивницький, 2020. С. 215–216. URL: <http://dspace.kntu.kr.ua/jspui/bitstream/123456789/9842/1/Proceedings-3thISPC-2020-215-216.pdf>

12. Орлик М. В. Формування комерційного кредиту в Російській імперії у другій половині XVIII ст.: історичний досвід. *Напрями економічного зростання та інноваційного розвитку підприємства*: матеріали всеукр. наук.-практ. конф., м. Кропивницький, 16 квітня 2020 р. м. Кропивницький, 2020. С. 158. URL: <http://www.kntu.kr.ua/doc/science/zahody/zdob/2020/9.pdf#page=159>

13. Орлик М. В. К вопросу ипотечного кредитования аграрного сектора в Приднепровской Украине (вторая половина XIX в. – начало XX в.). *Белорусскому рублю – 25*: материалы междунар. нумизматической конф., г. Минск, Республика Беларусь, 14–16 октября 2020 г. г. Минск, 2020. *Банкаўскі Веснік*. 2020. №2 [679]. С. 58–60. URL: <https://www.nbrb.by/bv/arch/679.pdf>

14. Орлик М. В. До питання економічної думки Ф. Бастія щодо проблеми державного регулювання в сфері кредитування в першій половині XIX ст. *Фінансово-кредитний механізм розвитку економіки та соціальної сфери*: матеріали III міжнар. наук.-практ. інтернет-конф., м. Кропивницький, 5–6 листопада 2020 р. м. Кропивницький, 2020. С. 88–90. URL: <http://www.kntu.kr.ua/doc/science/zahody/vikl/2020/5-tez.pdf>

15. Palchevych G., Orlyk M. Bank lending in the perspective of historical development and modern realities. *Results of modern scientific research and development*: IV International Scientific and Practical Conference, Madrid, Spain, 28–30 June 2021 Madrid, Barca Academy Publishing, 2021. P. 289–293. URL: <https://sci-conf.com.ua/iv-mezhdunarodnaya-nauchno-prakticheskaya-konferentsiya-results-of-modern-scientific-research-and-development-28-30-iyunya-2021-goda-madrid-ispaniya-arhiv/>

Визначення терміну «Кредит» у сучасних законах та наукових працях

Автор та назва публікації	Поняття Кредит
Закон України «Про банки і банківську діяльність» [346]	Банківський кредит – будь-яке зобов'язання банку надати певну суму грошей, будь-яка гарантія, будь-яке зобов'язання придбати право вимоги боргу, будь-яке продовження строку погашення боргу, яке надано в обмін на зобов'язання боржника щодо повернення заборгованої суми, а також на зобов'язання на сплату процентів та інших зборів з такої суми
Податковий кодекс України [326]	<p>Іпотечний житловий кредит – фінансовий кредит, що надається фізичній особі банківською чи іншою фінансовою установою відповідно до закону строком не менш як на п'ять повних календарних років для фінансування витрат, пов'язаних з придбанням квартири (кімнати) чи житлового будинку (його частини) або будівництвом житлового будинку (його частини), що надаються у власність позичальника, з прийняттям кредитором такого житла (землі, що знаходиться під таким житловим будинком, у тому числі присадибної ділянки) у заставу;</p> <p>Синдикований фінансовий кредит – кошти, що надаються кількома банками-резидентами та/або банками-нерезидентами, або нерезидентами, що кваліфікуються як банківська установа згідно із законодавством країни перебування нерезидента, або резидентами та/або нерезидентами, які мають згідно з відповідним законодавством статус небанківських фінансових установ, а також іноземною державою або її офіційними агентствами, міжнародними фінансовими організаціями та іншими кредиторами-нерезидентами (учасники синдикату кредиторів) у межах одного кредитного договору в певних частках юридичним особам на визначений строк для цільового використання та під процент. Виплата доходу учасникам синдикату кредиторів може здійснюватися через агента, номінального утримувача (номінального власника) або посередника щодо такого доходу</p> <p>Товарний кредит – товари (роботи, послуги), що передаються резидентом або нерезидентом у власність юридичних чи фізичних осіб на умовах договору, що передбачає відстрочення остаточних розрахунків на визначений строк та під процент. Товарний кредит передбачає передачу права власності на товари (роботи, послуги) покупцеві (замовникові) у момент підписання договору або в момент фізичного отримання товарів (робіт, послуг) таким покупцем (замовником), незалежно від часу погашення заборгованості</p> <p>Фінансовий кредит – кошти, що надаються банком-резидентом або нерезидентом, що кваліфікується як банківська установа згідно із законодавством країни</p>

	перебування нерезидента, або резидентами і нерезидентами, які мають згідно з відповідним законодавством статус небанківських фінансових установ, а також іноземною державою або його офіційними агентствами, міжнародними фінансовими організаціями та іншими кредиторами - нерезидентами юридичній чи фізичній особі на визначений строк для цільового використання та під процент
Финансово-кредитный словарь [468, с. 103]	Кредит – це позичка в грошовій або товарній формі на умовах повернення і, як правило, зі сплатою відсотків
Самсонов Н., Бараннікова Н., Володін А. та ін. [377, с. 25]	Кредит являє собою форму руху позичкового капіталу. Позичковий ж капітал – це грошові кошти, віддані в позику за певний відсоток за умови повернення та задоволення потреби позичальника.
Лагутін В. [169, с.14]	Кредит — це форма прояву кредитних відносин, форма руху позичкового капіталу. Кредит виражає економічні відносини між кредитором і позичальником, які виникають під час одержання позики, користування нею та її повернення.
Савлук М., Мороз А., Пудовкіна М. [373]	Кредит – це суспільні відносини, що виникають між економічними суб'єктами у зв'язку з переданням один одному в тимчасове користування вільних коштів на засадах зворотності, платності та добровільності
Дученко М. М., Єрешко Ю. О., Шевчук О. А. [123]	Кредит – це суспільні відносини, що виникають між економічними суб'єктами у зв'язку з переданням один одному в тимчасове користування вільних коштів (вартості) на засадах зворотності, платності та добровільності.
Мороз А. М. [17, с. 147]	Кредит – це економічні взаємини, які виникають між кредитором і позичальником з приводу одержання останнім позики в грошовій або товарній формі на умовах повернення в певний строк і, як правило, зі сплатою відсотків.
Потійко Ю. [341, с. 47-48]	Кредит – це насамперед економічна категорія, якою передбачається акумулювання тимчасово вільних коштів бюджету, централізованих державних позабюджетних фондів, суб'єктів господарювання і населення, які потім надаються позичальникам (державі, юридичним і фізичним особам) на засадах повернення, строковості, сплати, цільового використання та реального забезпечення.
Глуценко С. [85, с.60]	Кредит – це суспільні відносини, що виникають між економічними суб'єктами у зв'язку з переданням один одному в тимчасове користування вільних коштів (вартості) на засадах зворотності, платності та добровільності.

**Класифікація кредитних установ другої половини
XIX - початку XX ст.**

Короткотерміновий кредит	Довгостроковий кредит
ДЕРЖАВНІ КРЕДИТНІ УСТАНОВИ:	
	<ul style="list-style-type: none"> - Селянський Поземельний банк; - Дворянський Земельний банк; - Позикові Казни.
Змішаний кредит:	
- Державний банк.	
ПРИВАТНІ ТА ГРОМАДСЬКІ КРЕДИТНІ УСТАНОВИ:	
<ul style="list-style-type: none"> - Акціонерні комерційні банки (в т. ч. Катеринославський Комерційний, Київський Промисловий, Київський Приватний Комерційний, Одеський Обліковий, Одеський Торгово-Промисловий, Харківський Торговий, Кременчуцький Ком. Банк з відділенням у м. Полтаві); - Товариства взаємного кредиту (ТВК); - Ощадно-позичкові товариства (ОПТ) і Кредитні товариства (КТ); - сільські громадські установи (у т. ч. станові сільські банки, волосні і сільські банки та волосні, земські каси); - дворянські каси взаємодопомоги (Полтавська і Катеринославська); - банкірські (торгові) дома й контори; - ломбарди (2 приватні, 8 міських). 	<ul style="list-style-type: none"> - Акціонерні земельні банки (Бессарабсько-Таврійський, Київський, Полтавський, Харківський); - Взаємні і станові банки (в т. ч. Земський Банк Херсонської губернії); - Міські кредитні товариства (МКТ); - Товариство взаємного поземельного кредиту ТВПК (в т. ч. окружні відділення ТВПК в українських губерніях).
Змішаний кредит:	
- Міські громадські банки.	

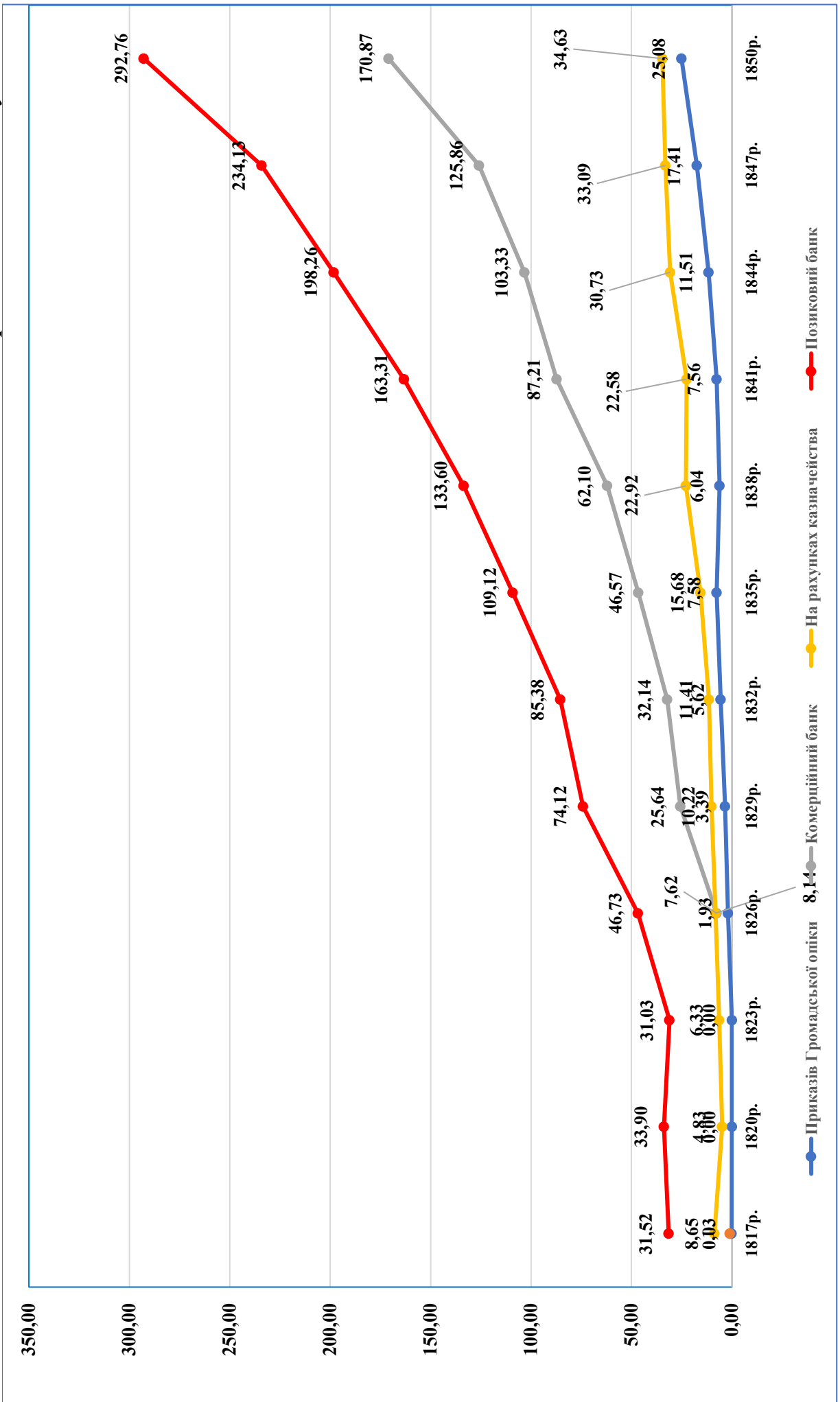
Додаток Г

Стан «казенних вкладів» кредитних установ Російської імперії за 1817–1850 рр., (руб.)

Роки	Прикази Громадської опіки	Опівунські ради	Комерційний банк	Езельський селянський банк	На рахунках казначейства	Позиковий банк
1817	27869	0	0	0	8652291	31523371
1820	0	0	0	0	4831323	33897264
1823	0	0	0	0	6329182	31034593
1826	1931002	1714280	7615714	0	8144145	46731519
1829	3387084	2862064	25638922	23114	10216957	74116519
1832.	5621140	903548	32136592	44005	11412261	85375353
1835	7576910	0	46572719	36647	15676367	109122539
1838	6039330	0	62103785	33597	22921649	133598163
1841	7563758	0	87211176	34048	22578322	163308356
1844	11512072	0	103332607	32420	30732290	198262022
1847	17406380	0	125863149	6214	33088373	234132938
1850	25078576	0	170870628	19971	34632345	292763844

Джерело: розраховано автором з використанням [172, с. 57–58].

Продовження додатку Г

Кредитна діяльність Державного Позичкового Банку за 1818–1852 рр., (руб.)

Роки	Залишок за позиками		Надано нових позик (у т. ч. перекредитовано)		Отримано процентів
	під заставу	за особливим розпорядженням	під заставу	за особливим розпорядженням загалом	
1818	35 154 352		1 669 784.	1 669 784	2 351 796
1821	9 833 650	21 840 000	2 636 066	-	2 040 898
1825	16 819 420	17 959 807	13 133 961	2 097 918	1 880 813
1827	31 577 785	20 388 691	6 488 860	2 898 788	3 832 172
1830	35 490 298	43 847 927	3 239 485	4 156 151	4 775 573
1831	36 584 917	47 839 769	6 989 360	3 264 651	5 3030 131
1832	36 584 917	50 053847	26 634 316	5368 675	5 731 512
1833	35 948 665	54 857 726	7 257 655	8 869 467	7 565 660
1836	39 090 434	76 247 642	5 197 612	7 043 965	6 984 780
1838	41 453 163	85 310 055	10 324 628	12 781 533	8 118 616
1840	46 885 377	110 087 658	8 408 897	7 866 019	10 000 735
1842	52 603 622	115 110 049	6 747 878	19 091 118	9 152 366
1845	50 386 720	151 974 410	3 921 250	14864372	10 787 312
1849	49 439 760	210 550 850	34 411 021		15 277 850
1850	49 018 276	234 263 335	26 796 132		16 644 795
1852	46 629 214	265 445 393	23 579 918		н/д

Джерело: сформовано автором з використанням [172, с. 59–60].

**Структура заставного майна у Державному Позичковому банку
за 1843–1852 р.**

Роки	Селян (к-ть ревільких душ)	Будівлі (к-ть)	Фабрики і заводи (к-ть)
1	2	3	4
1843	590639	1003	84
1844	599648	1013	81
1845	609378	1011	79
1846	623213	1008	83
1847	640699	1006	86
1848	656175	977	86
1849	655155	970	84
1850	649055	956	81
1851	637737	965	80
1852	634651	968	79

Джерело: сформовано автором на основі [172, с .60].

Кредитна діяльність Приказів Громадської опіки за 1841-1852рр., (руб.)

Роки	Надано позик	Дохід від % та опер. діяльності	Чистий прибуток	Власний капітал
1841	6 748 648	3 026 366	564 021	12 542 159
1842	7 761 288	3 480 807	553 928	12 762 072
1843	9 355 107	3 843 212	636 541	12 963 930
1844	8 140 435	3 752 232	373 172	14 286 423
1845	10 765 622	3 939 388	400 972	13 698 742
1846	9 703 222	4 636 180	218 050	13 456 013
1847	1 026 774	4 891 989	335 048	13 985 575
1848	9 019 589	4 864 394	378 347	14 044 894
1849	10 308 721	5 070 135	360 146	13 481 584
1850	20 785 705	5 155 524	446 306	13 910 311
1851	10 323 116	5 323 028	284 187	13 026 119
1852	11 843 296	5 704 063	396 278	13 043 466

Джерело: сформовано автором на основі [172, с. 142–143].

Кредитна діяльність ДКБ за структурними підрозділами за 1818–1851 рр., (руб.)

Роки	Залишки зобов'язань передані від Облікових контор станом на 1 січня	Надано позик під заставу товарів		Позики прострочені по товар. кредитах
		через банк	через контори	
1818	2 028 537	1 446 080	0	380 519
1821	819 692	1 358 674	235 477	565
1822	1 337 199	1 768 665	561 633	7 375
1823	1 477 396	1 427 175	478 421	20 802
1824	1 533 097	920 865	364 531	16 752
1827	582 363	751 150	542 868	0
1830	666 709	343 272	265 790	19 562
1833	357 381	459 952	346 802	41 489
1836	528 326	378 484	185 442	22 400
1839	464 917	545 445	375 110	0
1842	737 234	129 444	148 323	38 382
1845	227 148	38 916	557 369	0
1848	406 851	52 850	598 446	0
1851	294 185	120 000	599 871	0

Джерело: розраховано автором з використанням [172, с. 96–97].

Система державних кредитних установ Російської імперії 1754–1830 рр.

Роки діяльності	Найменування	Вид кредитування	Терміни кредитування	Застава	% за кредит, річний	Примітка
1	2	3	4	5	6	7
1729–1754	Монетна контора	короткотермін	До 1 року (перекредит. до 3-х років)	Золото і срібло (в т. ч. у вигляді посуду, прикрас тощо)	8%	Емісійний. кредитні опер. 1733–1737рр. Застава подібно ломбарду.
1754–1786	Державний Дворянський позичковий банк	короткотерм.	До 1 року (перекредит. до 3-х років)	Населені маєтності (ревізькі душі), нерухоме майно, золото, срібло, діаманти, перла	6%	
1754–1762	Державний Комерційний (купецький) банк	короткотерм.	Від 1 міс. до 6 міс.	товари	6%	
1758–1763	Мідний банк	довготерм.	18 років з 1862 р. – 10 років	Населені маєтності (ревізькі душі), рухоме і не рухоме майно	6%, з 1762р. – 4%	Емісійний; позика не менше 1 тис.руб.; перші вкладні операції
1760–1763	Артилерійський банк	довготерм.	–«–	–«–	6%	емісійний
1768/1786 – 1843	Асигнаційний /Державний банк					емісійний
1806–1818 (передано у ДКБ)	Облікові контори Державного Асигнаційного банку	короткотерм.	3-9 міс. / 9 міс.	товари вітчизняного виробництва	6%	Окремий статут. Позики асигнаціями.
1772 – 1888/1895	Зберігальна казна Москва /Санкт-Петербург	короткотерм., довготерм.	5, 8, 12, 24 років	Населені маєтності (ревізькі душі), інше нерухоме майно	6%	

1772 – 1860 переведено у підпорядкування Мін.фіна.	Позикова казна	короткотерм.	3, 6, 9, 12 міс.	рухоме майно	6%, 8%	Ломбард. Не менше 10 руб./ 5руб., не більше 1 тис.руб. /3 тис.руб
1775 – закрито рахунки 1864 р., оновлено статути	Приказ громадської опіки	короткотерм./ довгострок.	Від 1 до 8 років, 12 років	Населені маєтності (ревизькі душі), дорогоцінності	6%, 5%.	Не менше 500 руб, не більше 1 тис. руб.
1786 – закрито рахунки 1860 р.	Державний Позичковий банк	довготерм.	для дворян – 20 р. для міст – 22 р. з 1824р. – 8, 12, 24 р.	Населені маєтності (ревизькі душі), кам'яні будівлі	Для дворян – 5%; для міст – 4%. з 1824 р. – 6% з 1830р. – 5%	
1797–1799	Допоміжний банк	довготермін.	25 р.	Населені маєтності (ревизькі душі), інше нерухоме майно	6%	
1817 – реорганізовано в Державний банк 31.05.1860 р.	Державний Комерційний банк (ДКБ)	короткотерм.,	3-9 міс. / 9 міс.	товари рос. виробництва, векселі	6%, 5%	1818 р. передано залишки зобов'яз. за довготерміновими позиками від Облікових контор

Джерело: сформовано автором на основі [243, с. 6–7; 275, с.87-104; 272; 229; 277, с. 437; 273; 271; 274; 456; 74; 242; 236; 455; 463; 437].

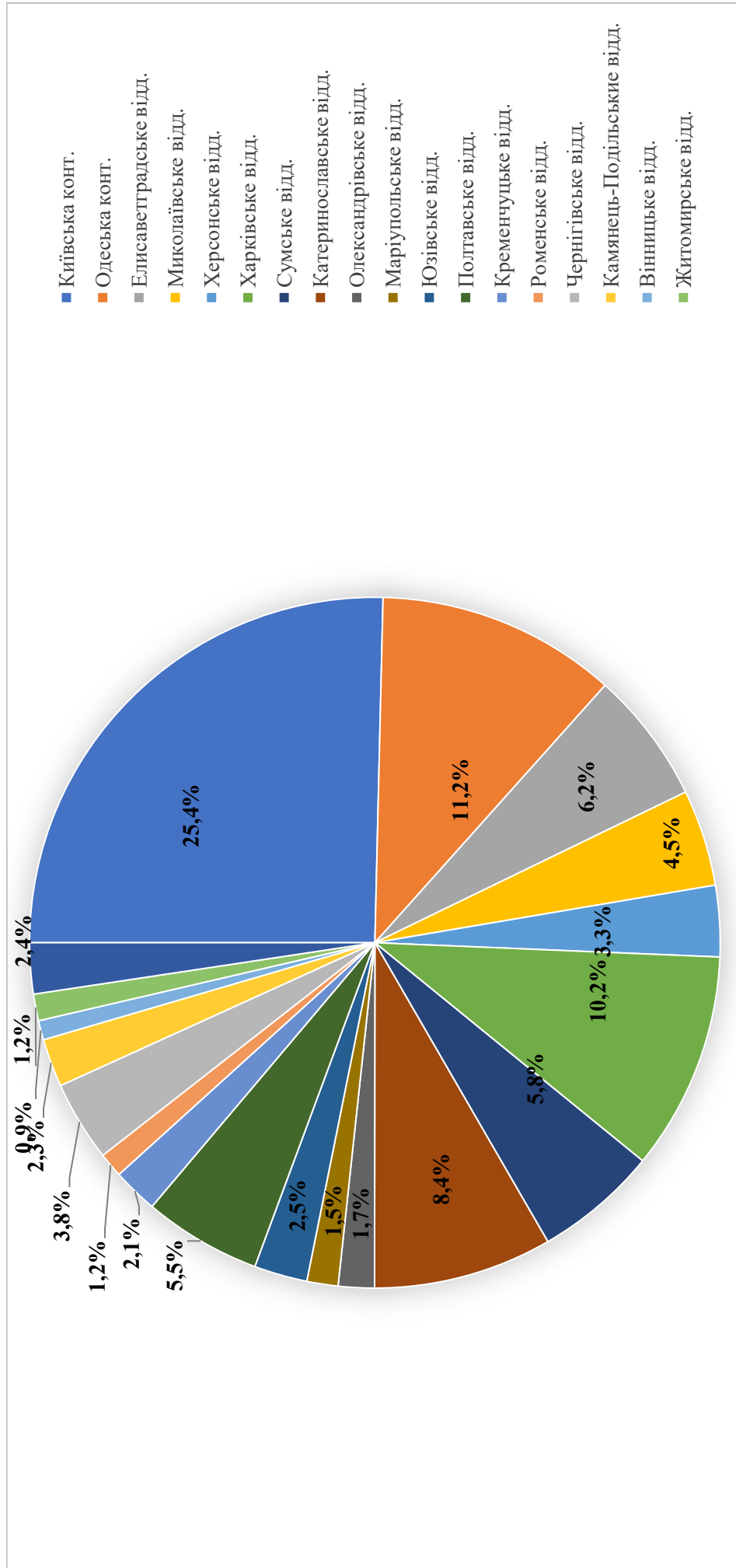
Відділення та контори ДБРІ в Наддніпрянській Україні, 1818–1916 рр.

Тип установи ДБРІ	Місто	Рік заснування
Контори	Київ	1 січня 1820 р.
	Одеса	1 січня 1819 р.
	Харків	1 вересня 1820 р.
Відділення I розряду	Катеринослав	27 червня 1864 р.
Відділення II розряду	Житомир	21 лютого 1876 р.
	Кам'янець-Подільський	23 вересня 1865 р.
	Кременчук	16 серпня 1883 р.
	Полтава	16 серпня 1868 р.
	Севастополь	13 серпня 1875 р.
	Херсон	23 червня 1876 р.
Відділення III розряду	Бердянськ	21 жовтня 1886 р.
	Єлисаветград	2 липня 1894 р.
	Маріуполь	23 грудня 1895 р.
	Суми	20 січня 1896 р.
	Чернігів	16 жовтня 1893 р.
	Юзівка	23 грудня 1893 р.
	Феодосія	25 січня 1895 р.
	Ромни	н/д
	Вінниця	н/д
	Миколаїв	н/д
Олександрівськ	н/д	

Джерело: сформовано автором на основі [129, с. 54–55; 87, с. 4–6; 510, с. 8].

Додаток Л

Структура ДБРІ в Надніпрянській Україні за балансами по конторах та відділеннях, станом на 1 січня 1914 р.

Джерело: розраховано автором з використанням [510, с. 8].

Надано позик АКБ Російської Імперії за типами кредитних послуг, 1901–1914 рр., (млн. руб.)

Роки	Облік векселів та торг. зобов'язань	Онкольні кредити під заставу та ін. зобов'язань	Термінові позики під заставу цінних паперів та ін. зобов'язань	Всього
1901	429,3	234,5	69,2	732,9
1902	452,5	223,9	65,9	742,2
1903	543,9	242,2	73,5	859,6
1904	631,3	280,8	71,7	983,7
1905	632,2	293,6	73,2	998,9
1906	555,4	354,4	68,9	978,6
1907	549,1	362,7	65,6	977,4
1908	612,3	392,1	67,8	1072,3
1909	715,8	417,1	64,1	1196,9
1910	837,5	387,0	н.д.	>1224,5
1911	1082,9	641,9	н.д.	>1724,8
1912	1240,5	1086,2	76,1	2402,8
1913	1447,2	1336,6	81,6	2865,4
1914	1548,1	1503,7	88,5	3140,2

Джерело: сформовано автором на основі [408, с. 39, 83, 127, 169, 211, 253, 295, 335; 369, с. 56].

АКБ та їх структурні підрозділи, що діяли на території Наддніпрянської України, 1868–1917 рр.

Назва Банку	Роки діяльності	Відділення	Комісіонерства
Волжське – Камський Комерційний Банк	1870 – 1917 рр.	1. Київ 2. Харків	-
Російський для Зовнішньої Торгівлі Банк	1871 – 1917 рр.	1. Київ 2. Одеса	1. Миколаїв
Азово–Донський Комерційний Банк	1871 – 1917 рр.	1. Бахмут 2. Бердянськ 3. Катеринослав (нині Дніпро) 4. Керч 5. Харків 6. Феодосія	1. Олександрівськ (нині Запоріжжя)
Катеринославський Комерційний Банк	1872 – 1901 рр.	1. Катеринослав	-
Кременчуцький Комерційний Банк	1872 – 1894 рр.	1. Кременчук	
Київський Промисловий Банк (з 1896 р. перейменовано в Південно-Російський Банк, з 1908 р. ввійшов до складу Об'єднаного Комерційного Банку)	1871 – 1917 рр.	1. Київ	-
Київський Приватний Комерційний Банк	1868 – 1917 рр.	1. Київ	-
Мінський Комерційний Банк	1873 – 1908 рр.	1. Переяслав 2. Біла Церква 3. Черкаси	-
Миколаївський Комерційний Банк	1872 – 1884 рр.	1. Миколаїв	
Одеський Обліковий Банк	1879 – 1917 рр.	1. Одеса 2. Миколаїв	-
Одеський Комерційний Банк	1870 – 1878 рр.	1. Одеса	-
Орловський Комерційний Банк (з 1908 р. увійшов до складу Об'єднаного Комерційного Банку)	1872 – 1917 рр.	-	1. Єлисаветград (нині Кропивницький) 2. Кременчук
Харківський Торгівельний Банк	1868 – 1901 рр.	1. Харків	-

Джерело: сформовано автором на основі [87, с. 46, 47, 48, 52, 53, 59; 374, с. 199–202].

**Заснування та фінансові результати діяльності міських громадських банків
Надніпрянської України, станом на 1 січня 1895 р.**

Назва губернії	Місто заснування МГБ	Рік заснування	Рік відкриття	Основний капітал, руб.			Запасний капітал, руб.			Чистий прибуток, руб.		
				При заснуванні	1895	1895	1895	1895	1892	1893	1894	
1	3	4	5	6	7	8	9	10	11			
Таврійська	1	Севастополь	1862	1863	30000	111852	12441	10736	4386	11823		
	2	Керч (Керч-Снікальський)	1862	1863	15000	235000	95000	26198	23274	36273		
	3	Балаклава	1865	1866	19525	27932	771	1578	1866	1569		
	4	Бердянськ (Бердяно-Ногайський)	1867	1868	160000	224675	0	15966	13296	10400		
	5	Феодосія	1874	1874	10000	72697	14294	1690	1026	2710		
	6	Мелітополь	1875	1875	25000	53538	10462	8685	7594	8055		
	7	Перекоп	1867	Не розпочато діяльність	10000	-	-	-	-	-		
Чернігівська	8	Глухів	1863	1863	50000	366296	115664	47869	45818	48971		
	9	Клинці (посад)	1882	1882	10000	54466	5949	6903	3229	61141		
	10	Кролевець	1865	1866	50000	86005	10740	4519	5040	4007		
	11	Новгород-Сіверський	1869	1870	10000	162345	49880	17500	16700	11450		
	12	Ніжин	1973	1873	110000	69308	5021	7073	11459	12503		
	13	Новозибків	1886	1886	13483	42145	5728	6421	4725	11997		
	14	Стародуб	1870	1870	10124	165891	40665	35296	29725	26880		
	15	Чернігів	1875	1875	10000	431400	35600	57298	63164	56236		
	16	Добрянка (посад)	1882	1882	10000	23066	4481	1246	3194	4083		
	17	Кременчук	1863	1865	60000	220000	0	0	22741	16948		
Полтавська	18	Переяслав	1864	1866	22520	62663	12081	6516	6737	7035		
	19	Лубни	1866	1866	10000	89262	18174	11222	16377	11881		
	20	Ромни	н.д.	1866	40000	126409	6196	3627	5625	4395		

Продовження додатку П

Полтавська	21	Прилуки	1868	1869	10000	99837	5539	11093	16633	15632	
	22	Херсон	1875	1875	20000	97740	23080	2100	9200	12500	
	23	Єлисаветград	1863	1865	120115	536231	322122	83001	80093	81100	
	24	Миколаїв	1864	1868	15000	102376	21150	4069	2583	5794	
	25	Ольвіополь	1864	1865	30000	Станом на 1892 р. ліквідовано					
Херсонська	26	Очаків	1867	1867	20000	25545	2490	630	403	240	
	27	Новомиргород	1868	1869	10000	31903	6721	4317	2582	2506	
	28	Олександрія	1873	1873	10000	43788	9050	7960	6567	9273	
	29	Анан'їв	1881	1881	10000	32942	3415	4731	22	100	
	30	Черкаси	1864	1864	50000	91762	5928	6857	574	7917	
Київська	31	Чигирин	1864	1867	50000	92247	6905	2123	2986	3743	
	32	Білопілля	1865	1866	15000	87598	4149	0	0	5299	
	33	Харків (Харківський Купецький)	1865	1866	15000	1300000	485000	137548	148472	106239	
	34	Ізюм (Іллі Ізвєкова)	1876	1876	10000	4234349	7624	5144	9252	3886	
Харківська	35	Слов'янськ	1868	1868	10000	47264	0	1548	2654	3628	
	36	Суми	1868	1868	10000	250188	30000	37641	29262	8254	
	37	Зміїв (Донець- Захаржевського)	1871	1871	27000	27750	6349	3396	4489	4367	
	38	Куп'янськ	1875	1875	10000	45498	1952	128	0	0	
	39	Золочів	1875	1875	10000	18512	2716	1391	1698	2157	
	40	Маріуполь	1866	1867	40000	Станом на 1892 р. ліквідовано					
Катерино- славська	41	Катеринослав	1871	1872	15000	99853	10809	16472	15645	18675	
	42	Олександрівка	1873	1873	15000	31942	4279	2552	2879	3691	
	43	Павлоград	1873	1874	12000	67073	33447	10728	8836	16126	
	Всього					1209767	9989348	1435872	613772	630806	659484

Джерело: сформовано автором на основі [87, с. 164–179; 410, с. 481–487].

Додаток Р

Зведений баланс міських громадських банків (МГБ) імперії
станом на 1 січня 1913–1916 рр., (тис. руб.)

Статті балансу	Станом на 1 січня року:				Приріст/ убуток, %
	1913	1914	1915	1916	
Кількість МГБ	305	319	337	343	12,4%
АКТИВ					
Каса готівкою	5549,2	4629,4	6531,5	7802,9	40,6
Поточні рахунки, вклади	19967,8	18362,5	27278,1	44716,5	123,9
%% папери	17740,8	17811,1	22223,1	43150,1	143,2
Термінові борги за позиками кл.	201555,4	221971,2	229631,0	220422,3	9,3
Прострочені борги клієнтів	4234,0	5310,3	7282,8	8206,5	93,8
Кредити містам і земствам	4972,5	5248,4	6632,1	10958,7	120,4
Нерухоме майно за банком	259,7	267,6	303,5	667,9	157,2
Кореспонденти loro	1336,9	2567,6	3811,3	1617,9	21,1
nostro	1930,5	1622,8	2101,0	3338,2	72,9
Інші статті активу	3753,8	4821,2	5365,3	6749,5	79,8
ПАСИВ					
Основний капітал	44921,3	46194,7	47794,0	49227,5	9,6
Запасний капітал	12060,1	12745,7	13512,9	14198,0	17,7
Спеціальний капітал	837,2	797,7	863,1	1003,6	19,9
Довічні вклади	12421,5	12423,3	12411,0	12781,0	2,9
Вклади: термінові	83630,4	91718,3	96596,6	91853,5	9,8
Безстрокові	25739,4	26030,3	25844,2	27355,0	6,3
Поточні рахунки	61854,9	68286,0	89152,0	130001,6	110,2
Позики під забезпечення	5124,7	8018,5	6270,0	2776,9	-45,8
Кореспонденти loro	682,3	590,1	538,4	873,2	27,8
nostro	768,3	1392,1	959,5	1276,2	66,1
Інші статті пасиву	13260,5	14415,4	15218,0	16284,0	22,8
БАЛАНС	261300,6	282612,1	309159,7	347630,5	33,0

Джерело: розраховано автором з використанням [412, с. 122].

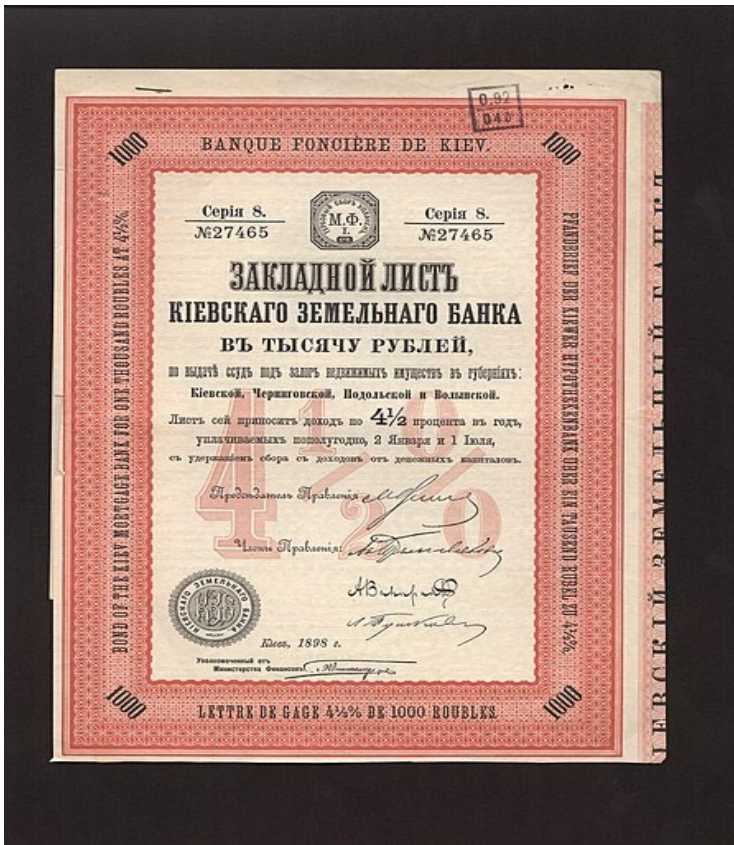
Система іпотечного кредитування банківськими установами Російської імперії, 1864–1918 рр.

Роки діяльності	Найменування	Вид кредитування	Терміни кредитування	Застава	% за кредит, річний	Примітка
1	2	3	4	5	6	7
1864–1916	Земський банк Херсонської губернії (м. Одеса)	довготермін.	від 34р. 1міс. до 38 р. 6 міс.	нерухоме майно: маєтки, земля	5,5%, 5%, 4,5%.	Позики закладними листами
1865–1885	Акціонерне Товариство взаємного поземельного кредиту (С.-Пб, засн. барон Френкель та ін.)	довготермін.	37 р.	нерухоме майно: маєтки, земля	5%	Позики закладними листами, сплата за курсом валют
1866–1890 справи передано до ДДЗБ	Товариство взаємного поземельного кредиту (С.-Пб., губ. та повітові міста)	довготермін. короткотермін.	до 37 р. до 1 року	нерухоме майно: маєтки, земля	5%, 6%	-«- Паї вносилися дзвінкою монетою.
1871–1918	Харківський земельний банк (акціонерний)	довготермін. короткотермін.	макс. – 61 р. 8 міс. мінім. – 18 р. 7міс. від 1 до 3-х р	Земля, міська нерухомість	6% 5% 4,5% Визнач. правлінням банку	Довгостр. - заклад. листами; короткотерм. - готівкою Діяв на: Харків., Полтав., Курську, Воронежську, Катеринослав., Орловську, Ставропольську, м. Севастополь, Симферопіль, Ялта та області: Донську, Кубан., Терську.

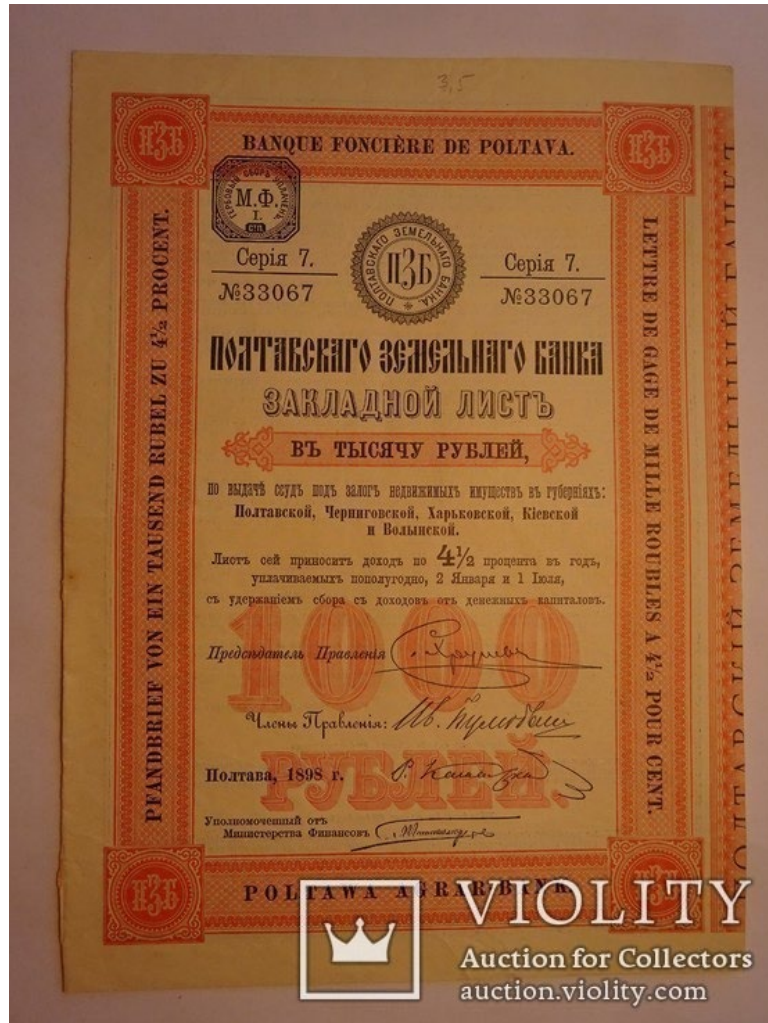
1872–1918	Полтавський земельний банк (акціонерний)	довготермін. короткотермін.	макс. – 61р. 8 міс. мінім. – 18р. 7 міс. від 1 до 3-х р	Земля, міська нерухомість	6% 5% 4,5% Визнач. правлінням банку	Позики заклад. листами. Діяв на: Полтавську, Чернігівську, Харківську, Київську, Волинську губ.
1872–1918	Київський земельний банк (акціонерний)	довготермін. короткотермін.	макс. – 61р. 8 міс. мінім. – 18р. 7 міс. від 1 до 3-х р	Земля, міська нерухомість	6% 5% 4,5% Визнач. правлінням банку	Позики заклад. листами. Діяв на: Київ, Чернігівську, Подільську, Волинську губ.
1872–1918	Бессарабсько-Таврійський земельний банк (акціонерний)	довготермін. короткотермін.	макс. – 61р. 8 міс. мінім. – 18р. 7 міс. від 1 до 3-х р.	Земля, міська нерухомість	6% 5% 4,5% Визнач. правлінням банку	Позики заклад. листами. Діяв на: Херсон, Таврійську, Подільську губ.
1882–1918	Державний Селянський поземельний банк	Довготермін.	макс. – 51р. 9 міс. мінім. – 13 р. (див. Додаток S)	Земля	5,5%, 5,0% 4,5%, 4,0%,	Позики свідоцтвами ДСПЗБ. В Україні – 9 відділень
1885–1917	Державний Дворянський земельний банк	Довготермін.	макс. – 66р. 6 міс. мінім. – 11 р. (див. Додаток SS)	Мастки, земля	5,0% 4,5%, 4,0%, 3,5%	Позики закладними листами ДДЗБ В Україні – 6 відділень

Джерело: сформовано автором на основі [458; 454; 443; 452; 443; 431; 439; 447; 436].

Додаток Т

VIOLITY
Auction for Collectors
auction.violity.com

Джерело: URL: www.violity.com.

Додаток У

Показники діяльності акціонерних земельних банків станом на 1 січня 1895 р.

Назва АЗБ	Основний капітал, тис. руб.	Резервний капітал, тис. руб.	Майно в заставі				Прострочена заборгованість		Чистий прибуток, тис. руб.	Дивіденди, %
			земля		міська нерухомість		земля	міська нерух.		
			к-ть	сума, тис. руб.	к-ть	сума, тис. руб.	сума, тис. руб.	сума, тис. руб.		
Харківський	7 247,0	2 001,9	4616	101 949,2	4495	55 031,8	54 528,0	27 483,3	1 219,6	14,0
Полтавський	2 772,0	1 909,3	4944	44 909,4	припинено	припинено	н/д	н/д	607,5	18,0
Кійський	4 000,0	1 847,6	2193	80 945,2	772	15 617,8	44 716,8	7 453,1	839,4	19,361
Бессарабсько-Таврійський	3 073,4	1 222,5	972	66 960,3	879	15 665,0	34 684,3	6 802,4	688,8	15,75
Всього по Україні	17092,4	6 981,30	12725	294764,1	6146	86314,6	133929,1	41738,8	3355,3	16,78
Віленський	6 440,0	1 980,9	5698	117 988,9	2176	33 555,2	64 597,4	16 845,1	1 092,9	15,0
Московський	7 000,0	2 067,5	4782	100 529,7	2635	53 960,6	54 556,3	26 181,3	1 401,5	16,0
Санкт-Петербурзько-буржско-Тульський	4 200,0	856,5	3129	50 259,6	3012	42 270,7	26 974,7	19 560,5	630,2	11,0
Донський	3 250,0	1 238,1	2086	51 683,3	1901	24 960,6	26 980,4	12 703,3	580,6	17,0
Нижегородсько-Самарський	2 640,0	1 057,7	1112	53 900,1	1151	15 507,2	25 299,1	5 929,1	444,3	16,0
Ярославо-Костромський	1 000,0	26,8	223	4 198,5	492	4 285,4	1 445,1	1 990,7	75,3	6,8
Всього по імперії	41622,4	14 208,80	29755	673324,2	17513	260854,3	333782,1	124948,8	7580,1	13,6
Частка укр. АЗБ у заг. імпер. показн.	41,1	49,1	42,7	43,8	35,1	33,1	40,1	33,4	44,3	15,2

Джерело: розраховано автором з використанням [87, с. 118–131].

Загальні показники балансу АЗБ Російської імперії за 1912–1916 рр., тис. руб.

Роки (на 1 січня)	Основ- ний капітал, тис. руб.	Резерв- ний капітал, тис. руб.	Поточні рахунки, тис. руб.	Позики довгострокові			Короткотермінові позики, тис. руб.	Позики		Заставні листи в обігу		Чистий Прибу- ток тис. руб.
				під заставу землі тис. руб.	під заставу міського нерух. майна, тис. руб.	інше, тис. руб.		пільові, тис.руб.	процентові, тис.руб.	4,5% кредитні	5% металічні на 48 р. 8 міс.	
1913	88301,9	47571,6	35952,5	840508,3	370259,8	4198,5	19520,3	34451,9	15869,6	1222200,5	102,1	17052,9
1914	90266,1	49983,3	35569,9	897293,0	388791,2	745,7	23509,9	36699,5	18826,3	1294174,9	91,0	16939,2
1915	91358,6	51061,3	35413,9	934381,4	398546,0	503,5	23127,5	39662,5	27512,8	1340796,8	79,0	16536,2
1916	91360,5	51224,5	34567,8	947804,6	380963,7	1660,6	22536,6	39687,8	35894,8	1337745,7	68,0	16465,4
1917	91610,5	51544,8	37909,0	946737,3	357720,1	1787,8	19026,9	37053,6	39604,3	1313884,9	58,0	16344,6

Джерело: розраховано автором з використанням [412, с. 108].

**Обов'язкові річні платежі за іпотечним кредитом ДСПЗБ
за 1895–1906 рр.,(%).**

Термін кредитування	% за кредитом	% на витрати та резервний капітал	% погашення тіла кредиту	% загальний обов'язковий платіж
за статутом 1882 р. (дія з 1 січня 1883 р.)				
24 роки 6 міс.	5,5	1,0	2	8,5
34 роки 6 міс.	5,5	1,0	1	7,5
За законом листопада 1894 р.				
24 роки 6 міс.	4,5	1,0	2	7,5
34 роки 6 міс.	4,5	1,0	1	6,5
За статутом 1895 р. (з листопада)				
13 років	4,50	1,0	6,0	11,5
17 років	4,50	1,0	4,0	9,5
26,5 роки	4,50	1,0	2,0	7,5
38 років і 4 міс.	4,50	1,0	1,0	6,50
51 рік і 9 міс.	4,50	1,0	0,5	6,0
За законом 1898 р. (дія з 1 січня 1899 р.)				
13 років	4,0	0,75	6,0	10,75
17 років	4,0	0,75	4,0	8,75
26,5 років	4,0	0,75	2,0	6,75
38 років і 4 міс.	4,0	0,75	1,0	5,75
51 рік і 9 міс.	4,0	0,75	0,5	5,25
За законом 1905 р. (дія з другого півріччя 1905 р.)				
13 років	4,50	0,83	5,77	11,10
18 років	4,50	0,83	3,67	9,00
28 років	4,50	0,83	1,82	7,15
41 рік	4,50	0,83	0,87	6,20
55 років і 6 міс.	4,50	0,83	0,42	5,75
За законом березня 1906 р.				
13 років	5,0	0,4	5,6	11,00
18 років	5,0	0,4	3,5	8,90
28 років	5,0	0,4	1,7	7,10
41 рік	5,0	0,4	0,8	6,20
55 років і 6 міс.	5,0	0,4	0,35	5,75
За законом жовтня 1906 р. (дія з другого півріччя 1906 р.)				
13 років	не встановлено	не встановлено	не встановлено	9,25
18 років	не встановлено	не встановлено	не встановлено	7,50
28 років	не встановлено	не встановлено	не встановлено	5,80
41 рік	не встановлено	не встановлено	не встановлено	4,95
55 років і 6 міс.	не встановлено	не встановлено	не встановлено	4,50

Джерело: сформовано автором на основі [334, с. 221; 219, с. 635; 335, с. 643; 238, с. 1049; 216, с. 605; 263, с. 291; 344, с. 130; 239, с. 902].

Землі у розпорядженні ДСПЗБ у 1907–1910 рр., (десятин)

Губернії	Придбано земель за рахунок Банку	Отримано земель Удільного відомства	Конфісковано земель в компенсацію заборгованостей	Всього
Волинська	28390	4283	703	33376
Катеринославська	29856	9504	106	39466
Київська	31997	51768	567	84332
Подільська	49946	30185	31	80162
Полтавська	83028	8469	2139	93636
Таврійська	69333	8777	2855	80965
Харківська	89409	10455	0	99864
Херсонська	80980	13271	1590	95841
Чернігівська	42323	0	13514	55837
Всього по українських губ.	505262	136712	21505	663479
Всього по інших губ. Російської імперії	3180150	1059320	441792	4681262
Всього по імперії	4190674	1332744	484802	6008220

Джерело: сформовано автором на основі [281, с. 58–59].

Продано земель Державним Селянським банком за 1907–1910 рр.

Губернії	Одно- осібним власникам (дес.)	Кредитним товариствам (дес.)	Селянським общинам (дес.)	Інш. (дес.)	Всього (десятин)	Всього (руб.)	Середня вартість землі 1 дес. землі (руб.)
1	2	3	4	5	6	7	8
Київська	35076	5199	876	957	42108	9423364	223,79
Подільська	47047	1692	298	861	49898	11780094	236,08
Волинська	11757	5997	149	1481	19384	2985370	154,01
Всього Правобережжя	93880	12888	1323	3299	111390	24188828	204,63
Катеринославська	31876	8802	1088	531	42297	7021562	166,01
Херсонська	70548	15427	2382	470	88827	17910403	201,63
Таврійська	56569	6420	5095	11	68095	10613735	155,87
Всього івденні губ.	158993	30649	8565	1012	199219	35545700	174,50
Харківська	65469	241	45	113	65868	12777932	193,99
Полтавська	68214	10606	587	910	80317	17946365	223,44
Чернігівська	19816	1332	1731	607	23486	4297837	183,00
Всього Лівобережжя	153499	12179	2363	1630	169671	35022134	200,14
Всього	406372	55716	12251	5941	480280	94756662	193,09

Джерело: сформовано автором на основі [281, с. 60–67].

Додаток Ш

Обов'язкові річні платежі за іпотечними кредитами ДДЗБ (%)

Термін кредитування	% за кредитом	% на витрати та резервний капітал	% погашення тіла кредиту	% загальний обов'язковий платіж
1	2	3	4	5
За положенням 1885 р. (закладні листи – 5% річних)				
36 років 7 міс.	5,0	0,25	1,0	6,25
48 років 8 міс.	5,0	0,25	0,50	5,75
За законом жовтня 1889 р. (закладні листи – 5% річних)				
38 років і 4 міс.	4,50	0,25	1,0	5,75
51 рік і 9 міс.	4,50	0,25	0,5	5,25
За статутом 1890 р. (закладні листи – 5% річних; з кінця 1892 р. – 4,5% річних)				
11 років	4,50	0,25	7,25	12,0
14 років	4,50	0,25	5,25	10,0
20 років	4,50	0,25	3,25	8,0
25 років	4,50	0,25	2,25	7,0
34 років 6 міс.	4,50	0,25	1,25	6,0
38 років 4 міс.	4,50	0,25	1,0	5,75
44 роки	4,50	0,25	0,75	5,5
51 рік і 9 міс.	4,50	0,25	0,5	5,25
66 років і 6 міс.	4,50	0,25	0,25	5,0
За законом листопада 1894 р. (закладні листи – 4,5% річних; з 1895 р. – 4 % річних)				
11 років	4,0	0,25	7,25	11,50
14 років	4,0	0,25	5,25	9,50
20 років	4,0	0,25	3,25	7,50
25 років	4,0	0,25	2,25	6,50
34 років 6 міс.	4,0	0,25	1,25	5,0
38 років 4 міс.	4,0	0,25	1,0	5,50
44 роки	4,0	0,25	0,75	5,0
51 рік і 9 міс.	4,0	0,25	0,50	4,75
66 років і 6 міс.	4,0	0,25	0,25	4,50
За законом травня 1897 р. (закладні листи – 3,5% річних)				
11 років	3,50	0,25	7,25	11,0
14 років	3,50	0,25	5,25	9,0
20 років	3,50	0,25	3,25	7,0
25 років	3,50	0,25	2,25	6,0
34 років 6 міс.	3,50	0,25	1,25	5,50
38 років 4 міс.	3,50	0,25	1,0	5,0
44 роки	3,50	0,25	0,75	4,50
51 рік і 9 міс.	3,50	0,25	0,50	4,25
66 років і 6 міс.	3,50	0,25	0,25	4,0

Продовження додатку Щ

	За законом липня 1900 р. (закладні листи – 3,5% річних; з 1903 р. – 4 % річних)			
За всіма строками	4,0	0,25	н/д	н/д
	За законом березня 1906 р. (закладні листи – 4,5 % річних)			
11 років	4,50	0,25	7,25	12,0
14 років	4,50	0,25	5,25	10,0
20 років	4,50	0,25	3,25	8,0
25 років	4,50	0,25	2,25	7,0
34 роки 6 міс	4,50	0,25	1,25	6,0
38 років 4 міс.	4,50	0,25	1,0	5,75
44 роки	4,50	0,25	0,75	5,5
51 рік і 9 міс.	4,50	0,25	0,5	5,25
66 років 6 міс.	4,50	0,25	0,25	5,0
	За законом березня 1906 р. (закладні листи – 5% річних)			
10 років 8 міс.	5,0	0,25	7,25	12,5
13 років 7 міс.	5,0	0,25	5,25	10,5
18 років 11 міс.	5,0	0,25	3,25	8,5
23 років 9 міс.	5,0	0,25	2,25	7,5
32 роки 8 міс.	5,0	0,25	1,25	6,5
36 роки 4 міс	5,0	0,25	1,0	6,25
41 років 3 міс.	5,0	0,25	0,75	6,0
48 роки 7 міс.	5,0	0,25	0,5	5,75
61 рік і 8 міс.	5,0	0,25	0,25	5,5

Джерело: сформовано автором на основі [333, с. 265–268; 336, с. 582; 226, с. 582; 345, с. 366; 219, с. 634; 227, с. 327; 267, с. 939; 344, с. 129; 225, с. 336; 252, с. 179–180; 250, с. 1131–1132; 218, с. 103–104; 222, с. 292; 223, с. 1636–1637; 95, с. 24–27].

Додаток Ю

**Стан видачі кредитів Державним Дворянським Земельним банком за
1886–1909 рр.**

Роки	К-ть кредитних договорів	Видано позик (млн. руб.)	Середній розмір позики (тис. руб.)
1886	2172	68,8	31,7
1887	2552	71,0	27,8
1888	1546	33,7	21,8
1889	1444	36,7	25,4
1890	2134	57,3	26,7
1891	1931	46,5	24,1
1892	1365	24,6	18,0
1893	1242	31,3	25,2
1894	1090	24,7	22,7
1895	2125	52,6	24,7
1896	2412	61,9	25,7
1897	2253	56,5	25,3
1898	3174	84,4	26,6
1899	1900	48,5	25,5
1900	1784	49,5	27,7
1901	1818	47,4	26,1
1902	1767	49,7	28,1
1903	1549	33,6	21,7
1904	1259	25,8	20,5
1905	846	17,2	20,3
1906	625	15,9	25,4
1907	280	10,0	35,7
1908	518	14,6	28,2
1909	786	23,0	29,1

Джерело: сформовано автором на основі [95, с.52].

**Основні показники діяльності сільських банків Наддніпрянщини,
станом на 1 січня 1908, 1911–1912 рр.**

Показники	Назва губернії											Всього							
	Київська	Подільська	Волинська	Харківська	Полтавська	Таврійська	Катерино-славська	Херсонська	Чернітвська	2	3		4	5	6	7	8	9	10
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11									
	1908 р.																		
Кількість установ	253	225	207	251	266	39	231	44	172										1688
Позик надано (тис. руб.)	2368,7	8195,6	2844,2	2380,7	8306,3	445,0	4857,4	2069,3	2176,7										33643,9
Прострочених позик	730,0	2659,6	1131,9	1289,0	1943,3	300,3	1429,8	312,2	825,6										10621,7
Середній розмір кредиту (руб.)	31,6	42,2	21,6	21,9	33,6	37,7	34,8	132,1	16,9										41,4
Кредит у Держбанку (тис. руб.)	0,0	0,0	203,1	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0										203,1
Вклади та ін. зобов'яз. (тис. руб.)	1424,1	5344,4	1429,5	590,7	5804,6	214,2	3474,3	1764,7	555,1										20601,6
Власний капітал (тис. руб.)	1011,3	3128,6	2253,1	1911,4	2691,9	253,3	1570,0	721,8	1664,9										15206,3
Баланс (тис. руб.)	2435,4	8473,0	3899,0	2502,1	8496,5	467,5	5044,3	2186,5	2220,0										35724,3
	1911 р.																		
Кількість установ	258	286	225	114	265	36	224	49	157										1614
Позик надано (тис. руб.)	2913,5	9319,1	2854,4	1594,6	7825,0	476,0	5315,8	3894,4	2123,1										36316

Продовження додатку Я

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Прострочених позик	539,5	3045,1	995,5	803,8	1620,1	211,7	818,2	363,7	581,0	8979
Середній розмір кредиту (руб.)	33,5	38,3	20,4	24,5	30,0	43,7	41,4	198,8	19,5	50,0
Кредит у Держбанку (тис. руб.)	0,0	16,1	0,0	0,0	3,0	0,0	0,0	2,0	1,0	22,1
Вклади та ін. зобов'яз. (тис. руб.)	1665,0	6052,2	774,2	310,0	5522,2	148,2	5522,2	3909,8	681,4	24585
Власний капітал (тис. руб.)	1374,1	3698,2	2283,8	1408,7	3018,4	254,9	3018,4	566,0	1515,4	17138
Баланс(тис. руб.)	3038,6	9766,5	3058,0	1718,7	8543,6	104,3	8543,6	4477,8	2197,8	41449
1912 р.										
Кількість установ	284	343	231	108	266	35	230	49	162	1708
Позик надано (тис. руб.)	3770,3	10647,2	6147,2	1656,0	8210,5	555,9	6147,2	4283,2	2302,8	43720
Прострочених позик	382,6	2829,9	3406,8	675,3	1505,5	178,0	797,0	285,2	611,6	10671,9
Середній розмір кредиту (руб.)	38,8	42,9	44,8	25,3	30,3	40,4	44,8	200,0	17,0	53,8
Кредит у Держбанку (тис. руб.)	0,0	19,8	0,0	9,0	6,0	1,5	2,0	7,0	1,0	46,3
Вклади та ін. зобов'яз. (тис. руб.)	2343,6	7180,6	4418,5	383,2	5575,8	324,4	4418,5	4437,9	746,5	29829,0
Власний капітал (тис. руб.)	1648,6	4003,1	1940,3	1403,1	3188,4	262,7	1940,3	621,2	1649,9	16657,6
Баланс (тис. руб.)	3992,2	11203,5	6360,8	1795,3	8770,2	588,6	6360,8	5066,1	2397,4	46534,9

Джерело: розраховано автором з використанням [306, приложеним 2. с. 18–23; 307, с. 22–29, 72–79].

Основні показники діяльності ОПТ Наддніпрянщини, станом на 1 січня 1897 р.

Показники	Київська	Подільська	Волинська	Харківська	Полтавська	Таврійська	Катеринославська	Херсонська	Чернітвська	Всього
Кількість товариств	8	3	2	5	17	42	13	5	15	110
Позик надано, руб.	134 847	452 794	123 574	85 586	376 314	2 234 054	284 058	153 081	154 444	3 998 752
Вклади, руб.	146 021	78 891	49 225	14 364	89 120	360 842	75 215	77 348	52 820	943 846
Пайовий капітал, руб.	104 021	137 787	68 458	38 647	181 111	941 051	136 002	77 348	95 797	1 780 222
Кількість членів	5 582	6 938	792	1 827	4 577	27 175	4 385	1 867	3 682	56 825
Запозичений капітал, руб.	34256	256900	9000	25608	101985	1005048	21359	6462	5299	146 5917
Прибуток, руб.	12 139	2 889	5 253	5 557	20 906	97 868	16 204	6 967	12 995	180 778
Середній прибуток на одне тов-во, руб.	1 517,4	963	2 626,5	1 111,4	1 229,8	2 330,2	1 246,5	1 393,4	866,3	1 476,0
Баланс, руб.	322 532	533 429	146 712	93 850	442 177	2 595 290	340 843	163 946	196 656	4 835 435

Джерело: сформовано автором з використанням [387, с. 8–15].

Додаток АБ

Доля прострочених платежів за кредитами в загальній сумі наданих позик
зкладами дрібного кредиту станом на 1 січня 1908, 1911–1912 рр., %

Заклад дрібного кредиту	Назва губернії	1908 р.	1911 р.	1912 р.
Сільські громадські установи (у т.ч. сільські банки)	Київська	30,9	18,5	10,1
	Подільська	32,5	32,7	26,6
	Волинська	39,8	34,9	55,4
	Харківська	54,1	50,4	40,8
	Полтавська	23,4	20,7	18,3
	Таврійська	67,5	44,5	32,0
	Катеринославська	29,4	15,4	13,0
	Херсонська	15,1	9,3	6,7
	Чернігівська	38,0	27,4	26,6
	Загалом	36,7	28,2	25,5
ОПТ	Київська	6,8	3,4	2,1
	Подільська	4,2	3,5	3,1
	Волинська	4,5	3,5	2,1
	Харківська	7,6	6,0	4,8
	Полтавська	3,5	2,5	3,0
	Таврійська	3,1	2,4	1,7
	Катеринославська	4,7	3,2	2,9
	Херсонська	2,9	3,5	2,6
	Чернігівська	7,0	4,9	5,5
	Загалом	4,9	3,7	3,1
КТ	Київська	3,3	1,1	1,1
	Подільська	4,3	7,3	4,6
	Волинська	3,3	2,6	1,1
	Харківська	2,2	0,6	0,5
	Полтавська	2,8	2,0	9,5
	Таврійська	5,4	1,2	0,9
	Катеринославська	9,9	5,7	2,7
	Херсонська	3,7	3,7	2,5
	Чернігівська	2,9	2,3	1,4
	Загалом	4,2	2,9	2,7

Джерело: сформовано автором з використанням [306, Приложение 2. с.18-23; 307, Приложение с.22-29, 72-79]

**Основні показники діяльності КТ Наддніпрянщини,
станом на 1 січня, 1911–1912 рр.**

Показники	Назва губернії										
	Київська	Подільська	Волинська	Харківська	Полтавська	Таврійська	Катерино-славська	Херсонська	Чернігівська	Загалом	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	
на 1 січня 1911 р.											
Кількість товариств	55	48	139	136	140	67	105	264	83	1037	
Кількість членів	27832	22771	41029	79244	78633	51492	44131	152561	32180	529873	
Позик надано (тис. руб.)	974,4	195,2	748,1	2429,3	3302,9	3563,3	1731,9	5764,4	806,0	19515,5	
Позик в сер. на позичальника (руб.)	47,8	40,8	30,6	47,9	67,9	93,9	63,1	57,1	40,1	54,4	
Кредит у Держбанку (тис. руб.)	163,3	184,2	239,5	353,5	550,1	340,2	428,8	1254,3	162,0	3675,9	
Вклади та ін. зобов'язання (тис. руб.)	843,4	278,2	480,6	2156,5	2665,4	3166,5	1224,2	4319,0	632,0	15765,8	
Власний капітал (тис. руб.)	102,6	49,5	66,5	257,3	331,8	603,7	204,4	835,8	93,0	2544,6	
Баланс (тис. руб.)	1120,6	520,3	795,0	2817,8	3604,7	4165,9	1871,6	6471,3	898,0	22265,2	

Продовження додатку АВ

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
	на 1 січня 1912 р.									
Кількість товариств	70	52	197	159	173	76	130	298	98	1253
Кількість членів	46451	29908	71146	118276	104692	59760	60060	181204	46506	718003
Позик надано (тис. руб.)	2019,9	854,4	2013,6	4738,3	4890,2	4849,3	2882,3	9037,2	1294,0	32579
Позик в сер. на позичальника (руб.)	57,4	46,2	41,4	57,1	72,7	103,1	89,1	67,5	45,3	64,4
Кредит у Держбанку (тис. руб.)	247,8	235,4	574,6	652,5	711,2	511,2	658,0	2212,9	235,4	6039,0
Кредит у земств (тис.руб.)	113,5	0,0	658,7	1024,7	202,1	18,7	568,9	212,5	26,5	2825,6
Вклади та ін. зобов'язання (тис. руб.)	1749,8	595,1	716,2	3077,4	4267,6	4253,2	1489,7	6441,4	1070,9	23661,3
Власний капітал (тис. руб.)	200,3	88,8	180,7	504,8	477,8	796,9	325,7	1254,5	150,1	3979,6
Баланс (тис. руб.)	2344,2	936,7	2152,6	5360,9	5760,6	5660,2	3065,1	10211,5	1499,4	36991,2

Джерело: сформовано автором з використанням [307, Приложение с. 22-29, 72-79].

**Основні показники діяльності ОПТ Наддніпрянщини,
станом на 1 січня, 1911–1912 рр.**

Показники	Назва губернії										
	Київська	Подільська	Волинська	Харківська	Полтавська	Таврійська	Катеринославська	Херсонська	Чернігівська	Загалом	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	
	на 1 січня 1911 р.										
Кількість товариств	105	43	31	15	48	49	37	50	43	421	
Кількість членів	79526	30247	20717	8064	243226	48962	20364	28313	23035	502454	
Позик надано (тис. руб.)	4661,0	2082,3	1322,4	929,6	1628,1	5169,2	1727,6	1947,7	1437,2	20905,1	
Позика сер. на позичальника (руб.)	71,0	80,0	74,6	126,8	81,5	114,8	97,8	85,4	73,7	89,5	
Кредит у Держбанку (тис. руб.)	33,6	100,0	18,5	5,5	107,9	242,6	73,4	52,3	12,0	645,8	
Вклади та ін. зобов'язання (тис. руб.)	3431,7	1499,3	1114,7	716,4	956,7	3618,2	1189,5	1405,1	889,0	14820,6	
Власний капітал (тис. руб.)	1798,2	731,7	412,3	389,1	676,2	2149,1	579,4	673,9	676,3	8086,2	
Баланс (тис. руб.)	5399,2	2436,3	1596,0	1141,2	1782,9	6091,2	1863,2	2190,5	1619,2	24119,7	

Продовження додатку АГ

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
	на 1 січня 1912 р.									
Кількість товариств	126	71	47	16	59	52	54	59	51	535
Кількість членів	108367	47666	31467	10346	29851	53249	32850	37295	27596	378687
Позик надано (тис. руб.)	7161,2	3252,8	2247,3	1225,8	2043,3	6195,5	2788,5	2904,4	1768,3	29587,1
Позика сер. на позичальника (руб.)	77,7	109,0	86,1	149,2	82,9	129,7	96,3	41,4	76,4	94,3
Кредит у Держбанку (тис. руб.)	113,4	114,9	57,6	5,0	136,5	394,6	108,1	128,5	35,5	1094,1
Кредит у земств (тис. руб.)	91,8	3,0	89,5	64,9	5,1	13,5	1027,0	6,7	1,3	1302,8
Вклади та ін. зобов'язання (тис. руб.)	5389,5	2468,3	1869,4	916,7	1376,6	4440,7	942,5	2259,0	1221,4	20884,1
Власний капітал (тис. руб.)	2399,4	1044,3	598,8	455,5	774,2	2170,7	831,8	901,6	782,8	9959,1
Баланс (тис. руб.)	8278,1	3741,5	2702,5	1481,1	2350,3	7135,1	2942,3	3380,7	2093,9	34105,5

Джерело: сформовано автором з використанням [307, таблиці с. 22–29, 72–79].

Призначення кредитів отриманих позичальниками в ОПТ та КТ за 1912–1914 рр.

Призначення позик	На 1 січня 1913 р.				На 1 січня 1914 р.				На 1 січня 1915 р.			
	Кількість виданих позик	Загальна сума (тис. руб.)	% від загальної суми позик	Середня сума позик	Кількість виданих позик	Загальна сума (тис. руб.)	% від загальної суми позик	Середня сума позик	Кількість виданих позик	Загальна сума (тис. руб.)	% від загальної суми позик	Середня сума позик
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Придбання землі	341027	27201,5	7,50	79,8	357161	30458,9	6,8	85,3	337206	29319,3	6,6	86,9
Господарче будівництво	260924	11087,4	3,10	42,5	291048	14337,6	3,2	49,3	294777	13992,3	3,1	47,4
Житлове будівництво	550327	27229,7	7,50	49,5	749437	35793,1	8,0	47,8	725442	36452,1	8,2	50,2
Обробіток та удобрення землі	193620	5355,6	1,50	27,7	111702	5302	1,2	47,5	101991	5184	1,1	50,8
Сільськогосподарські знаряддя	332103	11642,5	3,20	35,1	326617	15051,6	3,4	46,1	346295	15996,7	3,6	46,2
Ремісничі інструменти	196593	4571,8	1,26	23,2	68986	3500,3	0,8	50,7	62185	3241,9	0,6	52,1
Живий інвентар	1553283	67859,1	18,80	43,7	1947406	97141,5	21,6	49,9	2048512	107231,5	24	52,3
Оренда землі	1604826	63552,2	17,60	39,6	1585434	86665,5	19,3	54,7	1344340	66462,7	15	49,4
Придбання посів. матеріалів	972859	23536,9	6,70	24,2	892465	24635,6	5,4	27,6	886899	25838,8	5,9	29,1
Сировина для ремісничої діяльності	483132	22576,4	6,20	46,1	437816	25972,3	5,8	59,3	389830	22689,1	5,2	58,2
Винайм робітників	349852	9136,0	2,50	26,1	323953	13517,1	3,0	41,7	326616	12882	2,9	49,4

Продовження додатку АД

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Придбання товарів для продажу	456801	29395,0	8,10	64,3	355944	29462,1	6,6	82,8	297562	24699,8	5,6	83,0
Спорядження у відходжі промисли	75658	2123,9	0,60	28,1	68727	2423,8	0,5	35,3	67809	2259,8	0,5	33,3
Корм для тваринництва	581472	13246,5	3,70	22,8	283192	8267,4	1,8	29,2	460261	13574,3	3,1	29,5
Сплата боргів	204925	8559,1	2,40	41,8	201369	10249,5	2,3	50,9	175567	9234,7	2,1	52,6
Перекредитування	31873	2463,1	0,68	77,3	41149	3585,4	0,8	87,1	39731	2612,4	0,6	65,8
Особисті витрати	821476	20482,1	5,70	24,9	715836	22954,4	5,1	32,1	694727	21479	4,9	30,9
Позики без вказання цілей	-	60,4	0,02	-	-	-	-	-	2151	238,3	0,5	11,0
Позики під заставу	144599	11123,7	3,10	76,9	199439	19090,2	4,2	95,7	291476	25172,7	5,7	86,3
Різні витрати	73534	647,6	0,20	8,8	13412	817	0,2	60,9	18298	1536,7	0,4	83,9
Загалом	9229034	361850,6	100,0	39,2	8971093	449225,3	100,0	50,1	8911675	440098,1	100,0	49,4
Короткострокові позики	3427956	154947,7	42,80	45,2	5118736	247640,3	55,1	48,4	4995267	228680,3	52,0	45,8
Довгострокові позики	5799078	206902,9	57,20	35,7	3852357	201585,0	44,9	52,3	3916408	211417,8	48,0	54,0

Джерело: сформовано автором з використанням [412, с.126].

Додаток АЕ

Зведені дані діяльності Союзів закладів дрібного кредиту Наддніпрянської України за 1913–1915 рр.

Станом на 1 січня року	К-ть союзних КТ і ОПТ	Баланс, руб.	Вклади, руб.	Кредит, руб.	Позики, руб.
Київський союз					
1914	102	2 126 097	1 587 386	1 788 453	188 652
1915	190	3 117 736	2 393 144	2 263 634	162 322
1916	212	3 048 765	2 293 540	2 030 208	13 058
Мелітопольський союз					
1914	34	255 245	69 666	211 464	109 855
1915	37	422 277	91 307	330 987	221 357
1916	39	840 308	304 870	323 291	7 318
Катеринославський союз					
1914	50	230 648	101 837	220 415	0
1915	66	516 678	291 401	491 263	10 000
1916	75	745 853	508 887	575 257	0
Бердянський союз					
1914	24	155 927	86 977	105 602	0
1915	25	284 796	109 608	133 036	25 000
1916	25	281 662	191 742	95 314	0
Миколаївський союз					
1916	30	382 098	19 845	305 029	0
Роменський союз					
1916	25	126 880	69 999	2 000	0
Подільський союз					
1916	88	53 285	0	7 000	0
Одеський союз					
1916	10	33 718	900	0	0
Єлисаветградський союз					
1916	15	2 706	1 676	0	0
Всього по Україні					
1914	210	2 767 917	1 845 866	2 325 934	298 507
1915	318	4 341 487	2 885 460	3 218 920	418 679
1916	519	5 515 275	3 391 459	3 338 099	20 376
Всього по імперії					
1914	538	4 658 573	2 660 838	3 816 327	715 907
1915	732	7 647 130	4 518 026	5 482 672	896 321
1916	1188	14 180 501	7 821 509	7 001 177	889 776
%					
1914	39,0	59,4	69,4	60,9	41,7
1915	43,4	56,8	63,9	58,7	46,7
1916	43,7	38,9	43,4	47,7	2,3

Джерело: розраховано автором з використанням [381, с. 584–585].

ЧЛЕНСЬКЕ ЗОБОВ'ЯЗАННЯ: № 00ⁱ

Сума відкритого кредиту Р.		5 000 _
Капітал забезпечення	-”-	4 500 _
10% внесок	-”-	500 _

Прийнято 20 квітня 1912 р.

Член Правління:

Касир:

ЗОБОВ'ЯЗАННЯ

Вступаючи у члени N... Товариства Взаємного кредиту, в м. N..., зобов'язуюсь на підставі статті N.. Статуту відповідати за операції Товариства в розмірі як вже внесених мною десяти відсотків від суми відкритого мені кредиту у п'ять тисяч руб., так і інших дев'яноста відсотків вказаної суми.

(підпис) Павло Васильович Бодюков

20 квітня 1912 р.

Джерело: сформовано автором за даними [19, с. 17].

Основні показники діяльності окремих ТВК в Наддніпрянській Україні, 1872–1873 рр., тис. руб.

Показники	Харківське (засн. 1866)		+/-	Одеське (засн. 1867)		+/-	Київське (засн. 1868р.)		+/-	Харківське прикажчикі в (засн. 1870)		+/-	Друге Харківське (засн. 1871)		+/-	Полтавське (засн. 1871р.)		+/-
	1872	1873		1872	1873		1872	1873		1872	1873		1872	1873		1872	1873	
Роки	2038	1892	-146	1422	1157	-265	924	1023	+99	246	303	+57	383	441	+58	568	1214	+646
К-ть членів	6811	5513	-1298	4126	5044	+918	3144	3297	+153	14	149	+135	703	806	+103	338	1628	+1290
Капітал забезпечення	681	551	-130	412	503	+91	349	362	+13	19	25	+6	70	79	+9	34	177	+143
Векселів з двома підписами	2726	5077	+2351	3160	5008	+1848	1784	2518	+734	371	1013	+642	626	702	+76	1093	3427	+2334
Позик під заставу цінних паперів	332	2131	+1799	156	525	+369	1096	1663	+567	1480	3421	+1941	120	1102	+982	116	1565	+1449
Позик під рух. та нерух. майно	170	450	+280	2622	751	-1871	н.д.	н.д.	н.д.	285	492	+207	0	0	0	96	0	-96
Позик загалом видано за рік	10357	7208	-3149	6060	5533	-527	2880	н.д.	н.д.	2142	4941	+2799	814	2196	+1382	1209	4992	+3783
Прибутки	74	-	- 74	48	84	+36	100	135	+35	16	57	+14	3	4	+1	12	94	+82

Джерело: розраховано автором з використанням [410, с. 442–463].

Позики і депозити товариств взаємного кредиту за 1894–1914 рр., по Російській імперії

Рік (на 1 січня)	К-ть товариств	Кількість членів	Надані позики, тис. руб.					Всього позик, тис. руб	Депозити, тис. руб		Всього депозитів, тис. руб.
			під заставу цінних паперів	під заставу товарів	строковий під заст. дорогоцін. металів і речей	строковий під заст. нерухо- мості	Без- строк. (онколь) під заст.		поточні рахунки	вклади	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
1895	93	56 629	18 253,5	2 117,1	698,0	31,4	31 064,4	52 164,4	49 789,2	59 793,1	109 582,3
1896	98	61 450	17 629,3	2 338,2	840,9	70,3	39 851,0	60 729,7	48 785,0	66 660,6	115 445,6
1897	98	64 475	18 708,8	2 477,5	952,9	1 061,9	48 627,5	71 828,6	51 064,8	74 652,8	125 717,6
1898	99	66 954	19 381,9	1 667,9	1 025,5	1 018,1	47 268,3	70 361,7	61 264,9	82 609,6	143 874,5
1899	102	74 247	15 740,8	2 114,4	989,2	566,6	54 566,8	73 977,8	67 866,6	92 599,6	160 466,2
1900	117	83 431	18 165,9	2 480,0	1 004,4	581,3	54 458,6	76 690,2	68 185,7	100 112,2	168 297,9
1901	133	91 527	19 491,1	2 781,5	1 116,5	394,4	59 771,7	83 555,2	75 078,6	103 028,5	178 107,1
1902	152	100 639	15 361,5	2 373,8	1 215,8	203,6	57 170,4	76 325,1	75 082,6	104 985,1	180 067,7
1903	169	112 334	13 719,2	2 247,5	1 219,4	207,3	55 183,4	72 576,8	83 052,0	115 306,2	198 358,2
1904	192	125 044	12 252,0	3 025,2	1 186,3	152,7	59 140,6	75 756,8	100 436,7	113 738,9	214 175,6
1905	217	140 057	12 033,7	3 384,8	1 234,6	134,2	63 413,1	80 200,4	104 084,8	110 796,9	214 881,7
1906	235	151 504	13 630,3	2 932,2	1 418,3	144,5	68 052,1	86 177,4	92 650,9	98 119,5	190 770,4
1907	261	158 333	11 764,6	3 496,5	1 521,0	105,6	64 050,0	80 937,7	107 983,0	94 883,9	202 866,9
1908	304	175 672	10 916,1	4 013,9	1 765,5	-	69 993,6	86 689,1	117 839,0	111 251,7	229 090,7
1909	368 [14]	208 914	10 803,8	5 577,1	1 950,0	-	73 020,9	91 351,8	142 690,8	127 562,1	270 252,9
1910	467	267 107	9 795,3	5 460,5	2 005,2	-	79 614,9	96 875,9	181 938,5	147 630,0	329 568,5
1911	604 [15]	371 585	9 545,6	8 164,4	2 749,4	-	108 309,3	128 768,7	224 993,2	180 909,4	405 902,6
1912	776	501 821	10 715,6	11 101,2	4 170,3	-	155 876,8	181 863,9	266 699,3	220 756,5	487 455,8
1913	932	589 232	11 578,8	10 153,5	4 172,5	-	184 404,0	210 308,8	298 032,9	247 123,1	545 156,0
1914	1 108	634 355	11 474,1	12 010,0	4 330,5	-	206 810,8	234 625,4	327 374,1	268 060,6	595 434,7

Джерело: розраховано автором з використанням [384].

Зведений баланс МКТ за 1913–1917 рр., (тис. руб.)

Статті балансу	Станом на 1 січня року:				Приріст/ убуток
	1913	1914	1916	1917	
АКТИВ					
Каса готівкою	1087,4	926,1	4867,3	5005,1	360,3
Поточні рахунки, вклади	1696,8	19887,8	20067,5	22064,0	1200,3
%% папери	58757,3	61572,6	63271,7	67290,6	14,5
Капітальні борги за позиками	1225129,7	1301927,0	1374241,0	1347681,7	10,0
Фонд погашення	5927,0	18511,1	19809,9	20480,7	245,5
Платежі боржників	23524,4	25913,6	36784,1	40473,9	72,1
Нерухоме майно	4722,7	5229,4	6413,1	7901,7	67,3
Витрати поворотні	566,2	774,9	985,6	1324,4	133,9
Витрати з управління та заснування	1450,7	1618,1	1952,5	2123,1	46,4
Інші статті активу	5836,1	10846,7	14683,1	15002,1	157,1
ПАСИВ					
Запасний капітал	53347,2	57594,9	63512,7	64518,4	20,9
Закладні листи в обігу (5 ½ %, 5 %, 4 ½ %)	1215160,6	1308733,5	1381509,4	1355116,5	11,5
Облігації і заст. листи котрі вийшли в тираж і не пред'явл. до оплати	7893,3	8097,5	9601,5	9904,7	25,5
Фонд погашення	17801,1	18884,6	21185,9	21885,3	22,9
Процентний фонд	28430,7	30688,0	32763,9	26683,0	-6,1
Купони які належать до оплати	8229,3	9400,2	13711,3	20851,6	153,4
Перехідні суми	2654,2	2267,0	2169,7	2208,5	-16,8
Інші статті пасиву	10446,8	11541,6	18621,3	28179,3	126,9
БАЛАНС	1343963,2	1447207,3	1543075,8	1529347,3	13,8

Джерело: розраховано автором з використанням [412, с. 109].

Зведений баланс міських ломбардів станом на 1 січня 1913–1917 рр., (тис. руб.)

АКТИВ										
Роки	Каса готівкою на поточ. рах. та %папери	Позики	Застави які перейшли у власність	Майно ломбарду	Витрати на утримання й управління	% за клієнтами	Збитки	Інші статті		
									Власний	Зapasний
1913	1894,0	14566,5	272,6	2342,6	55,1	503,8	467,0	3227,6		
1914	2302,4	15464,6	343,5	2881,9	69,9	541,8	583,2	2387,1		
1915	3780,8	15048,9	364,2	2963,3	73,1	526,9	771,9	2237,0		
1916	4387,0	13041,0	106,6	3059,5	117,6	578,9	990,9	3537,7		
1917	3421,9	13752,7	147,0	3013,1	106,3	848,7	1341,1	3169,1		
ПАСИВ										
Роки	Основний капітал		Позики	Перехідні суми	Прибутки	Інші статті	БАЛАНС	К-ть ломбардів		
	Власний	Зapasний								
1913	4993,5	6972,6	9734,2	686,5	480,6	461,7	23329,1	103		
1914	5240,7	7253,3	1038,7	843,4	403,3	458,3	24574,3	105		
1915	5684,4	6961,9	11289,8	1038,7	373,0	418,4	25766,2	108		
1916	5895,8	6872,8	10796,2	1458,9	276,4	492,1	25819,2	109		
1917	6001,3	6559,2	9178,5	3456,6	166,1	538,3	25899,9	109		

Джерело: розраховано автором з використанням [412, с. 133].